

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

**YENİ İŞÇİLİK ÖRÜNTÜLERİ BAĞLAMINDA ALIŞVERİŞ
MERKEZLERİNDEKİ KADIN İŞÇİLER: İSTANBUL ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Meral TOKMAK

Danışmanlar

Dr. Öğr. Üyesi Zuhâl GÜLER

Dr. Öğr. Üyesi Kurtuluş CENGİZ

BOLU 2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Meral TOKMAK'a ait "Yeni İşçilik Örüntüleri Bağlamında Alışveriş Merkezlerindeki Kadın İşçiler: İstanbul Örneği" adlı çalışma, jürimiz tarafından Sosyoloji Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak ~~oy birliğiyle~~/ oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

22.06.2018

Unvan, Adı, Soyadı	İmza
Üye (Tez Danışmanı) : Dr. Öğr. Üyesi Zuhâl GÜLER	
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Kurtuluş CENGİZ	
Üye : Prof. Dr. Barış Bora KILIÇBAY	
Üye : Doç. Dr. Doğançan ÖZSEL	
Üye : Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BİRİ	

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum, “**Yeni İşçilik Örneüleri Bağlamında Alışveriş Merkezlerindeki Kadın İşçiler: İstanbul Örneği**” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başvuru kaynaklardan yapılan alıntılarının adlarının bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Meral TOKMAK

22.06.2018

ÖN SÖZ

Yeni İşçilik Örüntüleri Bağlamında Alışveriş Merkezlerindeki Kadın İşçiler: İstanbul Örneği başlığını taşıyan bu araştırmada, alışveriş merkezlerinde çalışan kadınların kimlik olarak kendilerini nasıl gördüklerini (işçi olarak görüp görmediklerini) incelemek hedeflenmiştir. Araştırma konuyla ilgili literatürün incelenmesinin yanı sıra, İstanbul'daki çeşitli alışveriş merkezlerinde çalışan kadınlar ile yapılan mülakatlar ile tamamlanmıştır.

Büyük bir istekle çalıştığım bu araştırmamda benden yardımlarını esirgemeyen, bana her zaman inanan ve yol gösteren değerli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Zuhal GÜLER ve Dr. Öğr. Üyesi Kurtuluş CENGİZ'e öncelikle çok teşekkür ederim. Her zaman yanımda olan ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili anneme, kuzenlerim Burcu UYGUN ve Sinem UYGUN'a teşekkür ederim. Saha çalışmamda görüşmeleri yaparken yardımlarını esirgemeyen Ece GÜNALAN, Jülide Gamze ÇEÇEN, Damla CENİK ve Nizar DORU'ya teşekkür ederim. Çalışmamın her aşamasında yanımda olarak bana inanan ve güvenen Mahfuz DORU'ya verdiği destekten dolayı teşekkür ederim.

Meral TOKMAK

22.06.2018

ÖZET

YENİ İŞÇİLİK ÖRÜNTÜLERİ BAĞLAMINDA ALIŞVERİŞ MERKEZLERİNDEKİ KADIN İŞÇİLER: İSTANBUL ÖRNEĞİ

Meral TOKMAK

Yüksek Lisans Tezi

Sosyoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanları: Dr. Öğr. Üy. Zuhâl GÜLER ve Dr. Öğr. Üy. Kurtuluş CENGİZ

Haziran 2018, 224 + xvi Sayfa

Bu tezin konusu, alışveriş merkezlerinde çalışan kadınların kimlik olarak kendilerini nasıl tanımladıklarıdır. Bu konu, alışveriş merkezlerinde çalışan kadınların kendilerini işçi olarak görüp görmediği ve alışveriş merkezlerinde çalışmayan diğer işçi kadınları nasıl gördüğü çerçevesinde ele alınmıştır. Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezlerin buralarda çalışan kadınların algı, düşünce ve davranışlarında yol açtığı değişimler de anlatılmıştır.

Araştırmanın amacı, alışveriş merkezlerinde çalışan kadınların kimlik olarak kendilerini nasıl gördüklerinin (işçi olarak görüp görmediklerinin) saptanmasıdır. İstanbul'daki alışveriş merkezlerinde çalışan kadınlar üzerinden hareketle işçilik örüntülerinin Mekânla bağlantılı (alışveriş merkezleri) olarak nasıl değiştiğinin açıklanması araştırmanın önemini oluşturmaktadır.

Araştırmanın alışveriş merkezlerinde çalışan kadın işçilere odaklanmasının nedeni, kadın işçilerin sergiledikleri yeni işçilik örüntülerinin net olarak görülebileceği yerlerin alışveriş merkezleri olduğunun düşünülmesidir. Bu yüzden aynı işi de yapsalar da alışveriş merkezleri dışındaki yerlerde çalışan kadın işçiler kapsam dışı bırakılmıştır.

Araştırmanın evrenini İstanbul'daki alışveriş merkezlerinde çalışan kadın işçiler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise İstanbul'un farklı yerlerinde birbirinden farklı özellikte (ilçe, semt ve otoyol üzerinde) seçilen dört alışveriş merkezi oluşturmaktadır. Bu alışveriş merkezleri; Capacity, Armonipark, Arenapark, 212 alışveriş merkezidir.

Yukarıda da belirtilmiş olan birbirinden farklı dört alışveriş merkezinden olasılığa dayalı olmayan örnekleme tekniklerinden olan kasti (kararsal) örnekleme tekniği ve kartopu örnekleme tekniği kullanılarak derinlemesine mülakat yapılmak üzere kadın işçiler seçilmiştir. Seçim ölçütünün özellikleri bu alışveriş merkezlerinden birinde çalışan olması ve kadın olmasıdır. Ayrıca araştırma öncesinde 18 yaş ve üstü kadınlarla görüşme yapılması planlanmış ama AVM sektöründe 16 yaşından itibaren ailesinin izni ile işçi çalıştırabildiği görülünce 18 yaş olan örnekleme kriteri 16 yaşa indirilmiştir. Araştırma işçi kadınların davranış örüntülerine odaklandığı için bir yıldan daha az süredir alışveriş merkezinde çalışan kadınlar örneklemin dışında bırakılmıştır.

Anahtar kelimeler: İstanbul, Alışveriş Merkezleri, Kadın İşçiler, İşçilik Örüntüleri.

ABSTRACT

IN CONTEXT OF NEW WORKMANHIP

WORKWOMEN IN SHOPPING CENTERS: EXAMPLE OF ISTANBUL

Meral TOKMAK

Master Thesis

Department of Sociology

Thesis Supervisors: Assist. Prof. Dr. Zuhal GÜLER and

Assist. Prof. Dr. Kurtuluş CENGİZ

June 2018, 224 + xvi Pages

Subject of this thesis is how women, working in shopping centers, identify themselves as identity. This subject is handed with scope of whether women working in shopping centers regard themselves as workwomen and how regard other women who don't work in shopping centers. It is also told that as new places, shopping centers and changes cause in women's, working in shopping centers, faceabouts, sense, thoughts and behaviours.

Purpose of research is how women working in the shopping centers regard themselves as identity (whether regard themselves as worker). On women working in shopping centers in İstanbul, explain how change connection between workmanship patterns and places (shopping centers) compose importance of research.

Why research focuses on women working in the shopping centers is because it is thought workwomen show new workmanship patterns will see explicitly places compose of shopping centers. So even if they do same work, women working except from shopping centers are excluded.

Universe of research composes of workwomen working in shopping centers in İstanbul. Importance of research composes of four shopping centers different from each other in features and separate from each other (county, district, highway). These shopping centers are: Capacity, Armonipark, Arenapark, 212.

Above, it is stated from four shopping centers different from each other exemplification techniques that are not based on possibility, deliberate(decisional) techniques and viburnum technique densely workwomen are selected for interview features of selection measurements are one of working in these shopping centers and women. Also, before research, it was planned to interview with 18 or older women but in Avm sector, from sixteen years of age upward when it is seen that they work by their family permission sample criterion of 18 years old is lowered to 16 years old. Research was left out of samples of women working in shopping centers because research focuses on workwomen behaviours patterns.

Key words: İstanbul, Shopping Centers, Workwomen, Workmanship Patterns.

Bu çalışmayı, babam Hüsni Tokmak'a ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	x
TABLolar LİSTESİ	xiii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiv
RESİMLER LİSTESİ	xv
KISALTMALAR LİSTESİ	xvi
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
1. KURAMSAL ÇERÇEVE	4
1.1. Yeni İşçilik Örüntüleri	4
1.1.1. Geçmişten Günümüze Emeğin Değişen Niteliği	4
1.1.1.1. Çalışma Kavramının Anlamı	4
1.1.1.2. Çalışmanın Değişen Niteliği	9
1.1.1.3. Emek Kavramının Anlamı	16
1.1.1.4. Emeğin Değişen Niteliği.....	27
1.1.1.4.1. Köleci ve Feodal Toplumda Emeğin Görünümü.....	29
1.1.1.4.2. Kapitalist Toplumda Emeğin Görünümü.....	31
1.1.2. Hizmet sektöründe işçilik örüntüleri.....	44
1.2. Kadın Emeği	50
1.2.1. Kadın Emeği Kavramının Anlamı	50
1.2.2. Kadın Emeğinin Değişen Niteliği	57
1.2.3. Hizmet Sektöründe Kadın Emeği	69

1.3. Emek, Kadın, Mekân İlişkisi	77
1.3.1. Mekâna Genel Bakış	77
1.3.2. Kapitalizm, Emek ve Mekân İlişkisi.....	84
1.3.3. Kadın ve Mekân.....	92
1.3.4. Alışveriş Merkezlerinin Mekânsal Etkisi	96
1.3.4.1. Tüketim, Tüketim Toplumu, Boş zaman ve Alışveriş Merkezleri ...	96
1.3.4.2. Alışveriş Merkezinin Tanımı ve Özellikleri	105
1.3.4.3. ABD’de, Avrupa’da ve Türkiye’de Alışveriş Merkezleri	107

II. BÖLÜM

2. YÖNTEM	115
2.1. Araştırmanın Konusu	115
2.2. Araştırmanın Temel ve Alt Soruları	115
2.3. Araştırmanın Amacı.....	116
2.4. Araştırmanın Önemi	116
2.5. Araştırmanın Kapsamı	117
2.5.1. Evren ve Örneklem	128
2.6. Veri Toplama Yolu ve Teknikleri.....	131

III. BÖLÜM

3. BULGULAR VE YORUMLAR	135
3.1. Görüşme Yapılan Kadınlara İlişkin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Bilgiler ..	135
3.2. Yeni İşçilik Örüntüleri ve AVM.....	137
3.3. İşçilik Algısı ve AVM.....	161

IV. BÖLÜM

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	178
---------------------------------------	------------

KAYNAKLAR	187
------------------------	------------

EKLER

EK 1: Görüşme Formu.....	198
EK 2: Görüşmeciler Hakkında Kısa Bilgiler	209
EK 3: Görüşme Yapılan Kadınlara İlişkin Bazı Demografik Bilgiler.....	213

EK 4: Yaşanılan Yer, Evde Yaşayan Kişi Sayısı ve Evde Yaşayan Kişilere Dair ...	214
EK 5: Kadınların Ailelerine İlişkin Bazı Demografik Bilgiler.....	215
EK 6: Kadınların Çalışma Durumlarına İlişkin Bazı Bilgiler.....	218
EK 7: Kadınların Çalışma Durumlarına İlişkin Bazı Bilgiler 2.....	219
EK 8: Kadınların Sosyo-Ekonomik Durumlarına İlişkin Bazı Bilgiler.....	221
EK 9: Kadınların Sosyo-Ekonomik Durumlarına İlişkin Bazı Bilgiler 2.....	222
ÖZGEÇMİŞ	224

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1: Emek Piyasalarında Bölünmeler ve Emegın Değişen Yapısı.....46

Tablo 1.2: Mekânsal Pratikler.....81

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1: Verilerin Raporlamada Kullanımı.....	134
---	-----

RESİMLER LİSTESİ

Resim 2.1: Capacity AVM'nin Dışarıdan Gündüz Görünümü.....	118
Resim 2.2: Capacity AVM'nin İçeriden Bir Görünümü.....	119
Resim 2.3: Capacity AVM'nin Dışarıdan Gece Görünümü	119
Resim 2.4: ArenaPark Dış Görünümü 1	120
Resim 2.5: ArenaPark Dış Görünümü 2	120
Resim 2.6: ArenaPark İçeriden Görünümü 1	121
Resim 2.7: ArenaPark İçeriden Görünümü 2.....	121
Resim 2.8: ArmoniPark'ın Dışarıdan Gündüz Görünümü.....	122
Resim 2.9: ArmoniPark'ın Dışarıdan Gece Görünümü	122
Resim 2.10: ArmoniPark'ın İçeriden Görünümü 1	123
Resim 2.11: ArmoniPark'ın İçeriden Görünümü 2.....	123
Resim 2.12: 212 İstanbul Power Outlet'in Dışarıdan Görünümü 1	124
Resim 2.13: 212 İstanbul Power Outlet'in Dışarıdan Görünümü 2.....	125
Resim 2.14: 212 İstanbul Power Outlet'in İçeriden Görünümü 1	125
Resim 2.15: 212 İstanbul Power Outlet'in İçeriden Görünümü 2	126
Resim 2.16: Mall of İstanbul Harita.....	127
Resim 2.17: Mall of İstanbul Dış Görünüm 1	137
Resim 2.18: Mall of İstanbul İç Görünümlerinden Biri.....	128
Resim 2.19: Mall of İstanbul Dış Görünüm 2.....	128

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AVM	: Alışveriş Merkezi
BM	: Birleşmiş Milletler
Çev.	: Çeviren
Dr.	: Doktor
OECD	: İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TL	: Türk Lirası
Yrd.	: Yardımcı
Yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Son yıllarda reel üretimin servis sektörünün gerisinde kalması beyaz yakalılar grubunun emek gücünü geçmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak ofis, plaza, işyeri gibi mekânlar gündelik hayata dahil olan yeni mekânsal organizasyonlar olarak karşımıza çıkmıştır. Kapitalist sermayenin yoğunlaştığı tüketim mekânları da bu yeni mekânsal organizasyonlardan biridir. Kapitalist üretim biçimlerinin ve ilişkilerinin dönüşümü, kaçınılmaz bir biçimde tüketim biçimlerini ve ortamlarını da dönüştürmüştür (Yırtıcı 2005: 16-17).

Günümüzde modern tüketim toplumun mekânı büyük kapalı alışveriş merkezleri ve aynı anda binlerce ürünün sunulduğu hipermarketler olmuştur. Bu mekânlar bölgeler arasında fark gözetmeden aynılaştıran, farklılıkları silikleşen dünyayı sarmakta, neredeyse tüketimin tek biçimi haline gelmektedirler (Yırtıcı 2005: 98).

İstanbul'da Carrefour ve Real hipermarketlerini inceleyen Yırtıcı (2005: 140), buraların kullanımının deneyim ve hafızaya dayanmadığını belirtmiştir. Kullanıma yönelik deneyim ve hafızanın yerini metinsel bir mekân tarafından belirlenen bir montaj hattı almaktadır. Bu mekânlarda sadece kullanım değil insan ilişkileri, insanların birbirine, kasiyerlerin ve güvenlik görevlilerin oraya gelenlere nasıl davranacakları önceden belirlenmiştir; kullanım ve ilişkiler bu dizgeler etrafında gerçekleşmektedir.

Mekân ve kimlik arasında karşılıklı iki ilişki tanımlanmıştır. İlk olarak, mekân kendi kimliğine sahiptir, bu onu diğer mekânlardan ayırt eden bir özellik ve kişiliktir. İkinci olarak ise insanlar kendilerini bir Mekân ile tanımlamaktadırlar, bu Mekâna karşı bir aitlik ve bağlanma duygusu hissetmektedirler. İkincisi birincisinden kaynaklanabilir ancak diğerinden oldukça bağımsız bir biçimde var olabilir (Kong ve Yeoh 1995, Aktaran: Tümtaş 2012: 11).

“Mekânın kimliği” Mekânın ayırt edici kimliği olarak yorumlanabilir olmasına karşın, ayrıca insanların kendilerini bir Mekân ile nasıl tanımladıklarını, onunla nasıl duygusal bağlar oluşturduklarını ve ona karşı nasıl aitlik ve bağlanma hissettiklerini de ifade etmektedir. Kendini bir mekân ile tanımlama bu mekânın farklılığının yanı sıra bu Mekâna özgü toplumsal bağlardan kaynaklanmaktadır. Mekân kimliği ister Mekânın farklılığı olarak ister o mekânla kendini tanımlama olarak yorumlansın, içinde kimliğin geliştiği şartlara önem atfetmek gerekmektedir (Tümtaş 2012: 11-12).

İşte bu çalışmanın konusu, alışveriş merkezlerinde çalışan kadınların kimlik olarak kendilerini işçi olarak görüp görmemeleriyle bağlantılı olarak değişen işçilik örüntüleridir. Bu amaçla, alışveriş merkezlerindeki kadın işçilerin ilk olarak kendilerini kimlik olarak nasıl gördüğü (işçi ya da işçi olarak görmeme) değerlendirilmiştir ve bu durumun işçilik örüntülerinin değişmesiyle ilgili bağlantısı ortaya koyulmuştur. Ayrıca İstanbul’daki alışveriş merkezlerinde çalışan kadınlardan hareketle yeni mekânlar olarak alışveriş merkezlerinin de kadın işçilerin hem kimlik hem de işçilik örüntülerine olan etkisi araştırılmıştır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm araştırmaya genel bir bakışın ve araştırmanın hangi bölümlerden oluştuğunun anlatıldığı giriş bölümüdür. İkinci bölüm, çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Bu bölüm; Yeni İşçilik Örüntüleri, Kadın Emeği ve Emek, Kadın ve Mekân İlişkisi olmak üzere temelde üç ana bölümden oluşmaktadır. Kuramsal çerçevenin ilk bölümüne, yeni işçilik örüntülerini anlamak için emeğin geçmişten günümüze değişen niteliği anlatılarak başlanmıştır. Bu kapsamda çalışma kavramının anlamı, çalışmanın değişen niteliği, emek kavramının anlamı, emeğin değişen niteliği, köleci ve feodal toplumda emeğin görünümü ve kapitalist toplumda emeğin görünümü; tarihsel bir çizgiyle verilmiş ve yeni işçilik örüntülerinin görülebileceği hizmet sektöründeki işçilik örüntüleri anlatılmıştır. Kuramsal çerçevenin ikinci bölümü, kadın emeğini kapsamaktadır. Bu bölümde; kadın emeğinin anlamı, kadın emeğinin değişen niteliği ve hizmet sektöründeki kadın emeği anlatılmıştır. Kuramsal çerçevenin son bölümünde ise emek, kadın ve Mekân ilişkisi kurulmuş ve alışveriş merkezlerinin mekânsal etkisinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölüm, çalışma kapsamında yapılan araştırmanın yönteminin anlatıldığı bölümdür. Bu bölümde

araştırmanın konusu, temel ve alt soruları, amacı, önemi kapsamı, evreni, örnekleme ve veri toplama yolu ve teknikleri anlatılmıştır. Dördüncü bölüm, bu araştırma sonunda elde edilen bulguların ve yorumların anlatıldığı bölümdür. Çalışmanın son bölümü ise sonuç ve değerlendirme bölümünden oluşmaktadır.

I. BÖLÜM

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Yeni İşçilik Örüntüleri

1.1.1. Geçmişten Günümüze Emegın Değişen Niteliği

Çok da uzun olmayan bir zamandan beri (iki yüzyıldan az) çalışmaya dayalı toplumlarda yaşamaktayız. Bunun anlamı çalışmanın toplum tarafından bu şekilde kavranarak yani ücretlendirilerek kişilerin yaşamasını sağlayan gelirlerin elde edilmesinin temel aracı halini almasıdır. Ama aynı zamanda çalışma, temel toplumsal ilişkidir. Emek bu süreçte bolluk hedefine erişmenin asla tartışma konusu edilmeyen aracı haline gelmiştir (Meda 2012: 8). Böylesine önemli bir araç haline gelen emeğinin tarihsel süreçte nasıl değiştiğine gelmeden önce emeğın içerisinde büyükçe yer kapladığı “çalışma” kavramına birçok açıdan değinilmekte fayda görüyorum.

1.1.1.1. Çalışma Kavramının Anlamı

Yukarıda birçok açı diye belirtilmesinin sebebi (sonraki bölümlerde emek konusunda da görüleceği gibi) çalışmanın bugün anladığımız gibi tek bir anlamının olmadığıdır. Tek bir anlamı olmayan çalışma, tarihsel süreçte hep aynı şey olarak kalmamıştır. Bu yüzden hem çalışma hem de emek konusu soykütüksel bir yaklaşımla anlatılacaktır. Ayrıca “tarihsel süreç” olarak kastedilen de Marx’ın, tarihe maddeci kavrayışla baktığında gördüğü tarihtir. Yani burada tarih materyalist bir bakış açısıyla değerlendirilmiş ve diğer bir deyişle maddeci bir tarih anlayışı kabul edilmiştir. Çalışma kavramının ayrıntılı olarak analizine geçmeden önce tarihsel materyalizm ya da bilinen

diğer adıyla tarihsel maddecilik ve soykütük kavramlarına bakılmakta fayda görülmektedir.

Soykütüğü kavramını düşünce tarihinde ilk kez kullanan düşünür Nietzsche'dir. Foucault'nun Nietzsche'den alıp kullandığı bu sözcük, tarihsel olayları bütün karmaşıklığı içerisinde ele alıp ortaya koymayı amaçlayan bir bakış açısını gösterir. Foucault'ya göre tarih, şu an bir işe yarasın diye geçmişin olaylarının derinlemesine araştırılmasıdır. Foucault, soykütüğü tarihi içinde yaşadığımız hayata ışık tutması için geçmişe yönelik olarak derinlemesine yapılacak bir araştırma olarak anlamıştır. (Urhan 2007: 99-101).

Marx'ın tarihsel maddeciliğinin genel iddiası şudur, genel olarak, insanların maddi gereksinimlerini sağlama biçimleri, insanların birbiriyle ilişkilerini, onların toplumsal kurumlarını hatta onların mevcut fikirlerini koşullandırır (R.J. Antonio 2000, Aktaran: Ritzer 2013: 659). Marx'a göre de insanlar sürdürdükleri toplumsal üretim içinde zorunlu ve kendi isteklerinden bağımsız belirli ilişkilere girmektedirler. Bu üretim ilişkileri, onların maddi üretim güçlerinin gelişiminin belirli bir aşamasına karşılık gelmektedir. Bu ilişkilerin toplamı, toplumun ekonomik yapısını oluşturmakta, bu ekonomik yapı, tepesinde, toplumsal bilincin belirli biçimlerinin karşılığı olan yasal ve siyasal üstyapının yükseldiği gerçek temel haline gelmektedir. Bu gelişimin belirli bir aşamasında toplumdaki maddi üretim güçleri, mevcut üretim ilişkileriyle veya –aynı şeyin yasal ifadesi olan- daha önce içinde işleyişlerini sürdürdükleri mülkiyet ilişkileriyle çatışmaya girmektedir. Üretim güçlerinin gelişim biçimleri açısından bu ilişkiler onların bağlı oldukları zincirlere dönüşmektedir ve böylece bir devrim dönemi ortaya çıkmaktadır. Ekonomik temelin değişimiyle birlikte çok büyük üstyapının bütünü az veya çok hızlı bir şekilde değişmektedir. (Marx 1859/1970, Aktaran: Ritzer 2013: 659).

Tarihsel maddecilik Marksist maddeciliğin veya Marx'ın deyimiyle "maddeci yöntemin" insan toplumlarının evriminin incelenmesine uygulanmasıdır. Diyalektik materyalizm toplum teorisi. Tarihsel materyalizm diyalektik materyalizmin insan/toplum tarihini anlamada uygulanmasıdır. Marx'a göre, tarihin bu şekilde

düşünülmesi üretimin gerçek sürecini açıklama yeteneğimize bağlıdır. Bunun için de yaşamın materyal üretiminden başlamak gerekir (Erdoğan 2007: 158).

Maddeci tarih anlayışı, üretimin her toplumsal düzenin temeli olduğu ilkesiyle başlar: Tarihte görülen her toplumda zenginliklerin dağılımı ve toplumun sınıflara veya tabakalara ayrılması, (a) ne üretildiği, (b) nasıl üretildiği (üretim biçimi ve ilişkileri) ve (c) üretilenin nasıl el değiştirdiğine bağlıdır. Tarih kendi başına hiçbir şey yapmaz; savaşlar onun eseri değildir. Onları yaşayan insanlar yapar. Tarih, kendi amaçlarına ulaşmak için insanı kullanmaz. O, kendi amaçları peşinde koşan insanların etkinliklerinden başka bir şey değildir (K. Marx ve F. Engels 1844, Aktaran: Erdoğan 2007: 197).

Tarihsel materyalizm ya da bilinen diğer adıyla tarihsel maddecilik ve soykütük kavramlarına böylece değinildikten sonra çalışma kavramının ayrıntılı analizine geçilmekte fayda görülmektedir.

Çalışma kavramının anlamı ve değeri, tarihsel süreçte ekonomik gelişmeye paralel olarak ve her toplumun normları, inançları ve değerleri tarafından belirlenmektedir. (Tınar 1996, Aktaran: Keser 2005: 362). Kavramın anlamını temel olarak o toplumda var olan ekonomik ilişkiler dönüştürse de üst yapıda yer alan normlar ve inançlar gibi birçok öge de etkili olmuştur.

Çalışmanın resmi anlamda bir değer ifade etmesi için çalışanın kayıtlı olarak istihdam edilmesi gerekir (Ören ve Yüksel 2012: 36). Bugün çoğunlukla böyle değerlendirdiğimiz çalışma aslında tarihsel olarak bu kadar net bir anlamdan daha fazlasını taşımış ve daha karmaşık bir olgu olmuştur. Çalışma, insan ihtiyaçlarından kaynaklanan ve medenî bir varlık olarak insanın toplumsal ilişkileri sonucu ortaya çıkan bir olgudur, diğer bir ifadeyle çalışma, toplumda cereyan eden olaylar zinciri ve genellikle sosyal bir olgunun varlığında ortaya çıkar. Ancak herhangi bir sosyal olgunun iş ya da çalışma olarak ele alınabilmesi için, öncelikle üstlenildiği şartların özel olması gerekmektedir ve bu şartlar ve olguların diğerleri tarafından yorumlanma şekli oldukça önem kazanmaktadır. Herhangi bir olgunun iş, boş zaman aktivitesi ya da her ikisi veya

hiçbiri şeklinde değerlendirilmeye tabi tutulması için o olgunun gerçekleştiği zaman, mekân ve sosyal şartların göz önüne alınması da gerekmektedir (Adıgüzel ve Hasan 2011, Aktaran: Ören ve Yüksel 2012: 36). Böyle olmadığı durumlarda hangi etkinliğin çalışma hangisinin çalışma olmadığı gibi kavram kargaşaları yaşanmaktadır. Burada bu karmaşanın kısmen de olsa önüne geçilebilmek için çalışma kavramı, en temel anlamıyla Keser'in (2005: 362) de belirttiği gibi "yaşamın sürekliliğini sağlayan sosyal bir faaliyet olarak, geçmişi insanlığın varoluşuna kadar uzanan, insan yaşamının en merkezi alanlarından biri" olarak değerlendirilmiştir.

Çalışma kavramının çok değişik tanımları ve algılamaları mevcuttur: Etimolojik olarak eski Yunanlılar ve Romalılarda "acı", "yorgunluk" ve "zahmet" anlamlarına gelmektedir. Bu yönüyle çalışmanın kendisi sıkıntılı bir süreç olarak algılanmıştır. Başka bir tanıma göre ise bir şey yapmak, oluşturmak, ortaya koymak ve hem bedensel hem de zihinsel bir çaba ve emek süreci olarak ele alınabilir (Püsküllüoğlu 1995, Aktaran: Ören ve Yüksel 2012: 37). Antik Yunan kültüründe çalışmak kölelere özgü bir faaliyet olarak sayılmaktadır. Antik Yunanlı için insanı diğer canlılardan ayıran şey nitelikli emeği değil, kamusal yaşamda özgürce gerçekleştirdikleri siyasal eylemleridir. Aynı şekilde ortaçağda çalışma kavramı özellikle Hıristiyan düşüncesinin etkisiyle, insanın dünyaya dönük ihtirası olarak kabul edilmiş ve onu "insani erdem"den uzaklaştıran bir eylem olarak görülmüştür (Arent 1994, Aktaran: Tutar 2007: 119). Görüldüğü gibi çalışma kavramına bugün algılanan olumlu anlam modern döneme kadar yüklenmemiştir.

20. yüzyılın düşünce geleneği içerisinde yer alan birbirinden oldukça farklı Hıristiyan, hümanist ve Marksist doktrinlerin çalışmayı antropolojik bir kategori olarak gördüklerini belirtmiştir. Hıristiyan düşünceye göre çalışma, insanın temel faaliyetidir ve bütün olarak dünyaya ve kişinin kendine değer katmaktadır, yani doğayı tinselleştirmekte ve ötekiyle ilişkilerin derinleştirilmesini sağlamaktadır (Meda 2012: 20). Çalışma insan için kendini gerçekleştirmenin zorunlu bir aracıdır: İnsanın içine atıldığı dünya, insan açısından, yapmak zorunda olduğu görevlerin dünyasıdır. Çalışma aracılığıyla ve çalışmanın ürünü olan eserin dolayısıyla tin, şeyden ayrılmakta, çevrenin köleliğinden kopmakta ve dünyaya doğmaktadır. Böylece doğa ve zaman

özgürleşmekte, verili olan şey verili olmaktan çıkmakta, insan kendini özgürce deneyimler ve kendisiyle tutarlılığa doğru yol almaktadır (Bartoli 1957, Aktaran: Meda 2012: 20).

Çalışma konusunda aynı kavrayışı savunan hümanist düşünce akımı da bir insan faaliyeti olarak çalışmayı yüceltmektedir. Çalışma insanı dışsallıktan sökülmekte ve insanlığa doğayı dahil etmektedir. Zorunluluktan fıskıran çalışma özgürlük eserini gerçekleştirmekte ve bizim gücümüzü göstermektedir. Çalışmanın ontolojik edimi ancak hayvani çevrenin sınırlarının insan dünyasının bütünlüğüne doğru aşılmasıyla gerçekleşebilmektedir: Çalışma, dünyayı oluşturucu ontolojik edimdir (Vuillemin 1949, Aktaran: Meda 2012: 21).

Marksizm de çalışmanın antropolojik bir kategori olduğunu tıpkı Hıristiyan ve hümanist düşünce akımı gibi öne sürmektedir. Meda (2012: 22)'ya göre, "Günümüzün her türden Marksist düşüncesi, çalışmanın merkezi bir kategori olduğunu ve insanın özünü oluşturduğu fikrini kesin olarak savunur." Çalışma da dil gibi, genel bir antropolojik kategoridir, bu olmadan ne insanlaşma süreci düşünülebilmektedir ne de insanın özgürlüğü düşünülebilmektedir (Bidet 1990, Aktaran: Meda 2012: 22).

Çalışma konusuna bir diğer bakış ise çalışmanın işlevsel olarak toplumsal bir bağ olduğu yönündedir. Bora (2011: 117), BM ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 6. Maddesine göre ücretli çalışmanın ekonomik ve sosyal hakların bir bileşeni olarak tanımlandığı bir dünyada topluma katılmanın temel Mekânizmasının, çalışma olarak görüldüğünü dile getirmektedir. Yani çalışmanın resmi bir anlam ifade ettiği ve çalışanın da kayıtlı olarak istihdam edildiği modern toplumlarda çalışma hayatı ise insanın sosyal hayattaki en önemli bir konumunu ve insan yaşamının büyük bir kısmını oluşturmakta ve kişisel değer sembolü olarak değerlendirilmektedir. Zira insanın bir toplumdaki statüsünü belirleyen onun yaptığı işle ilişkilendirilebilmektedir. Bu bağlamda iş ve bu işin uygulanması anlamına gelen çalışma, statü, ekonomik bağımsızlık ve dini özgürlük sağlamakta, kişinin var olan potansiyelini harekete geçirmesine yardımcı olmaktadır (Ören ve Yüksel 2012: 3).

Yukarıda belirtilen (Hıristiyan, hümanist ve Marksist) üç büyük temel düşünce de çalışmayı toplumsal bir bağ olarak görmektedir. Hıristiyan düşüncesine göre çalışma, birlikte var olma kiplerinden biridir ve topluluk değerlerinin taşıyıcısı yeni bir düzeni hep birlikte inşa etme aracıdır. Çalışma, toplumsal iletişim ve ötekiyle ilişki aracı olarak görülmüştür. Hümanist düşüncede de çalışma ve özellikle iş yerinde çalışma gerçek toplumsallaşmanın, bireysel ve kolektif kimliğin oluşumunun hakiki yeri olarak görülmektedir (Meda 2012: 2). Friedmann ve Navile'den Renaud Sansaulieu ve Claude Dubar'a kadar uzanan yelpazedeki incelemelerde bu durum temsil edilmiştir. Benzer bir şekilde Marksist düşünce de aynı şeyleri dile getirmektedir. Çünkü genel yararlılık, erişilmesi gereken hedeftir ve çalışma kolektif ihtiyaçlara verilen kolektif bir cevap gibi düşünülmektedir. Bir iletişim aracı olarak görülürken aynı zamanda kolektif olarak gerçekleştirilen bir eser olarak da görülmektedir (Meda 2012: 23-24). Çalışma ve toplumsal arasındaki bağ Meda (2012: 25)'ya göre, "Çalışma bizim toplumsallığımızın tümüdür. Yalnızca dünyayla ilişkimizi değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerimizi de baştan sona çalışma yapılandırır. Çalışma temel toplumsal ilişkidir."

1.1.1.2. Çalışmanın Değişen Niteliği

Yukarıda çalışma kavramını anlamlandırılırken kullanılan bakış açısı ve çalışma kavramının hangi anlamlarda kullanıldığı anlattım. Bu bölümde ise çalışma kavramının tarihin farklı dönemlerinde nasıl değişip dönüştüğü üzerinde duracağım. Materyalist bir bakış açısıyla anlaşılmalı çalışılan tarihsel süreçte nereye ya da hangi olaylara bakılacağı önem arz etmektedir. Bu yüzden hem çalışma hem de ileride anlatılacak olan emek konusunda değişime bir diğer deyişle kırılma noktalarına bakmak öncelikli olarak yapılması gerektir.

Çalışma kavramı Sanayi Devrimi'nden önce, Sanayi Devrimi dönemi ve Sanayi Devrimi'nden sonrası dönem olarak üç önemli bir süreç geçirmiştir (Ören ve Yüksel 2012: 559). Bu dönemlerde emeğin geçirdiği dönüşüme bakmadan önce Ören ve Yüksel'in çalışmanın niteliyle ilişkilendirdikleri ekonomik hayatın geçirdiği değişime kısaca değinmekte fayda görüyorum. Ayrıca çalışma sadece Sanayi Devrimi ile ortaya çıkmış değildir. Bu yüzden devrimden önceki köleci ve feodal dönemde çalışmaya da

değineceğim. Bu bağlamda ekonomik hayat aşağıdaki devrelerden geçerek günümüze kadar ulaşmıştır:

- * M.Ö. 5000’li yıllarda yerleşik düzene geçiş sürecinde uygulanan takas ekonomisi: Bu dönemde çalışma hayatı günlük yaşam mücadelesi için yapılan faaliyetleri içermektedir.
- * M.Ö. 3000’li yıllarda uygulanan fiyata dayalı mübadele sistemi: Bu dönemde çalışma hayatı ürettiğini belli bir fiyat karşılığında satma faaliyetlerini içerdiğinden ilkel anlamda resmî bir çalışma eylemi olarak değerlendirilebilmektedir.
- * M.Ö. 2000’li yıllarda uygulanan ve birinci aşama olarak isimlendirilen bimetalizm (altın ve gümüş para kullanımı) dönemi: İlk olarak metal paraların kullanıldığı bu dönemde alışverişlerde para kullanılmış ve ticaret hayatı önemli gelişmeler kaydetmiştir.
- * 15-16. yy.de ikinci aşama olarak isimlendirilen keşifler dönemi: Bu dönemde ticari savaşlar, kölelik, sömürgecilik, hammaddenin nakli gibi tüm dünyayı saran bir süreç başlamış ve küreselleşmenin ilk temelleri atılmıştır.
- * 17. yy.de merkantilizm ve fizyokrasi akımlarının başlaması: Bu dönemde (1692) Dünyanın ilk merkez bankası İngiltere’de kurulmuş ve altın karşılığında banknote; yani emanet edilen altının miktarını gösteren bir banka notu şeklinde belgeler basılmıştır.
- * 18. yy.de (1750) üçüncü aşama niteliğinde olan klasik düşünce okulunun temeli atılmıştır: Bu dönem Sanayi Devrimi’nin başlangıca olarak önemli bir kilometre taşıdır. Bu dönemde modern anlamda esiriyet döneminden eciriyet dönemine; yani ücretli çalışma dönemine geçiş süreci başlamıştır.
- * 20.yy.de ise neo-klasik okul kurularak dördüncü aşama tesis edilmiştir: Bu devrede 1929 Ekonomik Buhranı patlak vermiş ve kapitalist düşünce büyük bir yara almıştır. Bu bağlamda, J. Maynard Keynes tarafından Keynesyen Okul’un temeli atılmış ve devletçi politikalar devreye girmiştir. Çalışma hayatı bu dönemde önemli sorunlar yaşamıştır. Arz fazlasının doğurduğu durgunluktan kaynaklanan bu dönemde tensikatlar; yani toplu işten çıkarmalar kümülatif bir şekilde artmıştır.

- * 1973 yılında 1.petrol krizi meydana gelmiştir: Bu olay ekonomide 5.km taşı olarak yerini almıştır. Bu tür krizler ister istemez çalışma hayatını olumsuz bir şekilde etkilemiştir.
- * 1980’de dışa açık büyüme politikaları ekonomide 6.km taşı oluşturmuştur: Bu büyüme olgusu küreselleşme olgusunu hızlandırmıştır. Küresel aktörler dünya çapında istihdam oluşturan yatırımları hızlandırmışlardır.
- * 11 Eylül 2001’de neo-liberal modelin devreye girmesi “Bırakınız Yapsınlar (Laissez Faire)” akımını güçlendirmiştir. Bu devrede dünyanın siyasî konjonktürü değişmiş ve savaşların, yeni ekonomik modellerin bir miladı olmuştur. Bu devrede küresel aktörler savaşlarla harp endüstrisini geliştirerek üretim kapasitesini arttırmıştır (Ören 2013, Aktaran: Ören ve Yüksel 2012: 559).

Sanayi Devrimi’nden önceki dönemde çalışma olgusunu Aydoğanolu (2011: 9)’na göre, ‘‘Köleci toplumlarda köleler, efendilerine hizmet eden ve bedenleri üzerinde hiçbir hakları olmayan birer canlıydılar. Köleler, efendisi için işe yaramaz hale gelinceye kadar çalışmak, fiziksel varlığını tamamen köle sahibine adamak zorundaydı. Neredeyse çalışmak dışında bir yaşamları yoktu.’’

Klasik Yunan’da çalışmaya dayalı faaliyetler küçümsenmektedir. Özellikle Platon ve Aristoteles’in metinleri çalışmanın dışlandığı metinlerdir. Yunan toplum yapısı da bunun kanıtıdır: Maddi yeniden-üretim doğrudan doğruya bağlı işler bütünü, gerçekten de tamamen köleler tarafından üstlenilmiştir. Aristoteles’in Politika’sında durum şöyle anlatılmaktadır: Köleliğin varlığı, Yunan yurttaşların kendi insanlıklarını yerine getirmesini sağlayan tek koşuldur. Köle, zaruri ihtiyaçların karşılanmasında kullanılır, ev hayvanlarına benzer, çünkü aynı işlevi paylaşır. Bu işlev, zaruri işlere yönelik fiziksel yardımdır (Meda 2012: 41-42).

Yunan toplumunda çalışmanın yeri, çalışmaya tüm anlamını veren bir insan fikrine dayanmaktadır: İnsan rasyonel bir hayvandır ve görevi, onu insan yapan ve tanrılara eş kılan bu aklı geliştirmektir. Aklını kullanmak, teorik düzende, felsefe ya da bilim yapmak, pratik düzende niteliğe göre davranmaktır, politik düzende ise kusursuz

bir yurttaş olmaktır (Meda 2012: 46). Dolayısıyla çalışma, boş zaman, üretmek ve emek gibi birçok kavram bugünkü halinden oldukça uzaktır.

Roma İmparatorluğu'nun egemen olduğu dönem boyunca, Ortaçağ'ın sonuna denk çalışma tasarımında büyük altüst oluşlar yaşanmamıştır. Aşağılayıcı ve zahmetli işlerin büyük bölümünün sorumluluğunu üstlenenler daima kölelerdir ve Örneğin Çiçeron, işleri serbest çalışma/kölece çalışma karşıtlığı etrafında sınıflandırmaktadır (Meda 2012: 48). Görüldüğü gibi Roma İmparatorluğu'nda da çalışmanın niteliği değişmemiştir, Yunan modeli çalışmaya bakış açısı devam etmekte ve çalışma küçümsenmektedir.

Ortaçağ, çalışma konusunda tam olarak kırılma olmasa bile kırılmanın başladığı bir dönemdir. Meda (2012: 51)'ya göre, "çalışma merkezli bir modernitenin tohum vermesini sağlayacak şekilde teori ve pratiğin değişmesi ancak Ortaçağ sonunda gerçekleşmiştir. Kilise Babaları ve teorisyenler yavaş yavaş yeni bir çalışma fikri öne sürmüşlerdir. Yedinci gün dinlenen Tanrı, önceki altı gün boyunca çalışmıştır. Tanrı çalışıyor fikriyle beraber tembellek olumsuzlanmaya başlanmıştır."

Feodalizmde köle yerine serfler vardı ve serfler ataları sayılabilecek kölelerden kısmen daha iyi konumdaydılar. Fakat yaşama şekilleri ve çalışma biçimleri yine de kölelerden çok da farklı değildi. Serfler işledikleri toprağın küçük bir parçası dışında kalan kısmı feodal beylere ayırmak zorundaydılar. Çalışırken hem kendi ihtiyaçlarını karşılamak hem de toprağını işlediği feodal bey için çalışmak zorundaydılar. (Aydoğanoglu 2011: 9)

Kurumsal ve resmî anlamda çalışma, Sanayi Devrimi Dönemi ve sonrasında anlam kazanmıştır. Çünkü Sanayi Devrimi'ndan önce çalışanların çoğu köle, esir veya serflerden oluşmaktaydı. Asiller, aristokratlar, feodal veya otokrat yöneticiler böyle bir çalışma kapsamının içinde değillerdi. Bu bağlamda çalışmanın gerçek anlamdaki tarihsel gelişiminin Sanayi Devrimi ile başladığı söylenmektedir (Ören ve Yüksel 2012: 44).

Sanayi devrimi ilk kez dış ticaretin oldukça gelişip sermaye birikiminin hızlandığı, teknik icatların ve yeni ekonomik buluşların doğrultusunda üretime makineyi, motoru ve organizasyonu uygulayan İngiltere’de görüldü. Sonra Fransa ve Batı Avrupa’dan Amerika’ya yayılmıştır. (Maillet 1983, Aktaran: Çetin 2002: 88).

Sanayi Devrimi, 18. yüzyılda üretim biçimlerinde meydana gelen değişikliğe paralel olarak fabrikasyona geçişi ifade eden tarihsel bir olaydır. Sanayi Devrimi’yle birlikte tarım döneminin paradigmaları tam anlamıyla değişmiş, teknolojinin üretimde kullanılmaya başlanmasıyla seri üretim bu dönemin en temel öncelikleri arasına girmiştir. Buhar teknolojisinin fabrikalarda kullanılması öncelikle tekstil sektöründe kalkınmayı beraberinde getirmiştir. Batı’nın sanayileşmeden sonraki süreçte kapitalist anlayış çerçevesinde emeğin sömürülmesine ve usulsüz çalışma ilişkilerine bağlı olarak ağır bir bedel ödediği söylenilebilir. Tabi ki Sanayi Devrimi, ev hayatı ve iş hayatı arasında keskin bir ayrıma da neden olmuş, ücret, sendika, fabrika, sosyal politika gibi kavramlar çalışma ilişkileri literatürüne girmiştir (Yüksel 2014: 160).

Sanayi Devrimi’nin bir sembolü olarak algılanan “Buhar Makinesi”nin bulunması üretim sistemlerinde bir devrim yaptı. Bu bakımdan Sanayi Devrimi tanımlanırsa, “1768’de James Watt’ın buhar makinesini bulmasıyla başlayan, daha sonra da bir dizi teknolojik gelişmeyi, hızlı kentleşme sürecini, ekonomik, siyasal, kültürel kurumlaşmaları ve değişimin yaşandığı döneme Sanayi Devrimi” denir (Kocabaş 2004, Aktran: Ören ve Yüksel 2012: 45). Makineleşmeyle birlikte önceki dönemden çok farklı olarak kesintisiz üretime doğru olan yol açılmıştır. Ören ve Yüksel (2012: 46)’e göre, “Sanayi Devrimi’nin ilk aşamasında buharlı makinelerin dokuma tezgâhlarına eklenmesi ile üretim kesintisiz devam etmiş ve üretimde standartlaşma söz konusu olmuştur. Üretim kitlesel üretime dönüşmüş ve fabrikalar açılmıştır. Daha önce toprakta çalışan büyük bir emek yığını ücretli çalışan olarak bu yeni dönemde fabrikalarda yerini almıştır.”

Ticaret kapitalizmi yerini sanayi kapitalizmine bırakmıştır. Ara kesit olarak evlerde üretimle pazarlara mal götüren manifaktür üretim yer almaktaydı. 18.yy.e gelindiğinde manifaktür üretim yerini büyük fabrikalara bırakıyordu ve sanayi

devrimiyle toplumsal ve ekonomik ilişkilerde de devrim yaşanıyor. Alt ve üst sınıflar, işçi ve işveren sınıfları doğuyordu. Büyük ekonomik uçurumlar ortaya çıkıyordu (Selik 1988, Aktaran: Çetin 2002: 89). Köleler ve serflerden sonra bu dönemin çalışanları olan işçiler böylece tarih sahnesinde yerlerini almaya başlamıştır. Toprakta çalışan toprağından olarak zanaatkar da mesleğinden ayrılarak birer ücretli çalışan işçiler haline dönüşmüşlerdir.

İşçilerin hem çalışma biçimleri hem de yaşama biçimleri, köleler ve serflerden farklıdır. Kapitalizmle birlikte işçiler, köle ve serflere göre daha özgürdürler. Fakat onlar da yaşamlarını devam ettirmek için emek güçlerini üretim araçlarına sahip olanlara satmak zorundadırlar. İşçilerin el birliği halinde çalışmaya başlamalarından itibaren çalışma ve yaşam koşulları, şekilsel olarak köleler ve serflerden farklılıklar gösterse de içerik olarak benzer özellikleri barındırmaktadır. Kapitalizmin, kendinden önceki sömürü biçimlerinden farkı, emek gücünün alım ve satımının işçiler ile kapitalistler arasındaki “özgür” anlaşmaya bağlı olmasıdır. Bu durumu bir ilerleme olarak değerlendirmek de mümkündür. Çünkü ortada bir anlaşmanın olması durumu ne köle-sahip ne de self-feodal bey arasında görülmemiş bir durumdur. Köleci toplumda emek doğrudan köle sahibinin, feodal toplumda ise doğrudan olmasa da feodal beyindir ve çalışma bir seçenek değil zorunlu bir haldir (Aydoğanoglu 2011: 9-10).

Emek, her zaman ücretli emek, yani özgür emek olmamıştır. Köle, emek gücünü köle sahibine satmıyordu, öküzün hizmetini köylüye satmaması gibi köle, sahibine emek gücüyle birlikte bir kez ve tümünden satılmaktadır. O, bir efendinin elinden ötekine geçebilen bir metadır. Kölenin kendisi bir metadır ama emek gücü kendi metası değildir. Serf, emek gücünün yalnızca bir bölümünü satmaktadır. Toprak sahibi ondan haraç almaktadır. S erf, toprağına aittir ve ondan elde ettiği ürünleri toprağın sahibine teslim etmektedir. Öte yandan, özgür emekçi kendisini satmakta ve öyle ki kendisini parça parça satmaktadır. İşçi ne bir efendiye ne de toprağına aittir ama onun günlük yaşamının sekiz, on, on iki, on beş saati bunu satın alana aittir (Marx 2001: 27-28).

Sanayi Devrimi sonrası dönemde ağır sanayi, fabrikasyon ve üretime dayalı ekonomiden hizmet ve bilgiye dayalı üretime geçilmiştir. Dolayısıyla endüstriyel

üretimin yerini ulaşım ve hizmet sektörü ile bilgi üretimi almıştır. Sanayi Devrimi sonrası baş döndürücü bir gelişim süreci başlamıştır. Bu süreçte insanlardan farklı olarak, kullanıcısı tarafından kontrol edilebilen ve programlar sayesinde çalışan bilgisayar da yine Sanayi İnkılâbı sonrası dönemin bir ürünü olarak ele alınabilmektedir (Ören ve Yüksel 2012: 53-54). Dolayısıyla bu dönemin en büyük özelliği sanayi devrimiyle ortaya çıkan kas gücü kullanımından zihin gücüne kullanımına geçilmesidir. Bu yönüyle endüstri sonrası dönem öncelikle bilgisayar olmak üzere birçok gelişmenin ortaya çıktığı bilgi teknolojileri çağıdır.

Bu durumun çalışma kavramı açısından değerlendirilmesi önemlidir. Yeni toplumun merkezinin imalattan bilgiye kaymasına paralel olarak bilgi ve enformasyon sektörü ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak da iş günü giderek kısaltmaya başlamıştır. Enformasyon teknolojisinin en önemli çıktısı olan bilgisayarla beraber hem ulusal hem de uluslararası bağlantı kurabilecek olan insanoğlu, dünyayı küçük bir işyeri haline getirmiş ve üretimden ziyade boş zaman kullanımı ve tüketim bu dönemde toplumun odak noktası olagelmıştır. Belirtilen tüm bu gelişmeler çalışmanın geleneksel anlamından uzaklaşarak yeni çalışma modellerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Ören ve Yüksel 2012: 54).

Diğer taraftan, çok hızlı bir teknolojik gelişmenin yaşanması çalışmanın anlamının sorgulanmasında önemli olmuştur. İşlerin bilgisayar teknolojileri ile gerçekleştirilmeye başlanması, düşük vasıf gerektiren işleri ortadan kaldırmış, yüksek vasıflı çalışan grubun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu grubun çalışmaya yönelik tutumu, daha az vasıflı işgücüne göre farklılık göstermektedir. Diğer bir ifade ile yüksek vasıflı işgücünün “çalışma” ya yüklediği anlamın geleneksel çalışana göre oldukça farklı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla “çalışma”nın bireyler açısından anlamında önemli düzeyde farklılaşmaların yaşandığı bir döneme tanık olunmaktadır (Keser 2005: 362). Bu dönemdeki çalışma bir önceki dönemden farklı olduğu çalışma saatlerinin azalması konusunda da farklıdır. Kitlesele üretimin sona ermesi ve bunun sonucu olarak geçtiğimiz yüzyılın başlarındaki altmış saatlik haftalık çalışma sürelerinden kırk saate kadar inilmiştir. Halen sanayileşmiş ülkelerde, çalışma süresi, işe gidiş-gelişlerde dâhil olmak üzere, yıllık ortalama olarak, uyanık geçirilen saatlerin üçte birine karşılık

gelmektedir. Yakın gelecekte bu oranın beşte bire ulaşması beklentisi ağırlıktadır. Hatta son dönemlerde gelişmiş bazı ülkelerde otuz beş saatlik haftalık çalışma süresi uygulamaları başlamıştır. Bu gelişmeler çalışmanın bireyin yaşamındaki merkezi konumunu zayıflatmıştır (Gorz 1985, Aktaran: Keser 2005: 362).

1.1.1.3. Emek Kavramının Anlamı

Emek, her şeyi başlatan özelliği ile insan topluluğunun en temel unsurudur ve gelişimi en nihayetinde de toplumun gelişimini belirleyen unsurdur. Ayrıca tarihi materyalizm teorisinin ve emek değer teorisinin başlangıç noktası, onların doğuşuna kaynaklık eden yegane etkidir (Hilferding 1904, Aktaran: Rubin 2010: 7).

Emeğin en aşağı, en hakir görülen konumdan (Yunanlılar ve Romalılarda), bütün insani etkinlikler arasında en itibarlısı olarak en yüksek mertebeye (sanayi toplumunda) bu ani ve gözcü yükselişi, Locke'nin, bütün mülkiyetin kaynağının emek olduğunu keşfetmesiyle başlamıştır; A. Smith'in, bütün zenginliğin kaynağının emek olduğunu ileri sürmesiyle ve Marx'ın emeği, bütün üretkenliğin kaynağı ve tam da insanın insaniliğinin ifadesi haline getiren emek sistemiyle rayına oturmuştur (Dunkmann 1993, Aktaran: Arendt 1994: 142). Ricardo da *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirme İlkeleri* ile bu tartışmada bir iktisatçı olarak Smith'in analizine cevap vererek ve onun analizini eleştirerek yer almıştır.

Bu bölümde tarih sahnesinde görünüş sırasıyla; Locke, Smith, Ricardo ve Marx'ın emek kavramı üzerine olan analizlerinden bahsedeceğim.

Locke, Smith ve Marx arasından sadece Marx emeğin üretken kavramıyla ilgilenmiştir. Locke, toplumun temeli olarak özel mülkiyet kurumuyla ilgilenmiş, Smith ise sınırsız bir servet birikiminin hiçbir engelle karşılaşmadan ilerleyişini açıklamıştır. Söz konusu üç kişi de emekte, insanın üstün dünya inşa etme yeteneğini görmüşlerdir ve emeği fiilen, en doğal ve dünyevi insani etkinlik türü olarak değerlendirmişlerdir (Arendt 1994: 142-143). Ricardo da emek konusunda bir iktisatçı olarak Smith'in analizine cevap niteliğinde olacak şekilde onun analizini ileri götürmüştür.

Emeğin önemine dair ilk sistematik açıklama, on yedinci yüzyıl sonunda Jonh Locke tarafından yapılmıştır. Locke'nin çalışması, üretken ilerleme ve kararlılık temelinde oluşan yeni toplumsal ilişkilere dayanan, mutlak otoritenin ötesinde bir politik sistemi gerekçelendirme girişimidir. Locke ve gelişmekte olan yeni politik ekonomi bilimi için amaç, kral yerine parlamentonun yönetimine dayanan yeni toplumu devirmek değil aksine onu meşrulaştırmak, düzenlemek ve işler kılmaktır (Dinerstein ve Neary 2011: 24).

Locke'e göre, dünya tanrı tarafından insanlara ortak olarak verilmiş olmasına rağmen, bir kişi bu ortak mülkün emeğini yatırdığı kısma hak iddia edebilir çünkü o kişinin emeğine sorgulanamaz bir hakkı vardır. Bir kişi emeğini toprak gibi bir kaynağa karıştırdığında, o kişi sadece emeğinin ürününe değil, aynı zamanda o doğal kaynağa da hak iddia edebilir (Doğan 2007: 86). Dünya ve diğer canlılar insanlara ortak olarak verilse de, her insan kendi benliğine sahiptir. Buna kişinin kendisinden başka hiç kimse hak iddia edememektedir. Bedeninin emeği, el işleri o kişinin kendisine aittir diyebiliriz. Kişinin doğadan kopardığı ne varsa, doğanın verdiği hangi şeye emeğini katmışsa, o şey o kişiye aittir ve dolayısıyla kişi o şeyi kendi mülkü yapmaktadır. Hiç kimse fakat sadece o kişi, en azından başkalarına ortak olan doğadan yeterince ve iyi bir durumda kaynak bıraktığında, bir kez emeğini kattığı şeye hak iddia edebilmektedir (Locke 1998, Aktaran: Doğan 2007: 86).

Mülk edinmenin aracı olarak emek kavramı açıklanmadan önce Tanrı, toprağın nasıl verildiği ve akıl konularına değinmek önemlidir (Geçit 2014: 101). İnsanlara ortak olarak dünyayı veren Tanrı onlara aynı zamanda hayatın en iyi avantajı ve rahatlığı için kullanmaları için akıl vermiştir. Dünya ve içindeki her şey insanlığa varlıklarının desteği ve rahatı için verilmiştir. Dünyanın doğal olarak ürettiği tüm meyveler ve beslediği tüm dört ayaklı hayvanlar insanlığa ortak olarak ait olsa da çünkü tabiatın kendiliğinden oluşturan eliyle üretilmişlerdir ve hiç kimsenin insanlığın geri kalanı üzerinde özel olarak özel bir hâkimiyeti yoktur, doğal durumlarından olduklarından insanların kullanımı için verilmişlerdir, özel olarak bazı insanların kullanımına ya da yararına geçmeden önce bir şekilde onlara uygun olarak ayırmak için bir araç

gerekmektedir (Locke 2002, Aktaran: Geçit 2014: 101). İşte bu araç da Locke'a göre emektir.

Yukarıda Locke'nin kendi ifadesiyle oldukça karmaşık olarak anlatılanları şöyle özetlemek mümkündür: Yeryüzü tüm insanlara Tanrı tarafından ortak kullanım amacıyla verilmiştir. Herkes bu ortak mülkiyetten eşit ve özgür bir şekilde yararlanabilmektedir. O halde, böyle bir durumda özel mülkiyet nasıl oluşmuş olabilir? Bu sorunun cevabını da aynı şekilde Locke'un bu açıklamasından çıkarmak mümkündür. Çünkü Tanrı yeryüzünü herkesin ortak kullanımına vermiştir. Ancak, Tanrı aynı şekilde herkesin yaşamını sürdürmesini de istemiştir. İnsanların yaşamlarını sürdürebilmeleri ise, onların yeryüzünü kendi kullanımları için mülk edinmeleri ile mümkündür. Yani, yaşamımızı sürdürebilmemiz için doğadan topladığımız, eve taşıdığımız ve yediğimiz her şey mülkiyetimiz olmaktadır. O halde özel mülkiyet tabiat kanunuyla, yani Tanrı'nın istenciyle uyumludur (Geçit 2014: 101).

Bu formülasyonun önemi, emeğin artık özel mülkiyetin temeli haline gelmiş olmasıdır. Ancak bu açıklama, böyle bir gerekçelendirmenin yol açtığı bariz eşitsizliklere ve toplumsal felakete çözüm bulamamaktadır. Locke, mülkiyetin hiç kimsenin tükettiğinden daha fazlasını biriktirmesine izin vermeyecek ve başkalarının çıkarlarına zarar verecek kadar aşırı tüketmeyecek şekilde üretken kullanıma sokulması gerektiğini ileri sürmüştür. Para ve değer teorisini formüle ettiği yöntem yoluyla artan toplumsal eşitsizliğe bir gerekçe sağlamıştır (Wood ve Wood 1997, Aktaran: Dinerstein ve Neary 2011: 25).

Locke, altın para sonsuza kadar korunacağı için, paranın çürümeden veya israf olmadan büyük miktarda birikime olanak sağladığını ileri sürmüştür. Para aynı zamanda daha az toprağın daha fazla insanı beslemesi anlamına da gelen üretken gelişme için motivasyon sağlamaktadır. Paranın varlığı sonucu, insanlar emeklerini ücret karşılığını değiştirerek hiçbir mülkiyetleri olmaksızın yaşayabilirlerdi. Ücret biçiminde para, aynı zamanda insana başkalarının emeğiyle üretilebilecek mülkiyete sahip olma hakkı da veriyordu (Wood ve Wood 1997, Aktaran: Dinerstein ve Neary 2011: 25). Locke, hizmetli ve ücretli emek konusuna ilişkin doğrudan fikirler ileri sürmemiş olsa dahi,

“ücret ilişkisinin, başkasının emeğiyle doğan ürünün mülk edinme hakkını doğurduğunu düşünmüştür” (Ağaoğulları, Zabcı ve Ergün 2009, Aktaran: Geçit 2014: 108). Buradan da anlaşıldığı gibi bir kişi sadece kendi emeğini kattığı şeyi mülk edinmekle kalmayıp ücretli olarak çalıştırdığı işçinin ya da hizmetçisinin emeğini de kendi özel mülkiyetine geçirebilme hakkına sahip olmaktadır. Başkalarıyla ortak haklarının olduğu atının ısırdığı çimen, hizmetçisinin kestiği çimenlikler ve herhangi bir yerde kasdığı maden hiç kimsenin rızası ya da tayini olmadan kendisinin mülkiyeti olmaktadır. Kendisine ait emek onları buldukları ortak durumdan çıkartarak onlardaki mülkiyetini kurmuş olmaktadır (Locke 2002, Aktaran: Geçit 2014: 108). Mülk edinme konusunda en fazla vurgu yapılan kavram olan emek buradan da anlaşıldığı gibi mülk edinmenin ve onu peşi sıra izleyen özel mülkiyet için var olması gereken ilk koşuldur. Locke’de mülkiyet kazanmak için bir araç haline dönüşen emeğe ek olarak ücretli emek de aynı araçsallığı sağlamaktadır.

Smith de Locke gibi emeği, yaratıcı bir güç olarak nitelendirmiş ve bu gücü sebebiyle başka bir dünya inşa etme aracı olarak görmüştür. Locke gibi emeği sadece mülkiyetin kaynağı olarak görmeyip ona bir ulusa her türlü “zenginliği kazandıran” anlamı da yüklemiştir. Anlatısı içerisinde emek hep bu özelliği ile vurgulanmaktadır. Emek, mülkiyet kazandıran özelliğinden sonra zenginlik kazandıran özelliği ile tarih sahnesinde yerini almıştır. Smit, bu niteliği emeğe yüklerken beraberinde iş bölümüne de aynı özelliği yüklemiştir. İş bölümü ve emek ilişkisi anlatmadan önce zenginliğe götüren emekten bahsedeceğim.

Her ulusun bir yıllık emeği, bir yılda tükettikleri yaşamın bütün gereksinimleri ve kolaylıklarını sağlayan ve o emeğin o anki ürününün ya da o ürünle başka uluslardan satın alınan şeyleri içeren bir fondur. Böylece, bu ürün ya da bu ürünle satın alınan şey, onu tüketen nüfusun ne kadar büyük bir bölümünü beslerse, ulus da yaşamın gereksinimlerini ve kolaylıklarını da o denli iyi elde etmektedir. Ancak bu oran her ulus için farklı koşul tarafından belirlenmektedir. Bunlardan ilki, emeği ortaya koymadaki beceri, ustalık ve muhakeme gücü; ikincisi ise istihdam edilen ile edilmeyen arasındaki orandır (Smith 2012: 1). Buradan da anlaşıldığı gibi ilk koşul emeğin nitelikli bir şekilde ortaya konmasıdır ki Smith, bunun iş bölümü ile gerçekleşebileceğinin altını

çizmektedir. İkincisi ise emeğin istihdamının büyük oranlarda olmasıdır, “özellikle yararlı emekte istihdam edilen sayının fazla olması dikkat çekmektedir” (Smith, 2012: 2). Tüm bunlar sağlandığı takdirde üretim artmakta ve ulus zenginleşme göstermektedir.

Zenginliğin kaynağı, üretimin artmasıdır ve üretim de yine emeğe bağlı faktörlerin etkisi ile artmaktadır. İş bölümü sonucu üretimin artması üç şeye bağlıdır: ilki, her işçinin ustalığındaki artışa; ikincisi, bir işten diğerine geçiş için harcanan zamandan tasarruf edilmesine; son olarak, emeğin işini kolaylaştıran, harcanan emek miktarını azaltan ve birçok kişinin işinin bir kişi tarafından yapılmasına olanak sağlayan makinelerin icadına. Görüldüğü gibi zenginliğe giden yoldaki üretimin artmasındaki üç faktör de emek ile doğrudan ilişkilidir. Üretimin artmasına ve zenginliğe giden yolda emeğin katkısının ön koşulu ise iş bölümüdür (Smith 2012: 10).

Emeğin üretici güçlerindeki en büyük gelişmeler ve emeğin bir yerde yönetilmesinde ya da ortaya konmasındaki beceri, ustalık ve muhakeme gücü daha büyük bir bölümü iş bölümünden ileri gelmektedir (Smith 2012: 7). Burada da görüldüğü gibi emeğe üretici gücünü kazandıran özellik iş bölümüdür. Smith (2012: 29), bunu şu şekilde belirtmektedir: “İş bölümü bir kez oluştuktan sonra, bir insanın emeği karşılığında elde edemeyeceği çok az şey kalır. Bunların çok büyük bir bölümünü başka insanların emeğinden elde eder ve yönetebileceği ya da satın alabildiği emek miktarı kadar varsıl ya da yoksul sayılmalıdır “.

Smith (2012: 29)’e göre, “bir malın değeri ona sahip olan ama onu tüketmeyip başka mallar karşılığında takas etmek isteyen kişi için, satın alınmasına olanak sağlayan emek miktarına denktir. Yani emek, tüm malların değişim değerinin ölçüsü olmaktadır.”

Emek ilk fiyat, üretim sürecindeki tüm şeyler için ödenen ilk satın alma parasıdır. Altın ya da gümüş ile değil emek ile dünyanın serveti alınmaktadır; onu başka yeni ürünlerle değiştirmek isteyen sahibi için onun değeri, ona satın alma olanağı sağlayan emek miktarına tamı tamına eşit olmaktadır (Smith 2012: 29). Marx, Smith’in bu analizine; kullanım değeri, değişim değeri analizi ile eleştirilerini yöneltmiş ve

değişim değerinin emekten farklı olarak belirlendiğinin altını çizmiştir. İleride Marx'ın bu analizine yer vereceğim.

Kimi emek çeşitleri harcandığı cismin değerini arttırırken kimilerinin böyle bir etkisi yoktur. Bir değer yaratan ilkine üretken emek, diğerine ise üretken olmayan emek denmektedir. Smith, burada bir imalatçı ile bir hizmetçinin emeklerini örnek olarak göstermiştir. İmalatçının emeği, patronun karını artırdığı için değer artışına yol açmaktadır ve bu sebeple üretken bir emektir. Hizmetçinin emeği ise herhangi bir şeyin değerini arttırmadığı için üretken emek değildir (Smith 2012: 285). Fakat Smith, bu iki emeğin de birer değeri olduğunu ve iki emeğin de ödüllendirilmesini gerektiğinin altını çizmiştir.

Smith, aynı örnek ile üretken ve üretken olmayan emekten sonra somut ve soyut olmak üzere iki farklı emek türüne daha değinmektedir. Sanayi işçisinin emeği, o emeğin harcanmasından bir süre sonra bile bir cisim üzerinden ya da satılabilir bir mal üzerinde somutlaşmaktadır ama hizmetçinin emeği herhangi bir cisim üzerinde ya da satılabilir bir mal üzerinde somutlaşmamaktadır. Bu yüzden sanayi işçisinin emeği, somut şekilde bir depoda satışa hazır halde bekletilebilirken hizmetçinin emeği yapılar yapılmaz kaybolmaktadır ya da soyut olduğu için görünmemektedir (Smith 2012: 285-286). Marx, bu dört çeşit emek türüne de değinmiş ve özellikle soyut- somut emek analizi ile Smith'e eleştirilerini yöneltmiştir. İleride Marx'ın emek çeşitlerinden bahsedilecektir.

Emek konusunda sahnede görünen üçüncü isim ise Ricardo'dur. *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri* adlı kitabı Smith'in analizine bir cevap mahiyetindedir. Savran (2007: 8), bu kitabın önsöz mahiyetindeki yazısında; "Ricardo'nun yönteminin Smith'in analizinde doğru olarak gördüklerini almak ve yanlış olarak gördüklerini de ayıklamak olarak" belirtmiştir.

Yeryüzünün ürünleri toplumdaki üç sınıf arasında paylaşılmaktadır. Burada yeryüzü ürünleri; emek, makine ve sermayeyi bir araya getirerek yerkürenin yüzeyinden elde edilen her şey olarak tanımlamıştır. Üç sınıf ise yeryüzünün ekilebilmesi için

gerekli olan toprağın sahipleri, sermaye sahipleri ve emeğiyle yeryüzünü eken emekçilerdir. Toplumun değişik aşamalarında, yeryüzünden sağlanan toplam üretimin bu üç sınıf arasında rant, kar ve ücret olarak paylaşımı da farklı olacaktır. (Ricardo 2007: 23).Buradan da anlaşıldığı gibi yeryüzünden bir şey elde etmek için olması gerekenler arasında emek sayılmakla birlikte başka iki koşul da belirtilmiştir. Yani Locke'de (mülkiyetin tek kaynağı) ve Smith'te (zenginliğin kaynağı) bir şeyler elde etmek için başlıbaşına yeterli olan emek, Ricardo'da tek başına bir anlam ifade etmemektedir ve tek başına herhangi bir şeyin kaynağı olamamaktadır.

Emeğe olan bu farklı bakışı ile Ricardo, Smith'in klasik iktisat açısından belirlediği birçok ilkesini değişikliğe uğratmaktadır. Bunların başında Smith'in emeği, her şey için ödenen ilk fiyat olarak tanımlaması yani değişim değerinin o metaya harcanan emeğin belirlediği gelmektedir. Ricardo'ya göre bu durum geçerli olamamaktadır. Çünkü değişilebilirlik değerini, metalar içinde realize olan emek miktarı belirliyorsaydı, kullanılan emek miktarındaki her artış metanın değerini artıracak, kullanılan emek miktarındaki her azalma da metanın değerini azaltacaktır ama böyle olmamıştır. Bu doğru değildir, emekçinin kazancı her zaman ürettiğine orantılı olsaydı; bir metaya aktarılan emek miktarı ile o metanın satın alabileceği emek miktarı eşit olurdu ve diğer metaların değerinde meydana gelen değişiklikler bu ölçütlerden herhangi biri kullanılarak doğru ölçülürdü (Ricardo 2007: 29-30).

Ricardo (2007: 20-36)'nın sonraki analizi; metaların değerini, yalnızca, bunlara doğrudan uygulanan emeğin değil, bu emeğe yardımcı olan araçlar, aletler ve binalara aktarılmış olan emeğin de etkilediğidir. Ricardo'nun bu analizi yine Smith'e cevap niteliğindedir. Ricardo, bunu avcı ve avını yakalayabilmesi örneği ile açıklamaktadır. Hatta bu örneği Smith'in anlattığı toplumun ilk aşamalarından seçtiğini dile getirmiştir. Bu dönemde bile avcının avını öldürebilmesi için herhangi bir silaha yani bir miktar sermayeye ihtiyacı vardır. Dolayısıyla bu hayvanların değeri, sadece avlanmaları için gerekli olan zaman ve emek ile ölçülememektedir. Avlanmada kullanılan silahın, diğer bir deyişle avcının sermayesi olan şeylerin yapımı için de gerekli olan zaman ve emek hesaba katılmalıdır.

Ricardo, emek konusunda bir başka iktisat ilkesini daha eleştirmektedir. Metaların görelî değerini üretiminde kullanılan emek miktarının belirleyeceği ilkesi; makine, sabit ve dayanıklı sermaye kullanımıyla önemli değışikliğıe uğramıştır. Metaların görelî değerlerinin birbirlerinden farklı olmasında onların üretimi için gereken emeğin az ya da çok olması etkilidir. Fakat bu ilkeye ek olarak; sabit sermayelerin dayanıklılığının farklı olması ve sabit ve döner sermayenin bir araya getirilmesi de etkilidir. Ricardo'ya göre metaların görelî değerlerinin farklı olmasının arkasındaki ikinci neden, emeğin değerinin artmasına ya da azalmasına neden olmaktadır (Ricardo 2007: 42).

Ricardo'nun emek konusuna getirdiğı tüm eleştiriler, emeğin tek başına herhangi bir şeyin kazanımını sağlayamayacağı yönündedir. Eleştirileri, Smith'e yönelmiş olsa da aslında klasik iktisada yapılan eleştirilerdir. Savran (2007: 8) Ekonomi Politüğın ve Vergilendirmenin İlkeleri'ndeki yazısında bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Smith'in ikircikli teorik mirası, Ricardo'da yerini yalın ve sistematik bir klasik ekonomi politik yaklaşımına terk eder. İşte bu yüzden, Smith klasik ekonomi politüğın atası olabilir ama Ricardo bu okulun düşünsel doruğudur."

Emek konusunda sahnedeki son büyük isim ise Marx'tır. Onun analizinde, kendinden önceki üç isimde yer alan emek; emek olarak değil, emek gücü olarak kendini göstermektedir. Kendinden önceki isimlerden temel farkı öncelikle "emek gücü" konusundadır.

Çalışma etkinliğinin, aslında gerek tarihsel koşullardan gerekse özel mi yoksa kamusal alanda mı bulunduğundan bağımsız olarak, ürünlerin yarar ve kalıcılığına da bakılmaksızın, kendine özgü bir üretkenliği vardır. Bu üretkenlik, herhangi bir emek ürünüde değil; enerjisi kendi geçim ve yaşam alanlarını üretmekle tükenmeyen, tersine bir "artık", yani kendi "yeniden üretimi" için gerekli olanın daha fazlasını üretme yeteneğine sahip insani "güç" de bulundurmaktadır. Emeğin üretkenliğinin sebebi emeğin kendisi değil, insanın "emek gücü"nü sağladığı artıktır (Arendt 1994: 124). Arent, bu durumu Engels'in de açık bir şekilde belirttiğinin altını çizmiştir.

Engels, *Ücretli Emek ve Sermaye*'nin (2001: 10-11) önsözünde; Marx'ın emek konusunda yaptığı analizin biricikliğinin altını şu sözleriyle çizmektedir: “Emeğin değer-yaratma niteliğini derinliğine inceleyen ilk kişi Marx'tı, ve o, bu incelemesiyle, görünürde ya da gerçekte, bir metanın üretimi için gerekli olan her emeğin, bu metaya bütün koşullarda, harcanan emeğin niceliğine karşılık düşen büyüklükte bir değer katmadığını ortaya çıkardı.”

Klasik politik ekonomi, imalatçının işçiden satın aldığı ve karşılığını ödediği şeyin onun emeği olduğunu yolundaki yaygın anlayışı, sınıai pratikten devralmıştır. Klasik iktisatta bir metanın değeri, o metanın üretim maliyetine eşittir ve emeğin de bir maliyeti vardır. Klasik iktisat emeğin bulunamaz olan maliyetini araştırmak yerine işçinin üretim maliyetini araştırmıştır. Bu sorun, en iyi iktisatçıların yaptığı gibi “emeğin” değerinden yola çıkılarak değil; onun yerine “emek gücü”nün değerinden yola çıkılarak aşılabilir (Engels 2001: 9-17). Buradan hareketle daha önceki “Çalışma Kavramının Anlamı Bölümünde” Marksist ideolojinin çalışma kavramına yüklediği biricik anlam, emek kavramında da kendini göstermektedir. Marx emek konusuna kendinden önce yapılmamış olan “emek gücü” analizini getirmiştir ve ona bağlı olarak da meta, ücret, fiyat, değer, kullanım değeri, değişim değeri yararlı-yararsız emek, soyut- somut emek kavramları beraberinde gelmiştir.

Emek gücü, ona sahip olanın, ücretli işçinin, sermayeye sattığı bir metadır. Ücretli işçi yaşamak için emek gücünü satmaktadır (Marx 2001: 26). Emek gücünün ortaya konması, emek, işçinin kendi yaşam-etkinliği, onun kendi yaşamının bildirimidir ve işçinin, gerekli geçim araçlarını elde etmek için bir başkasına sattığı bu yaşam-etkinliğidir. Bu yüzden, onun yaşam-etkinliği kendisi için bir var olabilme aracından başka bir şey değildir. O, yaşamak için çalışır. Onun gözünde, emeği, yaşamının bir parçası değil, daha çok, yaşamının bir özverisidir. Bir başkasına devrettiği bir *metadır*. Bundan dolayı da etkinliğin ürünü, onun etkinliğin amacı değildir. Kendisi için ürettiği şey, dokuduğu ipek değildir, madenden çıkardığı altın değildir, yaptığı saray değildir. Kendisi için ürettiği şey, ücrettir ve ipek, altın saray onun gözünde belirli bir miktar geçim aracına, belki pamuklu bir cekete, bir miktar bakır paraya, bodrum katında kiralık bir odaya dönüşmüştür (Marx 2001: 26-27).

Ücret, belirli bir emek zamanı karşılığında ya da belirli bir işin yerine getirilmesi karşılığında kapitalist tarafından ödenen para tutarıdır (Marx 2001: 24). Karşılığında ücret alınan *emek metalaşmıştır*. Marx bunu şeker örneği ile açıklamaktadır. Yani belirli bir saatlik emek gücünün kullanımının satın aldığı para başka belirli bir orandaki şekeri de satın alabilmektedir. Sadece biri saatle (emek gücü) diğeri teraziyle (şeker) ölçülmüş birer metadırlar. Bu yüzden ikisini de satın alabilen para, emek gücünün öteki metalarla değişilme oranını, emek gücünün değişim değerini ifade etmektedir. Bir metanın *para* ile hesaplanan *değişim değeri*, onun *fiyatı* denilen şeydir. *Ücret*, yalnızca alışılmış bir biçimde *emeğin fiyatı* denilen emek gücünün fiyatına, insan etinden ve kanında başka bir gizi bulunmayan bu kendine özgü metanın fiyatına verilen özel bir addır (Marx 2001: 25).

Kullanım değeri ise değişim değeri, ücret ve fiyat sürecinden ayrı da anlam kazanmaktadır. Bir şeyin varlığı, onu, bir kullanım-değer haline getirmektedir. Ama bu yararlılık, belirsiz bir şey değildir. Metanın fiziksel özellikleriyle sınırlı olduğu için, o metadan ayrı bir varlığa sahip değildir. Demir olsun, buğday olsun ya da elmas olsun, bir meta, bu nedenle maddi bir şey olduğu için bir kullanım değeridir, yararlı bir şeydir. Kullanım değerleri ancak kullanım ya da tüketim ile gerçek haline gelmektedirler, her türlü servetin özünü oluşturmakta ve değişim değerinin de maddi taşıyıcılarıdır (Marx 2011: 48). Buraya kadarki analizi Marx'ın emek türlerini anlamak için birer anahtar niteliğindedir. Çünkü onun analizindeki *yararlı-yararsız emek*, *vasıflı-vasıfsız emek* ve *soyut-somut emek* kavramları buradan doğmaktadırlar.

Hiçbir nesne, yararlı bir şey değilse, değere sahip olamaz. Eğer o şey yararsız ise, onda bulunan emek de yararsızdır; bu emek, emek sayılmaz ve bu yüzden değer yaratmamaktadır. Marx, emeğin bu ikili (yararlı-yararsız) niteliğine ilk önce işaret eden ve eleştirici bir yaklaşımla incelen kişinin kendisi olduğunu dile getirmiştir. Marx (2011: 53)'a göre yararlı emek “yararlılığı ürünün kullanılarak değerlendirilmesi ile ya da ürünün kullanım-değeri haline gelmesiyle kendisini gösteren emektir.” Marx emeğin yalnızca yararlı işlevini göz önünde bulundurduğunun da altını çizmiştir.

Bir metanın değeri, soyut insan emeğini, genel olarak insan emeğinin harcanmasını temsil etmektedir. Tıpkı toplumda sıradan bir insan iken önemsiz bir rol oynadığı halde, bir general ya da bir banker olarak büyük bir rol oynaması gibi, salt insan emeğinin rolü de buna benzemektedir. Yalın emek-gücünün harcanmasıdır, yani ortalama olarak özel bir gelişme söz konusu olmaksızın sıradan her insanın organizmasında mevcut olan emek-gücünün harcanmasıdır. Vasıflı emek, yalnızca yoğunlaştırılmış yalın emek ya da daha doğrusu, çoğaltılmış yalın emek demektir; belli miktarda vasıflı emek, daha çok miktarda yalın emeğe eşit olarak kabul edilmektedir (Marx 2011: 56). Vasıfsız emek, yalın emek olarak tanımlanmış; vasıflı emek ise yalın emeğin miktar olarak fazlası şeklinde tanımlanmıştır.

Her türlü emek, fizyolojik anlamda, insan emek-gücü harcamasıdır ve bu özdeş soyut insan emeği özelliğinde oluşu ile metaların değerini yaratmakta ve ona biçim vermektedir. Öte yandan, her tür emek, insan emek-gücünün, özel bir biçimde ve belirli bir amaca dönük olarak harcanmasıdır ve bu somut yararlı emek özelliği ile kullanım değeri üretmektedir (Marx 2011: 58). Buradan da anlaşıldığı gibi soyut emek her emeğin doğal bir özelliği olarak her insanda bulunan özdeş emektir ve metaların değişim değerini yaratmaktadır, somut emek ise soyut emeğin belirli bir amaç için kullanılmasıdır ve kullanım değerini yaratmaktadır.

Emek (süreci) her şeyden önce, hem insanın hem de doğanın katıldığı ve insanın, kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkimeleri istediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. Doğanın ürettiklerini kendi ihtiyaçlarına uyar biçimde mal etmek için, insan doğanın güçlerinden biri olarak, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini, bedeninin doğal güçlerini harekete geçirerek, doğanın karşısına çıkmaktadır. Bu süreç bedensel organların kullanılmasından başka, bütün operasyon boyunca işçinin iradesinin amacıyla sürekli uyum halinde olmasını da gerektirmektedir. Bu, sıkı bir dikkat demektir. İşin doğası ve işi yürütme tarzı ona ne kadar az çekici gelir ve bu yüzden bedensel ve zihinsel güçlerini kullanması ne kadar az kendisine zevk verirse, o kadar çok dikkatli olmak zorundadır (Marx 2004: 87-88).

Marx (2004: 88)'a göre, emek sürecinin temel faktörleri “(1) İnsanın kişisel etkinliği, yani işin kendisi; (2) bu işin konusu ve (3) işin aletleridir.” İnsana zorunlu gereksinimlerini ya da geçim araçlarını hazır sunan bakir durumdaki toprak, insandan bağımsız olarak ayırdır ve insan emeğinin evrensel konusudur. İnsanın sadece çevresiyle dolaysız bağlantısından ayırdığı bütün şeyler, doğanın kendiliğinden sağladığı emek konularıdır. Emek aleti ise emekçinin kendisi ile emeğinin konusu arasına soktuğu ve emekçinin etkinliğinin ileticisi olarak iş gören bir şeydir ya da bir şeyler birleşimidir (Marx 2004: 89). Bu yüzden emeğin küçük bir gelişme göstermesi bile özel olarak hazırlanmış aletleri gerektirmektedir.

Emek sürecinde insanın etkinliği, emek aletlerinin yardımıyla, üzerinde çalışılan malzemede başlangıçta tasarlanan bir değişiklik yaratmaktadır. Süreç üründe sona ermektedir; ürün bir kullanım değeridir, bir biçim değişikliğiyle insanın ihtiyaçlarına uyarlanan doğa malzemesidir. Emek kendi konusuyla bütünleşmiştir. Böylece emek maddileşmiş ve konusu da dönüşmüştür. Emeğin hareketi, üründe devinimsiz sabit bir nitelik ortaya çıkmıştır. Demirci demiri dövmüştür ve ürün dövme demirdir (Marx 2004: 91). Marx bütün bu sürecin sonucu bakımından, ürün açısından incelendiğinde, emek aletlerinin hem de emek konusunun üretim araçları oldukları ve emeğin de kendisinin üretken emek olduğunun açıkça görüldüğünü belirtmektedir.

1.1.1.4. Emeğin Değişen Niteliği

Kişilerin çalışma faaliyeti sürekli olarak kimi zaman hızlı, kimi zaman yavaş bir biçimde gelişen bir değişim süreci içindedir ve farklı tarihi dönemlerde farklı niteliğe sahiptir. Değişim ve gelişim süreci iki tür değişimden oluşur: birincisi, insanın doğayı etkilediği üretim araçları ve teknik yöntemlerde, bir başka deyişle, toplumun üretken güçlerinde; ikincisi, bu değişmelere binaen, toplumsal üretim sürecine katılan insanlar arasındaki tüm üretim ilişkileri kalıbında değişmeler söz konusudur. İktisadi oluşumlar ya da ekonomi tipleri (eski köleci ekonomi, feodal ve kapitalist ekonomi), insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin niteliğine göre farklılık göstermektedir (Rubin 2010: 7).

Önceki bölümde Rubin'in de işaret ettiği bu materyalist görüşle çalışma kavramına değindim. Burada ise aynı yaklaşımla çalışma içerisindeki emeğin değışen niteliğini anlatacağım. Sırasıyla köleci ekonomi, feodal ekonomi ve kapitalist ekonomide emeğin formunun bir önceki dönemden nitelik olarak nasıl farklılaştığını belirtileceğim. Emeğin niteliğini değıştiren en büyük etkenin kapitalist üretim biçimi olması sebebiyle bu döneme daha ayrıntılı olarak değinecek ve emeğin bu değışimiyle birlikte işçilik örüntülerinin de değışimini anlatacağım. Aynı zamanda işçilik yapma biçimlerinin de klasik fabrikalardan bugünkü enformel ve hizmet sektörüne geçişle geldiği son durumu belirteceğim.

Toplumsal yeniden üretim Mekânizmalarını düşündüğümüzde tüm emek kategorilerinin yeniden üretim için türlü formlarda işlevsellikler üstlenmiş olduğu kolayca kabul edilebilir ve bu anlamda bütün emek kategorileri üretken addedilebilmektedir (Karahanoğulları 2008: 119). Emek kategorileri tarihsel süreç içerisinde ekonomik sistemin değışmesiyle beraber değışmiş ve çeşitlenmiştir. Bu kategoriler aslında emeğin değışen niteliğine gönderme yapmaktadır. Çünkü zaman içerisinde emeğin birçok özelliği değışmiş ve bu durum yeni emek türleri görülme başlamasına neden olmuştur. Fakat diğer taraftan emeğin üretici olma işlevi her zaman sabit kalmıştır. Bu kategorilere tarihsel bir sırayla değinecek; emeğin köleci, feodal ve kapitalist toplumda nasıl değışme gösterdiğini anlatacağım.

Maddi üretim araçlarının, üretken güçlerin değışmesi ve gelişmesiyle birlikte, içinde bireylerin üretimde buldukları toplumsal ilişkiler, toplumsal üretim ilişkileri denilen şeyi, toplumu ve özel olarak belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki bir toplumu, kendine özgü, ayırt edici nitelikleriyle bir toplumu, bir tüm halinde üretim ilişkileri belirlemektedir. Antik toplum, feodal toplum, burjuva toplum her biri aynı zamanda insanlık tarihinde özel bir gelişme aşamasını gösteren böyle üretim ilişkileri bütünüdürler (Marx 2001: 38).

Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihini, sınıf mücadeleleri tarihi olarak gören Marx (2008: 8), bu üç dönemi anlatırken sadece emek kullanımıyla var olmuş kesimi bu üç dönemin hepsinde de bir sınıf olarak görmüştür ve onların karşısına

emeğiyle var olmayan kesimi yerleştirmiştir. Sınıf mücadeleleri ile kasıt her dönemde çok farklı sınıfların olduğu ve onların savaşımalarının olduğu değil, her dönemde temelde iki sınıf (üretim araçlarına sahip olan ve üretim araçlarına sahip olmayıp emeği ile var olan) olduğu ve savaşımın aynı olduğunu ama niteliğin birbirinden farklı olduğudur. Onun teorisinde sınıf sadece üçüncü dönem olan kapitalist dönemin peşinden gelecek olan sosyalist toplumda yoktur ve bunu sağlayacak olan da sadece emeğiyle var olan sınıftır. Anlatısında emek sahibi sınıfa bu biricikliği yükleyen Marx'ın emek konudaki analizi oldukça detaylıdır. Bu bölüm boyunca Marx'ın tarih anlatısının içerisindeki emeğe sadece niteliği bakımından değinilecektir.

Emek süreci her şeyden önce insanla doğa arasında bir ilişkidir. İnsan, ihtiyacı olan şeyleri üretirken doğayla olan bu ilişkisini kendisi düzenlemekte ve yönetmektedir. Üretici insan yapacağı işi, hem ortaya çıkaracağı ürün açısından, hem de üretimin süreci açısından kafasında önceden planladığı emek süreci sonunda tüm yeteneklerini kullanarak, bir kullanım değeri yaratmaktadır. Böylece insan, emek süreci içinde doğa ile birlikte kendini, kişiliğini, yeteneklerini ve bilincini de dönüştürmektedir. Araç gereçlerin de kullanımı ile birlikte emek süreci, üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyine göre değişiklik gösteren bir ilişkiye dönüşmektedir (Marx 1997, Aktaran: Aydoğanoglu 2011: 20).

1.1.1.4.1. Köleci ve Feodal Toplumda Emeğin Görünümü

Özgür (ilkçağ yurttaşı) ile köle, patrisyen ile pleb, derebeyi ile serf, lonca ustası ile kalfa, kısacası, tahakküm edenler/ezenler ile tahakküm altındakiler/ezilenler, sürekli bir karşıtlık içinde bulunarak aralarında, kimi zaman üstü örtülü, kimi zaman açık bir mücadeleyi, - her seferinde, ya tüm toplumun devrimci bir dönüşüme uğramasıyla ya da mücadele eden sınıfların birlikte yok olup gitmesiyle son bulacak olan bir mücadeleyi – kesintisiz sürdürmüşlerdir. Tarihin erken çağlarında, hemen hemen her yerde, toplumun birbirinden farklı zümreler halinde tam bir yapılanmışlık, toplumsal konumların da pek değişik biçimlerde kademelenmişliği görülmektedir. İlkçağ Roma'sında patrisyenlerle, şövalyelerle, pleblerle, kölelerle; ortaçağda feodal senyörlerle, vasallarla, lonca ustalarıyla, kalfalarla, selflerle ve dahası, bu sınıfların hemen hemen her biri içinde

yine, özel kademelenmelerle karşılaşmaktadır (Marx 2008: 8-9). Marx'ın böyle tasvir ettiği ilkçağ ve ortaçağda farklı sınıfların emek kullanım şekilleri birbirinden farklıdır. Daha doğru bir ifadeyle bu iki dönem boyunca sadece emeğini kullanımıyla var olan kesimin emek kullanım biçimleri farklılaşmaktadır.

İlkel toplumlarda çalışma, insanın biyolojik ve fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yürütülen, avcılık ve toplayıcılık şeklindeki çabalarını içermektedir (Argyle 1990, Aktaran: Tutar 2007: 119). İnsanlık tarihinin bu aşamasında çalışma, insanların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılaması için, yeme-içme kadar zorunlu bir insani eylem olarak görülmüştür. Diğer taraftan ilkel toplumun dışındaki Yunanlılar ve Roma İmparatorluğu için o çağda durum böyle değildir. Bir önceki “çalışmanın değişen niteliği” bölümünde çalışmanın ve emek kullanımının nasıl olduğuna değinilmiştir. Çalışan geniş bir kesim ve farklılaşan işler olmadığı için emek bu dönemde sadece köleler tarafından kullanılan fiziksel emek görünümüyle var olmuştur.

Feodal dönemde ise, çalışan ve çalıştıran (serf-senyör) ayrımı ortaya çıkmıştır. Feodal döneme kadar bağımsız bir faaliyet şeklinde süren çalışma, orta çağın feodal düzeninde, üretim faktörlerine bağımlı olarak yürütülen bir faaliyete dönüşmüştür. İlkel toplum ve tarım toplumlarında, insanlar ağırlıklı olarak “niteliksiz fiziksel emek gücü”ne bağlı çalışmıştır (Tutar 2007: 119). Fakat bu dönemde giderek bir faaliyete dönüşen çalışma içerisindeki emek de ona bağlı olarak değişmeye başlamıştır. Kölelerin gösterdiği gibi fiziksel emek varlığını devam ettirmektedir. Bu dönemde bu emeğin göstergelerini üzerinde taşıyanlar ise serflerdir. Diğer taraftan aynı şekilde taşıdıkları söylenememektedir çünkü bir önceki bölümde çalışmanın özellikle ortaçağda Hıristiyanlıkla anlamının değiştiği belirtilmiştir. Buna göre de olumsuzlanan çalışma artık olumlanmaya başlamıştır ve aynı durum emek için de söz konusu olmuştur. Fiziksel emek (kol emeği) sadece her kölenin niteliksizce ortaya saçtığı bir durum olmaktan çıkmış mesleklerin de ortaya çıkışıyla yavaş yavaş uzmanlaşmaya başlamıştır. Olumlanmaya başlayarak kabul gören fiziksel emek aynı zamanda nitelik sahibi de olmaya başlamıştır.

Ortak fayda ve aynı zamanda da çalışmanın ücretlendirilmesi çalışmayı aklamıştır. Ortaçağ'ın sonunda kilisenin onayıyla, yeni bir ayırım çizgisi kol emekçileri artık yararlı oldukları gerekçesiyle kabul görmüştür. İnsanın ihtiyaçlarını karşılamak için, giderek görevlerin daha rasyonel bir biçimde örgütlenmesinin gerekli olduğu yavaş yavaş gün ışığına çıkmıştır (Meda 2012: 59). Tüm bunlar emeğin değiştiği gösterse de bu değişim büyük bir kırılma değildir. Gösterilen emek, önceki dönemden çok da (olumlanması dışında) farklılaşmamıştır. I. Meyerson (1955)'a göre “çalışma ya da henüz sözü edilen anlamdaki işler, köylünün ya da zanaatkârın çalışmasıdır, günlük ekmeği ve giysiyi sağlayan ama zenginlik sağlamayı hedeflemeyen çalışmadır; emekçiyi, ahlak bozukluklarının en büyüğünden, tüm diğer ahlaksızlıkların kaynağı olan aylaklıktan kurtaran çalışmadır.” (Aktaran: Meda 2012: 59).

1.1.1.4.2. Kapitalist Toplumda Emeğin Görünümü

Kapitalizmin ortaya çıkmaya başladığı günden bugüne pek çok teori üretilmiştir. Bu teorileri üreten kişilerin en önemlileri arasında Smith, Ricardo, Marx, Sombart, Weber, Braudel, Schumpeter, Wallerstein ve Polanyi vb. isimler sayılabilir. Her biri kapitalizmi farklı dönemlerde ve farklı şekillerde ele almış ve açıklamış olsa da tüm bu teorisyenlerin metinlerinde kapitalizme ilişkin belli niteliklerinin ortak olduğu dikkati çekmektedir. Bu nitelikler:

- “1. Yoğun bir sermaye birikimi ile bunun sonucunda ortaya çıkan sürekli büyüme ve kâr arttırma zorunluluğu.
2. Kâr arttırma ve büyüme zorunluluğunun getirdiği pazar arayışı.
3. Pazar arayışı nedeniyle uluslar arası ekonomik ilişkilere girme mecburiyeti ile buna destek verecek güçlü bir devletin varlığı.
4. Sürekli krizlerin yaşandığı belirsiz ve kaygan ekonomik zeminde ayakta kalma çabası.
5. Bu çabanın getirdiği üretim, teknoloji ve ekonomik örgütlenmede sürekli bir yenilik yaratma gereği.
6. Bu gerekliliği yerine getirebilecek niteliklere sahip insan kaynağını oluşturan beşeri sermaye” şeklinde sıralanabilir (Gençoğlu 2012: 100).

Yukarıda sayılan kapitalizme özgü niteliklerden sadece sonuncusunda “insan kaynağı” (beşeri sermaye–emek) kavramı geçse de her bir özellik dolaylı yoldan emeğin tarih içindeki serüvenine etki etmiştir ve kapitalizmin kendini yeniden üreten bir sistem olması sebebiyle de etki etmeye devam etmektedir.

Harvey (2008: 133), bu durumun altını şu sözleriyle çizmektedir: “*Kapitalizmin üretken tarihinin bir kısmı, insan bedeninin emek kapasitesi taşıyıcısı olarak kullanılmasının yeni yollarını ve potansiyellerini keşfetmekle geçmiştir.*”

Uluslararası ticaretin hâkimiyeti ile karakterize olan ilk iki yüzyıllık dönem (17. ve 18. yüzyıl) ticari kapitalizm adıyla anılmaktadır. 18. yüzyılın sonundan itibaren sanayi üretiminin uluslar arası ticaretin yerini almasıyla ticari kapitalizm tanımlaması yerini sanayi kapitalizmine bırakmış. Bugün ise ekonomik faaliyetin ana konusunun sanayi olmaktan çıktığı, artık esas olanın bilgi ve teknoloji üretimi olduğu, bilgi toplumu, endüstri sonrası toplum, post fordizm vb. olgular üzerinden dile getirilmektedir. Kapitalizmin beş yüzyıllık süre boyunca üretim ve dağıtım biçimleri farklılaşmış, yeni örgütlenme biçimleri, düşünce yapıları ve teknolojileri geliştirilmiş ve böylece sistem sürekli kendini yenilemiş olsa da değişmeyen nitelikleri nedeniyle ekonomik sistemin adı kapitalizm olarak kalmıştır (Gençoğlu 2012: 102-103).

En genel hatlarıyla bir artı değer üretme süreci olan kapitalizm, kapitalistin emek gücünü onun ürettiği artı değere el koyarak sömürdüğü bir ekonomik sistemdir. Başka bir ifade ile artı değer üretimi esas olarak bir sömürü aracı olarak işlemektedir. Kapitalist üretim süreci de artı değer yaratma süreci olduğundan, kapitalist ekonomik sistemde artı değeri arttıran üç Mekânizma işlemek zorundadır. Bunlar, işgününün süresinin uzatılması, bir metanın üretimi için gerekli zorunlu emek zamanının kısaltılmasıdır. Bir işgünü içerisindeki zorunlu emek süresi sabit, çalışma süresi ise değişken olduğuna göre mümkün olan en fazla artı değer üretimi işgünün süresinin uzatılmasına bağlıdır. Başka bir deyişle işgünü ne kadar uzun olursa mutlak artı değer de o kadar çok olacaktır. Bu nedenle kapitalist sürekli olarak işgününi uzatmanın ya da zorunlu emek zamanını kısaltmanın yollarını arayacaktır. Zorunlu emek zamanı, bir malı normal üretim koşullarında ve o koşullardaki ortalama beceri ve yoğunluk düzeyi

ile üretmek için gerekli zaman olarak tanımlanmaktadır (Marx 2002, Aktaran: Gençoğlu 2012: 110).

Kapitalist emek sürecinden söz edildiğinde, kapitalist üretim biçimine özgü iki olgu hemen dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi işçinin, emeğini satın alan kapitalistin denetimi altında çalışmasıdır. İkincisi ise üretim faaliyeti sonucunda ortaya çıkan ürünün onu üreten işçinin değil, aynı zamanda üretim araçlarının sahibi olan kapitalistin malı olmasıdır (Aydoğanlı 2011: 21). Bu iki durum (denetim altında çalışma ve işçinin ürettiğinin kendinin olmayışı) emeğin bu dönemdeki niteliğine etki ederek onu önceki dönemlerden kesin olarak ayırmıştır. Ayrıca denetim altında çalışma, emeğin kapitalistin kontrolü altında varlığını devam ettirmesidir. Bu da işçilik yapma biçimleri ve işçilik örüntülerini doğrudan etkileyen bir unsurdur. İşçinin kendi ürettiğine sahip olmaması durumu ise emeğin yabancılaşmasına neden olmaktadır. “Denetim” ve “yabancılaşma” konusuna ileride daha ayrıntılı olarak değinilecektir. Burada kapitalist toplumda emeğin dönüşümünü anlamak için kapitalist üretim şeklinin geçirdiği değişimden bahsedilecektir.

Yukarıda Gençoğlu'nun da işaret ettiği gibi kapitalizm üç evredn geçmiştir. Her ne kadar sürece dair iki evre tespit olsa da üçüncü bir evreden bahsetmek için yeterli deliller mevcuttur (Sohn-Rethel 2011: 152). Marx (1977)'a göre, manüfaktür evresi ve onun ardından gelen makine ve büyük ölçekli sanayi, kısacası “makine-faktür” evresidir. Manüfaktür evresinde üretim tarzının devrimi emek gücü ile başlamıştır, büyük sanayi evresinde ise başlangıç noktası emeğin araçlarıdır (Aktaran: Sohn-Rethel 2011: 152). Buradan da anlaşıldığı gibi ilk evreyi başlatan emek yani nitelik kazanan kol gücüdür. İkinci evreyi başlatan işe üretim araçları yani Sanayi Devrimi ile gelen makinelerdir. Beraberinde bu araçlara sahip olan kesimin büyümesi de diğer önemli bir etkidir. Burada, bu iki süreç (manüfaktür ve makine-faktür) anlatılmadan önce ticari kapitalizm dönemine değinilecektir. Çünkü bu iki süreç aslında kapitalist üretim sürecinin evreleridir ve bundan önce uzunca bir dönemi kaplayan ve kapitalist üretim sürecinin doğuşuna kaynaklık eden ticari kapitalizm dönemi mevcuttur

Ticari kapitalizm dönemini anlamak için beraberinde kır ve kentin ayrılışına yani kentlerin doğuşuna bakmak gereklidir. Çünkü hem ticaret hem de manüfaktür kentte ortaya çıkmışlardır. Marx ve Engels (2013: 53)'e göre *“kent ve kırın ayrılması en büyük maddi ve zihinsel işbölümüdür. Bu ayrılış serflerin toplu halde ortaçağ boyunca kentlere doğru göçü ile gerçekleşmiştir.”*

Durmadan kentlere akın eden kaçak serflerin rekabeti, kırın kente karşı sürekli savaşı ve bu yüzden kentlerde örgütlü bir askeri gücün gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Belirli bir işin ortaklaşa mülkiyetinin meydana getirdiği bağ, zanaatçıların aynı zamanda tacir de oldukları bir dönemde metalarının satışı için ortak binaların gerekli oluşu ve bu binaların kapılarının kalifiye olmayan kişilere kapalı tutulmasını doğurmuştur. Değişik meslekler arasındaki çıkar çatışması, güçlükle öğrenilen bir işin korunması zorunluluğu ve bütün ülkenin feodal düzeni, her meslekten emekçilerin ayrı localar halinde birleşmelerinin nedeni olmuşlardır. Yaptığı iş bir loncanın kapsamına girmeyenler ise plep olarak yaşamaktadırlar. Diğer taraftan kentlerde gündelik iş zorunluluğu da plebi yaratan diğer bir etken olmuştur. (Marx ve Engels 2013: 53-54). Yeni kentler böylece oluşurken üretim şekli değişmekte ve buna bağlı olarak da çalışma ve emek de değişmektedir.

İş bölümünde bu aşamadan sonraki genişleme, üretim ile ticaret arasında ayrılma, ayrı bir tacirler sınıfının oluşması olmuştur, bu ayrılma daha önceden eski kentlerde zaten (Yahudiler ile başkaları arasında) gerçekleşmiş bir durumdaydı ve yeni oluşmuş kentlerde ise bir süre sonra kendini göstermiştir (Marx ve Engels 2013: 56).

Ticaretle uğraşan özel bir sınıfın oluşması, ticaretin tacirler sayesinde kentin yakın çevresi ötesine genişlemesi, çabucak üretim ile ticaret arasında karşılıklı bir canlılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece kentlerin birbirleri arasında ilişkiler kurulmakta, bir kentten ötekine yeni avadanlıklar götürülmekte ve üretim ticaret arasındaki bölünme, çabucak farklı kentler arasında üretimin yeni bölünmesini yaşatmakta, kentlerin her birini ötekine ağır basan bir sanayi kolunu işletmeye başlamaktadır (Marx ve Engels 2013: 56). Kentler ve onların arasındaki gelişen bu üretim ve tüketim sistemi yeni bir üretim sistemini zorunlu kılmaktadır. Manüfaktür

üretimi tam da bu aşamaya koyan Marx ve Engels (2013: 58), bu geçişi söyle dile getirmektedirler: *“Çeşitli kentler arasındaki iş bölümünün ilk sonucu, localar sisteminden kurtulan üretim dallarında manüfaktürlerin doğuşu oldu.”*

Manüfaktür, kelime anlamı olarak Latince “manu factum: el ile yapılmış” kelimelerinin birleşimi doğrultusunda el ile yapılan üretimi ifade etmektedir. İngilizce’de ise manufacture kelimesi, “makine kullanılarak büyük sayıda ve miktarda mal üretim süreci” olarak tanımlanmaktadır. Manüfaktür kelimesinin zaman içerisinde, herhangi bir malın “makine yardımıyla üretimi” biçiminde anlamının genişlediği ve bu doğrultuda makineli üretimin geneline atf yapan bir kavram olarak ifade edilebilmektedir (Tezgel 2013: 99-100).

Manüfaktür, 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında, fabrika sistemine doğru geçişi ifade eden kapitalist bir üretim tarzıdır. Bu doğrultuda manüfaktür, zanaat üretiminin feodal üretim ilişkilerinden başlayarak kapitalist üretim tarzı ile devam eden parçalanma süreci ile birlikte, kentlerdeki zanaatkârların ve kırsal alanda üretim yapan küçük üretici zanaatkârların tek bir atölyede toplanmaları sonucunda ortaya çıkmıştır (Tezgel 2013: 99).

Kapitalist üretim tarzının ilk evresini temsil eden manüfaktür döneminde sermaye, kapitalizm öncesi dönemin mevcut zanaatkarlarını ücretli emek olarak istihdam etmiştir ve sıkı sıkı kenetlenmiş bir iş bölümünün parçası kılmıştır. Aşırı zaman baskısı altında çalışmanın sonucu olarak her işçinin emek verimliliğinde belirgin bir artış güvence altına alınmıştır. Buna başlı olarak artı emeğin sermayeye oranında artış gerçekleşmiştir. Bu zanaatkarlar, el işi atölyelerinde çeşitli işler yapan bireysel işçilerden oluşan bir kitleden, her ne kadar hala yalnızca el aletleri kullanıyor olsalar da örgütlü kolektife ya da birleşik bir işçiye dönüşmüşlerdir (Sohn-Rethel 2011: 153). Böylece emek, bu dönemde önceki dönemlerden çok farklı olarak toplumsallaşmıştır ve bu toplumsallaşma giderek artacaktır.

Mitchel (1929)’e göre kapitalizmin ihtiyaç duyduğu toplumsallaşmış emeği sağlayan kaynaklar şöyledir; kapitalistler vahşileri çalmış ve onları köle olarak

çalıştırmıştır ve bu azalan bir kaynak olmuştur. Bu nedenle erken kapitalist çağda halen varlığını sürdürmeye devam eden ve Avrupa nüfusunun büyük bir parçasının istihdam edildiği tarım ve zanaat örgütlenmesinin çözülmesi işgücü için çok daha önemli bir kaynak oluşturmuştur (Aktaran: Gençoğlu 2012: 106).

Bu örgütlenmeler rasyonel tekniğin ve onun yönetim ve kanunlar üzerindeki nüfuzunun getirdiği doğrudan rekabete dayanamamışlardır. Eski (geçim metotlarını)-işlerini kaybeden köylü ve zanaatkârların önemli bir bölümü kapitalist istihdam içinde yer aramak zorunda kalmışlardır. Fakat en zengin emek kaynağı kendiliğinden gerçekleşen nüfus artışı olmuştur. Kapitalizm bir anlamda bu nüfus artışını sağlayarak ihtiyaç duyduğu emek gücünü kendisi üretmiştir. Hijyen ve ilaçlar gelişme göstermiş, geçim araçlarında ve kazançlarda meydana gelen artış nüfusun artmasına da olanak sağlamıştır. Kapitalist girişimci itaatsiz, düzensiz çalışmaya alışmış ve ihtiyacı olandan fazlası için çalışmak konusunda oldukça dirençli olan geleneksel zihniyete sahip işgücünü işe koşmakta oldukça zorlanmıştır. Öncelikle bulunan çözüm düşük ücret olmuştur. Buna göre insanlar ya kapitalist girişimin istediği şekilde ve oranda çalışmak ya da aç kalmak arasında bir tercihe zorlanmışlardır. Düşük ücret tek başına direncin kırılmasını sağlayamamıştır ama zamanla kapitalizm emek gücüne kendi tasavvuruna göre bir biçim vermeyi başarmıştır. Buna göre öncelikle üretim sürecini art arda gelen sayısız aşamaya bölerek hemen hiç eğitim gerektirmeyen, ortalamanın limitleri içerisinde kalan bir beceri ve zekâ kapasitesine sahip vasıfsız emeği işe koşmuştur. Ardından ihtiyaç duyduğu emek gücünü teknik gelişmelerle azaltarak emeği kendi arasında bir rekabete sokmuştur. Teknik gelişmeler gerek işten atmaları mümkün kılarak işçileri kapitalizmin ihtiyaçlarına uymaya zorlamış, gerekse fiziksel verimin büyük ölçüde artmasına imkân sağlamıştır (Gençoğlu 2012: 106-107).

Ricardo, Adam Smith ile paylaştığı kapitalist sistemin geleceğine dair iyimserliğini zamanla gözden geçirerek, üretim teknolojisinin (makinelerin) gelişmesiyle birlikte gitgide daha az emeğe ihtiyaç duyulması ve emeğin ortalama niteliğindeki yükselişin de bu sürece eşlik etmesi sonucunda işsizliğin artacağını dile getirmiştir. İşsiz kalan emekçilerin istihdam edilmek için diğer emekçilerle rekabete

girmesi sonucunda bu durumun ücretlerin değerini düşüreceğini bütün emekçilerin durumunu kötüleştireceğini kabul etmiştir (Ricardo 2007, Aktaran: Şahin 2014: 58).

Teknolojik gelişmeler giderek daha fazla makinenin üretimde yerini alması ile sonuçlanmıştır. Makine kullanımının sadece belli ellerde toplandığı ilk dönemlerde bunun anlamı muazzam büyüklükte bir kâr oranıdır. Kârın büyüklüğü makine kullanımının giderek yaygınlaşmasını da beraberinde getirmiştir. Böylece genel anlamda metaların üretimi için gerekli emek zamanı kısaldığından piyasa fiyatı makine üretimi için gerekli emek zamanı ile orantılı bir değere düşmektedir. Bu nedenle kapitalistin kârını devam ettirebilmesi çalıştığı işçi sayısını azaltmasını zorunlu hale getirmekte ve işsizliğe yol açmaktadır. Sonuç kapitalist için daha düşük ücretle çalışmaya hazır bir yedek işçi ordusunun ortaya çıkmasıdır. Böylece artan makineleşmenin karda meydana getirdiği düşüş aşağı çekilen ücretlerle dengelenmiş olmaktadır. İş bölümü ise giderek daha fazla işçinin daha büyük bir verimlilikle işe koşulması ile sonuçlanmıştır. Ancak iş bölümü sadece verimliliği arttırmamış makineleşmenin de etkisi ile giderek daha fazla işçinin işe koşulduğu büyük fabrikalardaki direnişi de kırmıştır (Gençoğlu 2012: 111). Artık bu dönem kapitalizm için yeni bir dönemdir. Manüfaktür üretim bitmiştir ve ticaret kapitalizmi yerini sanayi kapitalizmine bırakmıştır. Üretim araçları değişmiş ve üretim şekli değişmiştir, buna bağlı olarak çalışma şekilleri de değişmiştir ve son olarak da emeğin formu tüm bunlara bağlı olarak yeniden değişerek yabancılaşan emek olarak bu dönemde sahneye çıkmıştır.

Yabancılaşan emeğe gelmeden önce bu dönemin birkaç özelliğine daha değinilecektir. Bu bağlamda H.Braverman (1974)'a göre üretim sürecindeki can alıcı gelişmeler ile tekeli kapitalizmin aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Bilimsel yönetim ve üretimin bu modern temele dayanarak örgütlenmesi yolundaki bütün bir "hareket", geçilen yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Emek gücünün daha hızlı biçimde sermayeye çevrilmesini sağlamak için bilimin sistematik olarak kullanılmasına dayanan bilimsel teknik devrim de aynı döneme rastlamaktadır. Bu iki dönüşüm hem zamansal hem de işlevsel bakımdan kapitalizmin gelişiminin yeni evresinin parçalarıdır ve

tekelci kapitalizmin bünyesinden doğmuş ve aynı zamanda onu mümkün kılmıştır (Akataran: Sohn-Rethel 2011: 159-160).

Bu dönemin sembolik başlangıç yılını 1914'tür ve bu tarihten, Henry Ford, bir yıl önce Michigan'ın Dearborn kentinde kurmuş olduğu otomobil montaj hattında çalışan işçilere çabalarının karşılığı olarak sekiz saatlik bir işgünü için beş dolar ücret vermeye başlanmıştır. Ford'un yaptığı her ne kadar uç bir şey değilse de (eski teknolojiler ve iş bölümünün rasyonalizasyonu içinde) işin yerinden kıpırdamayan işçiye akıtılması yoluyla üretkenlikte çok ciddi artışlar elde etmiştir (Harvey 1997: 147).

Modern sanayi, görüldüğü gibi, sahip olduğu teknik araçlarla, her insanın elini ayağını ömür boyu bir tek ayrıntı işleme bağlayan manüfaktür iş bölümünü silip süpürmüştür. Aynı zamanda bu sanayinin kapitalist biçimi, fabrikada işçiyi makinenin canlı bir eklentisine çevirerek, fabrika dışındaki her yerde ise kısmen kadın ve çocuk emeğinin ucuz vasıfsız emeğin genel kullanımıyla iş bölümünü temelde yeniden kurmuştur (Marx 2004: 179). Artık makineyle muhatap haline gelen işçi, Marx'ın belirttiği şekliyle makinenin canlı eklentisi haline gelen işçi daha önce hiçbir dönemde olmayan yabancılaşma ile baş başadır.

İşçi ne kadar çok servet üretse ve üretiminin gücü ve kapsamı ne kadar artsa da kendisi de o kadar yoksullaşmaktadır. Ne kadar çok meta yaratırsa kendisi de bir meta olarak o kadar ucuzlamaktadır. Şeyler dünyasının artan değeriyle doğrudan doğruya orantılı olarak insanlar dünyası değersizleşmektedir. Emek yalnızca meta üretmemektedir, kendini ve bir meta olarak işçiyi de üretir-ve bunu meta ürettiği oranda gerçekleştirilmektedir (Marx 2014: 75).

Bu olgu göstermektedir ki emeğin ürettiği nesne -emeğin ürünü- emeğin karşısına yabancı bir şey, kendini üretenden bağımsız bir güç olarak dikilmektedir. Emeğin ürünü, bir nesneye aktarılmış, maddeleşmiş emektir: emeğin nesneleştirilmesidir. Emeğin gerçekleştirilmesi emeğin nesnelleştirilmesidir. Politik iktisadın ele aldığı durumlarda, emeğin bu gerçekleştirilmesi, işçiler için gerçekliğin yok olması şeklinde görünmektedir; nesneleşme, nesnenin yok oluşu ve nesneye

kölelik, mülk sahibi ise yabancılaşma, başkalaşma olarak ortaya çıkmaktadır (Marx 2014: 75). Bu durum yabancılaşma zincirinde ilk halkayı yani emeğin kendi ürettiği ürüne yabancılaşmasını doğurmaktadır ve yabancılaşma aşama aşama gerçekleşmektedir. Marx'a göre dört tür yabancılaşma vardır ve her biri diğerine tıpkı bir zincirin halkalarıymış gibi bağlıdırlar.

Yabancılaşma üretimin yalnız sonucunda değil, üretim ediminde (fiilinde) de yani üretici etkinliğin kendisinde görülmektedir (Marx 2014: 78). İşte bu durum yabancılaşmanın ikinci halkasını oluşturmaktadır. Ürettiği nesneyi kendine üretmediği için ürettiği nesneye yabancılaşan emek, ikinci olarak bu süreçte kendi üretim araçlarıyla ve kendisine çalışmadığı için üretime yabancılaşmıştır. Bu ikinci tür yabancılaşmaya göre:

Ürün olsa olsa, üreticinin etkinliğin bir özetidir. Bu durumda, emeğin ürünü bir soyulma olduğuna göre, üretim kendisi de hareket halinde soyulma, etkinliğin soyulması, soyulma etkinliğidir. Emek nesnesinin yabancılaşması da emek etkinliğinin yabancılaşması, kendine başkalaşması özetlenmektedir sadece. Çalışma bir araçtır ve bu araç çalışma dışındaki gereksinimleri karşılamak içindir. Yani çalışma, çalışma dışındaki hayatı devam ettirmek için bir zorunluluktur. Bu yüzden işçinin çalışması bir zorla çalıştırılmadır ve ancak işçi, çalışma dışında kendisidir. Zorla çalışırken ve çalışma dışı hayata hizmet ederken değil (Marx 2014: 78).

İnsanı doğadan ve kendinden, kendi etkin işlevlerinden, kendi hayat-etkinliğinden yabancılaştırırken, yabancılaşmış emek, türü insana yabancılaştırmaktadır (Marx 2014: 80). Bu aşama insanın bir tür olarak kendi varlığına yabancılaştığı üçüncü aşamayı oluşturmaktadır:

İnsan bir tür varlığıdır ve kendi türüne uygun olduğu gibi davranmaktadır. Fakat kapitalist düzende böyle davranamamaktadır. Bir tür olarak hayvanlar, kendisi için ve fiziksel gereksinimleri yüzünden üretim yaparken insan, sadece kendisi için ve fiziksel gereksinimler yüzünden üretmeyi bırakmış, bütün doğayı yeniden üretmeye başlamış ve bu üretimi de evrenselleştirmiştir. Bu üretim yoluyla ve üretim dolayısıyla, doğa insanın

kendi eseridir ve kendi gerçekliği olarak görünmektedir. Dolayısıyla emeğin amacı, insanın türsel hayatının nesnelleştirilmesidir (Marx 2014: 82).

İnsanın kendi emeğinin ürününden, hayat-etkinliğinden, türsel varlığına yabancılaşması olgusunun dolaysız bir sonucu, insanın insana yabancılaşmasıdır (Marx 2014: 82-83). Türüne yabancılaşan emek, dördüncü aşamada diğer insanlara da yabancılaşmaktadır. Çünkü insan nasıl kendi kendisiyle karşı karşıya kalıyorsa, aynı şekilde diğer insanlarla da karşı karşıya gelmektedir ve bir insanın yaşadığı yabancılaşmanın 3 türü, diğer insanlar için de geçerlidir. Marx (2014: 83)'a göre bu durumu şöyledir: *“İnsan işiyle, emeğinin ürünüyle ve kendisiyle ilişkisi için geçerli olan, insanın öbür insanlarla öbür insanın emeği ve emeğinin nesnesi için de geçerlidir.”*

Kapitalist üretim tarzının sürekli dönüşmesi, ihtiyaçları, vasıf tanımları, otorite sistemlerini, işbölümlerini, vb. ancak kısa süre sabitlenebilir kılmaktadır. Dolayısıyla, kolektif işçi parçalı ve bölünmüş iken, bölümlerin tanımı ve bunlar arasındaki ilişki istikrarsız; bireysel işçilerin bunlar içinde ve arasındaki hareketleri de karmaşıktır. Çok sayıda çelişki ve istikrarsızlığa cevaben kapitalizmin, gözetleme, cezalandırma ve ideolojik kontrol sağlayacak bir tür disipliner aygıtı ihtiyacı vardır (Harvey 2008: 134). Daha önce “denetim” olgusunun kapitalist üretim şekline özgü önemli bir olgu olduğu belirtmiştim. Harvey kapitalizmin kendi bekası için çelişkilerin ve istikrarsızlıkların önüne geçebilmek için denetime ihtiyaç duyduğunun altını böylece çizmiş olmaktadır.

Temel olarak üç evreden geçen kapitalizmin son evresinde ekonomik faaliyetin ana konusunun sanayi olmaktan çıkmıştır ve üretilen artık bilgi ve teknoloji olmuştur. Bu dönem; post fordist dönem, bilgi toplumu ya da endüstri sonrası toplum gibi isimlerle anılmaktadır. Burada bu dönemin temel özellikleri ve buna bağlı olarak emeğin değişen niteliğine değinilecektir.

Kapitalist üretim sisteminin 20. yüzyıla girilirken geliştirdiği ve fordizm olarak bilinen yeni üretim sistemi; yarı kalifiye ve uzman işçi çalıştıran, montaj bantları gibi özel Mekânik sistemleri ve makineleri kullanarak ölçek ekonomisi prensibiyle kitlesel

üretim yapan bir görüntüdeydi. Yapısı gereği ulusalcı olan fordizmin popülaritesi II. Dünya Savaşı sırasında ABD’de, savaş sonrasında ise Avrupa’da da artmıştır ve sistemden yüksek verim elde edilmiştir. Fakat 1960’li yıllara gelindiğinde bu model birçok açıdan fazla maliyetli olmaya başlamış ve tekelci ortamda ortaya çıkan firmalar, sendikalarla güçlenen işçi baskısı, monoton üretim sürecinde düşen kalite, kitlesel talebin azalması gibi faktörler verimliliğin, başka bir ifadeyle karlılığın düşmesine neden olmuştur. Bu noktadan sonra ücret artışları ile verimlilik artışları arasında paralellik bozulmaya, enflasyon ve işsizlik oranları artmaya başlamıştır. Tüm bunlara 1970’li yıllarda yaşanan petrol krizleri de eklenince, sermaye için karlılığı devam ettirmenin yolu yeni bir üretim sistemini uygulamak olmuştur. Böylece küreselleşmeye giden yolda post fordizm, yani üretim sisteminde esneklik anlayışı hayata geçirilmiştir. Post fordizm, mikro-elektronik ve bilgisayar teknolojilerinde yaşanan ilerlemelere paralel olarak geliştirilen ve aynı ürün bandında olan ancak farklı nitelik ve niceliklerde üretime imkan tanıyan esnek Mekânîk sistemler kullanmıştır. Nitelikli işgücü fordist üretim şekliyle kıyaslanınca daha az sayıda iş gücü gerektirmektedir. Bu sebeple başlangıçta gelişmiş ülkelerin ekonomik yapılarında, özellikle hizmet sektörü lehinde bir değişiklik ile iş organizasyonlarının esnek üretim ve yönetim teknikleri sonucu değişime uğramıştır. İşverenlerin üretimdeki etkinliklerinin artması ancak emek piyasası koşullarının işçi aleyhine gelişmesi süreci bu ekonomik değişim koşullarına bağlı olarak gerçekleşmiştir. (Yüceol 2005: 504)

Emekçiler aleyhine gelişen bu sürece daha yakından bakıldığında; AB-27 ülkelerinde, ABD’de ve Japonya’da imalat sanayindeki birim emek maliyetleri birbirine yakınlaşırken, özellikle ABD ve Japonya’daki birim emek maliyetlerinin düşüşü dikkat çekmektedir. 2005 yılının değerinin 100 alındığı birim emek maliyeti endeksinde, ABD 1995’te 119.9 endeks değerinden dalgalı bir seyir izleyerek 2011’de 102.3’e; Japonya 1995’te 132.5 endeks değerinden 2010 yılında 85.3’e ulaşırken, AB ülkeleri ise 1995’te 92.4 endeks değerinden 2009’de 114.9’a ulaşmıştır. AB ülkeleri için 2010 yılı ve sonrasına ait veri bulunmamaktadır ancak küresel kriz ile birlikte AB ülkelerinde de Japonya ve ABD’dekine benzer bir düşüş yaşanmış olma olasılığı yüksektir. Bu durumu 2010 yılı verileri bulunan Euro Bölgesi ülkelerinin durumu desteklemektedir. Euro Bölgesi ülkeleri 1995’te 101.6 endeks değerinden 2009’da 114.6 değerine ulaşmış,

2010'da ise bu değer 107.9 olarak gerçekleşmiştir (OECD, 2013). Aynı dönemde emek verimlilik endeks verilerine bakıldığında resim daha da netleşmektedir. 2005 yılının değerinin 100 alındığı birim emek verimliliği endeksinde ABD 1995'te 56.8 endeks değerinden 2011'de 113.9'a; Japonya 1995'te 72.2 endeks değerinden 2011'de 117.5'e, AB lkeleri ise 1995'te 71.7 endeks değerinden 2010'da 109.9'a, Euro Bölgesi- 17 lkeleri ise 1995'te 78.6 endeks değerinden 2010'da 104.7 değerine ulaşmışlardır (OECD, 2013). Görüldüğü gibi söz konusu ülkelerde ve AB'nde birim emek maliyetlerindeki düşüş trendine, birim emek verimliliğindeki yükseliş trendi eşlik etmiştir (şahin 2014: 54-55).

Yaşanan krizin nedeni sermayenin yeniden üretim sürecinde kesintisiz bir biçimde yaratılan artık-değer kitlesinin kendini gerçekleştirmesi sırasında üretken olmayan sektörlerde istihdam edilen emek alanının üretken sektörlerde istihdam edilen emek alanına göre giderek genişlemesidir. Diğeri ise, kapitalizmin karşı karşıya kaldığı kr oranlarının düşme eğilimi krizini engelleme çabalarının, üretken olmayan faaliyetleri ve sermayeyi (para sermaye) retken faaliyetler ve sermayeye (reel sermaye) nazaran hızla bytmesidir. (Altıok 2011: 108).

Esnek retim ve esnek alıştırma doğrultusunda sürekli genişleyen bir enformel sektöre sahip kentler, bölünmüş bir emek piyasasına sahiptir. Bu bölünme sadece enformel sektörün genişlemesinden kaynaklanmamaktadır. Bunun yanında, bütün üretim sistemine hakim olamamışsa da esnek üretim teknikleri, taşeronlaştırma, toplam kalite yönetimi, esnek alıştırma gibi post fordizm çerçevesinde yaşanan gelişmeler, fordist üretim örgütlenmesinin varlığını belirli ölçüde koruması da dünya kentlerinde emek piyasasının bölünmüş bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır (Doğan 2002, Aktaran: Yüceol 2005: 505).

Haftalık fiili ortalama çalışma saati 60 saati geçen Türkiye'de, klasik anlamda işçi sınıfına dahil edilemeyecek geniş bir kitle vardır. Senelik kontratlarla çalışan anlaşmalı öğretmenler, niversite hocaları, dershane hocaları, onların eğittiği niversiteli işsizler, performans ölçümüne tabi tutulan call-center çalışanları, yoğun bir stres altında çalışan vergi memurları, maaşları yetmediği için devlet hastaneleri ve özel muayenehaneler arasında mekik dokuyan doktorlar, maaşından kesinti yapılmaması için

eve yemek servisini sıcak yapmak zorunda olan ve hız yapan kuryeciler, charter firmalarına kiralanın üst üste uçuş yapan pilotlar, kredi kartı borcunu ödemek için taksicilik yapan öğretmen emeklileri, bakım işleri gittikçe kamusal hizmet niteliğinden çıktıkça bu işleri kendi hayatını kenara koyarak üstlenen anne, eş ve kız evlatlar, kendi işini yaptığı sanrısıyla gece-gündüz hafta sonu demeden klimalı reklam bürosunun dört duvarından başkasını görmeyen kreatifler, zabıadan kaçmak, taze çöpe ilk varan olmak için geceleri sokaklara inen kağıtçılar, serbest bölgelerde büyük markalar için çalışan kadınlar, çoğalan güvenli site ve alışveriş merkezlerindeki güvenlikçiler, belleğinde 2001 krizinin acı anısı ile iş arkadaşıyla rekabetin kızıştığı ortamda gece yarılarna kadar ofiste çalışmaya devam eden sigortacı ve bankacılar, ve hafta içi-hafta sonu ayrımı bilmeyen muhabirler... (Buğra 2008, Aktaran: Emirgil 2010: 233-234). Bu tablo bölünmüş emek piyasasını, bu dönemde ortaya çıkan yeni meslekleri ve her şeyden önemlisi de klasik çalışmanın nasıl değiştiğini göstermektedir.

Bilgi toplumunda çalışmanın anlamı değişmiş, iş geleneksel dönemlerdeki gibi bugün de maddi ihtiyaçları karşılamak üzere yapılıyor olsa da sanayi hümanizminin bir gereği olarak, çağdaş anlamda iş, insanın fizyolojik, sosyal ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, aynı zamanda onun psikolojik ihtiyaçlarını karşılayan, insani bir eylem olarak görülmeye başlamıştır. Bugün çalışma, topluma yararlı olma, kişisel gelişim ve doyum sağlama ile birlikte, kişinin kendini gerçekleştirebileceği bir eylem olarak görülmektedir. Tele-iş, irak iş, sanal iş gibi atipik çalışma modelleri, çalışmanın söz konusu sosyal yönünü önemli ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Sanal çalışmanın herhangi bir yere bağlı olmadan yürütülebilmesi nedeniyle işler; asosyal denilebilen ortamlarda görülebilmektedir. Sanayi döneminde kurumsal yapılar içinde yürütülen ve sosyal bir faaliyet olan çalışma, bilgi toplumunda işlerin sanallaşmasıyla birlikte, ev ofislerde veya iş istasyonlarında herhangi bir yere bağlı olmadan yürütülebilmektedir (Tutar 2007: 121).

Bu toplumsal yapıda, bilgi ekonomisi ve bilgi işi önem kazanmış, sanayi toplumu aşamasında iş yapmanın vazgeçilmez koşulu olan fiziksel emek geleneksel önemini kaybederek, bilgi işinin temel dinamiği olan zihinsel emek önem kazanmaya başlamıştır. Adına yeni ekonomi veya bilgi ekonomisi denilen bir ekonomi modeli

gelişmektedir. Sanayi toplumunun klasik üretim faktörlerinin (emek, sermaye ve doğa) yerini bilgi toplumunda entelektüel sermaye (işlenmiş bilgi) almaktadır. Bu yeni sermaye biçimine dayalı bilgi ekonomisi çağdaş bir ekonomi modeli olarak gelişmektedir. Bugün bilgi, üretimin önemli bir faktörü haline gelirken, bazı sorunların da kaynağı haline gelmiştir (Tutar 2007: 128).

Görüldüğü gibi günümüz kapitalizminin bireylerden talep ettiği ortak temel beceriler ve yeni piyasa değerleri, özellikle giderek genişleyen hizmet sektöründe yer alan işlerde maddi-olmayan emek biçimleri ile çalışan kitlelerin çalışma ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. Bu etki ise çalışan bireylerin çalışma yaşamları ile gündelik yaşamları arasındaki ayrımın kendi denetimlerinden çıkmalarında somutlaşmaktadır. Böylece yeni kapitalizm üretim ilişkilerinin dışındaki gündelik olan her türlü faaliyeti içerileştirme kapasitesine sahip bulunmaktadır. Bu anlamda, emeğin niteliğine ve vasfına yönelik endüstriyel döneme ait hiyerarşik sınıflandırmalar günümüz emek piyasalarında anlamını büyük ölçüde yitirmiş olarak görünmektedir (Emirgil 2010: 233).

Çalışma yaşamı içerisindeki ile çalışma yaşamı dışındaki ilişki ve etkileşim arasındaki ayrımın ortadan kalkarak yaratılan duyguların manipülasyonunun gündelik yaşamda da devam etmesi söz konusu olmaktadır. Bu durum ise, bireylerin kendi yaşamları üzerindeki kontrolleri tamamen kaybetmelerine ve çalışma yaşamlarını gündelik yaşamda bir anlatı olarak sunamamalarına yol açmaktadır. Dolayısıyla, duygulanımsal emeğin en önemli özelliği olan çalışma yaşamı ile gündelik yaşam arasındaki sınırların ortadan kalkarak, bireylerin kendilerini çalışma yaşamının üretim süreçlerinden ve bu sürecin pratiklerinden koparmakta yaşadıkları güçlük, günümüzde maddi-olmayan emeğin en önemli görünümünün başında gelmektedir (Emirgil 2010: 232-233).

1.1.2. Hizmet Sektöründe İşçilik Örüntüleri

Temel olarak üç evreden geçen kapitalizmin son evresinde (endüstri sonrası toplumda ya da bilgi toplumunda) her ne kadar sanayi üretimi varlığını az gelişmiş ülkelere kaydırarak sürdürse de ekonomik faaliyetin ana konusunun sanayi olmaktan

uzaklaşmıştır. Buna bağlı olarak üretim ilişkileri (kapitalist üretim ilişkisi) aynı şekilde devam etse bile emeğin niteliği değişmiş ve bir zincirin halkaları gibi zincire eklenen yeni halka (üretilen yeni şeyler; bilgi, hizmet, teknoloji vb.) çalışma şekillerini ve işçilik örüntülerini değiştirmiştir. Emirgil (2010: 225)2in de belirttiği gibi üretimin sektörel dağılımında endüstriyel üretimden enformasyon ekonomisine dayalı hizmet üretimine geçilmesi, post-endüstriyel dönüşümün temel paradigmalarından birini oluşturmaktadır.

Bir önceki bölümde (Kapitalist Toplumda Emeğin Görünümü) kapitalist toplumun özellikleri ve kapitalist üretim biçiminin emeği nasıl dönüştürdüğüne değinmiştim. Emeğin son dönemde geldiği son noktada ise karşımıza enformel sektör ve hizmet sektörü çıkmaktadır. Bu sektörlerde esnek çalışma saatleriyle, sözleşmeyle ya da taşeron firmalarca çalıştırılan işçiler görülmektedir. Bu bölümde ise tarihsel süreçte gelinen son nokta olan endüstri sonrası toplumunda değişen işçilik yapma biçimleri ve örüntüleri anlatılacaktır. Bu örüntülere gelmeden önce emek piyasalarında yaşanan dönüşüme aşağıdaki tablo ile değinerek başlayacağım. Aşağıdaki tabloda, çeşitli yazarlara göre emek piyasalarında yaşanan dönüşüm ve istihdam açısından yaşanan bölünmeler anlatılmıştır.

Kapitalist üretim biçiminin en temel özelliklerinden biri, farklı türdeki emek çeşitlerini kafa emeği, kol emeği biçiminde ayrı tutarak, her bir çeşidi dönemsel olarak diğerine üstün kılmaktır (Marx 1975, Aktaran: Yılmaz 2006: 239). Aşağıdaki tabloda birçok yazarın emeğin yapısı ve özellikleri üzerinde yaptığı analiz belirtilmektedir. Hem emeğin yapısal bölümlere ayrılması hem de bu bölümlere verilen isimler (birilcil-ikincil sektör, kol-bilgi işçisi gibi) dönemsel olarak üstün kılınan emek çeşitlerini göstermektedir.

Tablo 1.1: Emek Piyasalarında Bölünmeler ve Emegin Değişen Yapısı (Yüceol 2005: 504-505).

Yazar ve Yıl	Emek Yapısı	Özellikler
McDonald ve Solow (1985), Bulow ve Summers (1986), Dickens ve Lang (1988, 1992)	Birincil sektör (modern sektör) İkincil sektör işgücü (geleneksel sektör)	Tanımlanmış işlerde çalışan, istihdamı istikrarlı, yüksek ücretli, beşeri sermaye daha uygun ve yeterli İstihdamı istikrarsız, düşük ücretli, beşeri sermayesi daha az uygun ve yeterli
Berenguela (1988)	Formel sektör İnformel sektör	İşgücü yasası, sürekli tam zamanlı meslekler, ücretliler, formel işgücü sözleşmeleri İşgücü yasasıyla uyumsuzluk, sürekli ve mevsimsel part time işler, kendi hesabına çalışan ve emeğinin karşılığını alamayan aile işçileri
Toffler (1992), Drucker (1993)	Fiziksel (kol) işçisi Bilgi işçisi	Fiziksel (kol gücü) emeği ile tekrarlanan, Mekânîk emek, tam zamanlı çalışma, fabrikada çalışma Bilgi işçiliği ile yaratıcı emek, yarı zamanlı çalışma, evden çalışma
Shacleton (1995)	Çekirdek işgücü Çevre işgücü	İyi eğitim almış, kurumsal olarak nitelikli, düzenli istihdam kayıtları, düşük işgücü devri, işe ilişkin önemli sorumluluklar, iyi çalışma koşulları, iyi ücret, işletme destekli emeklilik ve diğer yardımlar, kariyer beklentisi, sendikalı işgücü, önemli derecede mesleki eğitimin sağlanması Kötü eğitim almış, nitelik düzeyleri düşük, düzensiz istihdam kayıtları, yüksek işgücü devri, işe ilişkin daha az sorumluluk, kötü çalışma koşulları, düşük ücret, işletme emekliliğe ilişkin destek sağlamaz, kariyer beklentisi yoktur, düşük sendikalılaşma, daha düşük düzeyde mesleki eğitimin sağlanması
Harvey (1997)	Tam gün çalışan Tam gün, ancak rutin işlerde çalışan Kısa zamanlı çalışan (marjinal sektör)	İş güvencesi ve ücretleri görece yüksek, yaptığı işle ilgili olarak niteliklerini geliştirebilen Sıradan (rutin) işlerde çalışan, işten atılma oranı yüksek Geçici, sabit süreli sözleşmeye göre çalışan, ya da taşeron firmaca çalıştırılan, iş güvencesinden yoksun, sıklıkla işten çıkarılan ve işsizliğe maruz kalan

Bu tablodaki dönüşüme göre ana konu emeğin ilk olarak nitelikli ve görece daha iyi işlerde çalışabilen, ikinci olarak ise daha az niteliğe sahip ve görece daha kötü işlerde çalışan kesim ve sektörlerle ayrılmasıdır. Nitelikli, yüksek ücretli, iş güvencesi olan, sürekli çalışılabilen işlerde istihdam edilen kesim ve niteliksiz, düşük ücretli, iş güvencesi olmayan ve işsizliğe daha yakın olan işlerde istihdam edilen kesim tabloda

yer almaktadır. Yeni kapitalizm yeni dinamikleriyle tablodaki yazarların da ikinci kesim olarak değindiği emeği daha doğrusu emeğin yeni şeklini doğurmuştur.

Hizmetlerin üretimi ve ticaretindeki hızlı yükseliş özellikle son 20 yıldır daha belirgin hale gelmiş durumdadır. Emeklilik fonları, finans piyasaları, sigortacılık işlemleri, tüketici ve ev hizmetleri ile sosyal hizmetler, turizm, enerjisi ve telekomünikasyon hizmetlerinde yaşanan muazzam gelişmeler hizmet sektöründeki bu hızlı çıkışa katkıda bulunmaktadır. Bu faaliyetlerdeki liberalizasyona paralel olarak, eskiden devletler tarafından sunulan sağlık, eğitim, ulaşım gibi hizmetlerin de liberalizasyon kapsamına girmesi hizmet alanında çalışan emeklilerin sınıfsal pozisyonlarının daha ciddi olarak incelenmesini zorunlu hale getirmiştir (Yılmaz 2006: 306).

Gerek sermayenin küresel ve esnek örgütlenmesinin gerekse hizmet sektörü oluşumun politik ve düşünsel zeminini teşkil eden neoliberalizmin en açık görünümü, emeğin *niteliği*, *içeriği* ve *anlamı* üzerinde yoğunlaşmaktadır. Söz konusu yoğunluğun derecesini ise, emeğin niteliğinde meydana gelen çeşitlenme ve bu çeşitlenmenin bir ifadesi olarak ortaya çıkan yeni istihdam ilişkilerinde bulmak mümkündür. Emeğin vasıfsal özelliğindeki dönüşüm en açık ifadesini, mesleki kompozisyonu değişime uğratarak bilgi ve becerilere olan talebi farklılaştırmasında bulmaktadır. Hem nicel (yeni işlerin ve mesleklerin yaratılması) hem de nitel (mevcut işlerdeki vasıfların ve becerilerin değişmesi) boyuttaki değişimler, hızla büyüyen meslek grupları olan profesyonellerin ve hizmet işçilerinin emek piyasası içerisinde istihdam oranlarının artmasına neden olmuştur.

İstihdamı artan hizmet işçilerinin işçilik örüntülerine yakından bakan Emirgil (2010: 221)'in de belirttiği gibi bir dergi tarafından çağrı merkezi çalışanları derneği üyeleri ile yapılan mülakatta, görüşmecinin söyledikleri önemli olmaktadır:

“Sektörde 30 bini aşkın çalışan var. Çoğunlukla eğitim düzeyi yüksek genç insanların çalıştığı bir alan. Yarı zamanlı çalışan da var, tam zamanlı çalışan da. Biz ücümüz de tam zamanlı çalışıyorduk. Günde sekiz saat çalışıyorsun. Yoğunluğu gösteren çağrı seviyeleri var. Sorun, az çalışanla çok çağrı alma hırsı. Aralıksız üç saat

çağrı almak zorunda kaldığımız zamanlar oluyordu. Üç saat boyunca durmadan konuş, dert anlat. Boğazın ağrıyor, beynin ağrıyor. Molaları da kısıyorlar. Sigara bile içemiyoruz. İşi bırakmamın üzerinden epey zaman geçti, ama alışkanlık oldu bende, yemeğimi hızlı yiyorum, çayımı hızlı içiyorum, sigaramı üç nefeste bitiriyorum... Fabrika sistemine göre daha da acımasız” (Express Dergisi 2008, Aktaran: Emirgil 2010: 221).

Yeni kapitalizmin emeğe olan etkisi sadece hizmet emekçilerinin ortaya çıkması ya da bu emekçilerin sistem içerisinde oranının gittikçe artması yönünde olmamıştır. Buna ek olarak, geçmişin tam zamanlı ve sürekli istihdam biçimlerinin yerini alan kısmi süreli ve geçici (belirli süreli) çalışma gibi standart dışı istihdam biçimlerinin günümüzün emek piyasalarının temel karakteristiği haline gelmesine yol açmıştır. Beceri farklılığı ve mesleki kategori ayrımı gözetmeksizin geçimlerini ücretli veya maaşlı çalışarak kazanmak zorunda olan tüm kesimleri etkisi altına alan standart olmayan çalışma faaliyetleri, iş güvencesini aşındırması, iş düzensizliğini ve istikrarsızlığını yaygınlaştırması, çalışma koşullarını kötüleştirilmesi ve enformel çalışmayı özendirilmesi gibi özellikleri ile tanımlanmaktadır (Emirgil 2010: 226-227). Burada sayılan birçok özellik hizmet sektöründe çalışanları da kapsamaktadır.

Günümüzde, yeni kapitalizmin emek üzerindeki etkilerini sorunsallaştıran en önemli düşünürlerin başında Michael Hardt ve Antonio Negri ile Richard Sennett’in gelmektedir. Hardt ve Negri ekonomik postmodernleşme veya enformatikleşme adını verdikleri üretimin yapısında endüstriden hizmetler sektörüne doğru meydan gelen post-fordist dönüşüm süreci içerisinde, emeğin niteliği ve doğası üzerindeki en açık görünümün maddi-olmayan emek pratikleri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu pratiklerin kişiler arası iletişim ve ilişkilerdeki yönüne atıfta bulunan duygulanımsal emek kavramı olduğunu öne sürmektedirler. (Emirgil 2010: 223-224). Hizmet sektöründe işçinin, işçilik örüntüsüne etki eden en önemli ve yeni kavramlardan biri duygusal emektir.

Duygusal emek kavramı, literatüre, bir sosyolog olan Arlie Russell Hochschild tarafından kazandırılmıştır. 1983 yılında yayınlanan “Yönetilen Kalp” (The Managed Heart) adlı kitabında Hochschild, hizmetler sektörünün yükselişe geçmesi ve bunun da

müşteri ile daha fazla birebir (yüzyüze ya da ses ile) ilişki kurulmasını gerektirmesi ile birlikte, müşteri memnuniyetinin daha üst düzeylere çıkarılması amacıyla, yönetim sürecinde duygulara özel bir önem verilmeye başlandığını ve hatta bu süreçte duyguların ücret karşılığı alınıp satılan birer mala dönüştürüldüğünü savunmuştur (Hochschild 1983, Aktaran: Seçer 2005: 825-826). Hochschild'e (1983) göre, herkes tarafından gözlemlenebilen mimiksel ve bedensel gösterimler yaratabilmek için hislerin yönetilmesi olarak tanımlanan süreçte esas olan duygu yönetimidir. Duygu yönetimi bir ücret karşılığı yapıldığında duygusal emek adını almaktadır (Aktaran: Seçer 2005: 825).

Günümüzde özellikle hizmet sektöründe, kalitenin artan önemi ile birlikte, duygusal emek kullanımına yönelik ilgi de giderek büyümekte ve duygusal emek kullanımı, hizmet kalitesinin sağlamanın temel koşullarından biri olarak görülmektedir. Duygusal emek genellikle, çalışanın rol gerekliliklerinden biri olarak kabul edilmekte ve örgüt tarafından istenen bazı duyguların gösterilmesine ya da örgüt tarafından istenmeyen bazı duyguların gizlenmesine yönelik çabaları ifade etmektedir (Seçer ve Tınar 2004, Aktaran: Seçer 2005: 225-226).

Endüstriyel dönemde kabul edilen maddi emek biçimlerinin metalaşması sürecine ek olarak, post-fordist olarak adlandırılan endüstri sonrası dönemde ortaya çıkan maddi-olmayan emek biçimlerine ait kültürel-bilişsel ürünlerinin ve duygulanımsal çıktılarının da metalaşması sürecine tanık olunmaktadır. Buradan da anlaşıldığı gibi nasıl ki bir önceki dönemde var olan üretim ilişkileri, üretim şekli ve üretim araçları toplumsal ilişkileri yeniden üretiyorsa, yeni kapitalizmle ortaya çıkan üretim ilişkileri, üretim, şekli ve üretim araçları için aynı şey söz konusudur (Emirgil 2010: 234). Buradan da anlaşıldığı gibi maddi olmayan emeğin görünümü tartışması bir üst noktaya taşınarak tıpkı maddi emeğin metalaşması gibi maddi olmayan emeğin de aynı süreçten geçtiğini dile getirilmiştir.

Lazzarato (1996)'ya göre, maddi-olmayan emek, sadece mallar üretmekle kalmamakta birincil olarak ve her şeyden önce toplumsal ilişkiler üretmektedir (Aktaran: Emirgil 2010:234). Bu yönüyle klasik bir işçiden farklı olarak bu dönemdeki

işçi için duygusal emeğin de ortaya çıkışı onun farklı örüntüler sergilemesine ve daha da ileride toplumsal ilişkileri de dönüştürmesine neden olmaktadır.

1.2. Kadın Emeği

1.2.1. Kadın Emeği Kavramının Anlamı

Bu bölümde kadın emeği kavramı anlamlandırılırken kullanılan bakış açıları ve kavramın hangi anlamları içerdiğini anlatacağım. Bu bölümün devamında ise kadın emeğinin tarihin farklı dönemlerinde nasıl değişip dönüştüğü üzerinde durarak kadın emeğinin görüldüğü son noktalardan biri olan hizmet sektöründeki kadın emeğinden bahsedeceğim.

Kadın emeğinin ne olduğu konusunda söylenenlere tarihsel olarak bakıldığında ilk sırada emekle öncelikli olarak ilgilenmiş olan iktisatçılar, ikinci sırada Maksist düşünce ve son olarak da bu konuda geniş incelemeler yapmış olan Feministler yer almaktadır.

İlk sırada yer alan iktisat literatüründe kadın emeği konusuna yaklaşımında, hane içi toplumsal cinsiyet ve iktidar ilişkileri dikkate alınmamıştır. Toksöz'e göre, Smith *Ulusların Zenginliği* kitabında; erkeklerin kendi çıkarlarını gözetmelerinin ekonomik büyümeyi sağlayacağını söylemiş ve bunun herkesin yararına olduğunu altını çizmiştir. Bireysel çıkar piyasa dünyasıdır ve aile ve ev ise ahlaki duygular ve fedakarlık dünyasıdır. Kadınlar bu dünyada kendilerini diğer aile bireyleri için feda ederek yaşamaktadırlar. Bu nedenle kamusal olan ile özel olan iki ayrı dünyadır ve birbirlerine karışmamalıdır (Toksöz 2012: 88).

İşgücü piyasasının kadınları çalışma yaşamına çekmesi muhafazakarları rahatsız etmiştir (Toksöz 2012: 88). 19. yüzyılın sonundaki önemli İngiliz iktisatçılarından Alfred Marshall kadınların ücretlerinin yükselmesinin onların annelik ve ev kadınlığı görevlerini ihmal etmesine yol açacağını ve erkeklere benzemek için bencil istekler

duyacağını belirtmiştir. Bunun için de kadınların üniversiteye alınmasına karşı çıkmıştır. Neoklasik iktisadın kurucularından olan Pigou, Edgeworth ve Jevons da kadının işgücü piyasasına katılmasına aile yaşamına ve refahına zarar vereceğini öne sürerek karşı çıkmışlardır. Eşit ise eşit ücrete, kadınlar için asgari ücrete veya bu ücretin erkeklerinkiyle eşit olmasına itiraz etmişler ve kadınların mesleklere girişinin engellenmesini savunmuşlardır (Toksöz 2012, Aktaran: Toksöz 2012: 88-89).

Neoklasik iktisat da eğitime, kaynaklara ve güce erişimde toplumsal cinsiyet farklarının kökenlerini modellerine katmamıştır ve aileler içindeki karmaşık dinamiklere bakmamıştır. Bunu iktisat alanının dışında görerek bu alanı sosyolog ve antropologlara bırakmışlardır. Toplumsal cinsiyetlenmiş emeğe dair neoklasik teori tam bir totoloji içinde bulunmaktadır (Duggan 1997, Aktaran: Toksöz 2012: 89-90).

İkinci sırada yer alan Marksist düşüncenin kadın emeğine konusuna bakışı ise birçok noktada iktisat dünyası ile benzer özellikler taşımaktadır. Bu benzerlikten biri Engels'in *İngiltere'de Emekçi Sınıfının Durumu*'nda kendini göstermektedir. Kadınların çalıştırılması aileyi parçalamaktadır. Çünkü kadın günde on iki-on üç saatini fabrikada geçirirse erkek de orada ya da başka yerde aynı zaman süresince çalışırsa çocuklara bakacak kimse olmayacaktır, çocuklar hızlıca büyümektedirler ve belirli bir ücret karşılığı anaokuluna bırakılacaklardır ve çocuklara burada iyi davranılmadığı tahmin edilmektedir (Engels 2010: 194).

Birçok durumda, kadının çalışması aileyi tümünden dağıtmaz fakat tepetaklak etmektedir. Ailenin geçimini kadın sağlamakta, baba evde oturmakta, çocuklara bakmakta, evi temizlemekte ve yemek pişirmektedir. Öteki toplumsal koşulların aynı kaldığı bir durumda, aile-içi ilişkilerdeki bu ters-yüz oluş emekçi erkeklerde öfke yaratmaktadır (Engels'in 2010: 196). Buradan da anlaşıldığı gibi kadın emeği, aile ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Ters-yüz oluş olarak nitelendirilen bu durum ailenin çözülüşüne neden olmaktadır ve bunda kadın da erkek de aynı rolü paylaşmaktadır.

Fabrika sisteminin kaçınılmaz olarak getirdiği, kadının kocası üzerindeki egemenliği insani değilse, kocanın karısı üzerindeki geçmişteki üstünlüğü de insani

değildir (Engels 2010: 198). Burada geçmişte kocanın üstün olduğu dönemde, bu durumun insani olmadığı belirtilmiş fakat bu dönemde ailede bir çözülme olduğundan bahsedilmemiştir. Fatura kadın emeğinin ev dışına çıkışına ve makineyle gelen yeni sisteme kesmiştir.

Marksist düşüncede sanayi döneminde kadın emeği, fabrika sisteminde kadının çalışması ve aileye ilişkin konularda her ne kadar klasik iktisatçılar ile benzer ifadeleri dile getirilse de sanayi döneminden önceki dönemlerde kadınların konumu ve emeği konusunda klasik iktisatçılardan ayrışan birçok analiz görülmektedir. Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* 'nde belirttiği birçok nokta bu duruma örnektir.

Ana hukukun yıkılışı, kadın cinsinin dünya tarihindeki yenilgisi olmuştur. Erkek, evde de dümeni ele geçirmiştir, kadın aşağılanmış, köleleştirilmiş, erkeğin keyfinin kölesi ve salt çocuk yapma aleti haline gelmiştir. Kadının özellikle Kahramanlık Çağı ve daha da fazlasıyla Klasik Çağ Yunanlılarında açıkça ortaya çıkan bu aşağılanmış durumu, gitgide ikiyüzlülük edilip şirin gösterilmiş, yer yer daha yumuşak biçime büründürülmüştür, fakat kesinlikle ortadan kalkmamıştır. Erkeklerin kurulmuş bulunan mutlak iktidarının ilk etkisi, kendini ortaya çıkan ataerkil aile biçiminde göstermiştir (Engels 2000: 69-70).

Marx ve Engels (2013: 26-27), başkasının işgücünden serbestçe yararlanmaya yarayan yetki olan "mülkiyet" ile de kadının konumuna ve kadın emeğine dair karanlık bir tablo çizmiştir. Çünkü işbölümü, aynı zamanda, işin ve ürünlerinin, nicelik bakımından olduğu kadar, nitelik bakımından da eşit olmayan dağılımını öngörmektedir. Bu da, tohumu yani ilk biçimi kadının ve çocukların erkeğin kölesi oldukları aile içinde bulunan mülkiyeti içermektedir. Aile içindeki, elbet henüz çok ilkel ve gizli olan kölelik ilk mülkiyettir. Bu durum, üretim araçlarının toplumsal mülkiyete geçmesiyle daha da perçinlenmiştir. Çünkü üretim araçlarının toplumsal mülkiyete geçmesiyle, bireysel aile toplumun iktisadi birimi olmaktan çıkmıştır ve özel ev idaresi, toplumsal bir sanayiye dönüşmüştür. Bu durumda çocukları bakım ve eğitimi bir kamu meselesi haline gelmiştir (Engels 2000: 90).

Marksist düşünce içerisinde kadın emeği ile ilişkilendirilerek kadına dair çizilen bu karanlık tablodan kurtuluş formülü de belirtilmiştir. Bütün uygar ülkelerde, en ileri olanlarında bile, kadınlar öyle bir konumda bulunmaktadır ki, gerçekten ev-kölelerinden başka bir şey değillerdir. Hiçbir kapitalist devlet, en özgürü bile, kadınların tam hak eşitliğini tanımamaktadır. Sovyet Cumhuriyetinin ilk görevlerinden biri, kadın haklarındaki bütün sınırlamaları ortadan kaldırmaktır (Marx, Engels ve Lenin 2014: 183- 184). Buradan da anlaşıldığı gibi sosyalizm, kadın emeğinin ve kadının kurtuluş reçetesi olarak görülmektedir. Bu reçeteyi Marx, Engels ve Lenin (2014: 184) şöyle belirtmişlerdir: “Kadın şimdiye kadar ancak bir köleninkine benzetilebilecek bir durumda bulunuyordu; ev halkıyla bunaltılan kadını bu durumdan yalnız sosyalizm kurtarabilir. Küçük işletmelerden ortaklaşa işletmelere ve ortaklaşa toprak işleyimine geçsek, kadının tam kurtuluşu ve köleliğin sonu ancak o zaman gerçek olur.”

Proleter kadın hareketi, biçimsel bir eşitlik için savaşımı değil, tersine, kadının ekonomik ve toplumsal eşitliği için savaşımı ana görevi bilmektedir. Kadını toplumsal üretken emeğe katmak, onu sonsuz ve bunaltıcı mutfak ve çocuk odası ortamına kapatan köreltici ve alçaltıcı konumundan kurtarmak bu hareketin ana görevidir (Marx, Engels ve Lenin 2014: 204). Buradan da anlaşıldığı gibi Marksist düşüncenin kadın emeğine dair sunduğu reçete kadının ev içindeki emeğini, toplumsal üretken emeğe katmaktır.

Kapitalizmde kadınlar işyeri ve evin, ücretli yapılan iş ve evde yapılan işin birbirinden ayrılması, kadınların ücretli işin dışında bırakılmasıyla ezilmektedirler. Aslında kadınlar evde erkekler için değil sermaye için emek harcamaktadırlar. Çünkü kadının sunduğu hizmetlerin piyasadan temini durumunda işverenlerin ödemesi gereken ücretin çok daha yüksek olması gerekmektedir. Bu tartışmaların Marksist düşünceye katkısı ev içi emeğin çalışma olarak görülmesi olmuştur. Diğer taraftan ise Marksist düşünce, ev içi emeğin sürekliliğinde erkeklerin çıkarları olması durumu ile yüzleşmemiştir. İşyeri ve ev, ücretli işle evde yapılan iş bölünmesini kapitalizm yaratmış olsa bile neden kadınların özel, erkeklerin ise ücretli iş alanında çalıştığını açıklayamamaktadırlar (Walby 1986 ve Hartmann 1992, Aktaran: Toksöz 2012: 94-95).

Kadınların konumları üzerine yapılan çoğu Marksist çözümlemelerde, sorun olarak kadınların erkeklerle ilişkisinden çok, kadınların ekonomik sistemle ilişkisi alınmıştır. Marksistler kadınların erkeklerle ilişkisinin ekonomik sistemle ilişkisinin tartışılması sırasında açıklığa kavuşacağını varsaymışlardır. Marx, Engels, Kautsky ve Lenin dahil olmak üzere ilk Marksistler; çağdaş Marksistler ve Marksist Feministler olmak üzere Marksist çözümlemenin üç temel biçimi de kadınları ezilmesini, üretimle bağlantılı ya da bu bağdan yoksun olma haliyle birlikte düşünüp analiz etmişlerdir (Hartmann 2012: 159-160).

Feminist düşüncenin, kadın emeği konusuna bakış açısında Marksist düşüncenin dolduramadığı boşluk bir bakıma doldurulmuş görünmektedir. Kapitalizm ile bağlantılı bir şekilde kadın emeği Marksist düşünce içerisinde analiz edilmiş ama ataerkillik ya da ataerkilliğin yerini bıraktığı toplumsal cinsiyet kavramı ile birlikte düşünülmemiştir. Bu boşluğu Feminist düşünce doldurmaktadır. Feminist düşünce içerisinde kadın emeği ataerkillik, patriarka, toplumsal cinsiyet gibi kavramlarla birlikte analiz edilmiştir. Bu yüzden burada kadın emeğini bu kavramlarla birlikte analiz eden feminist düşüncenin çatısı altındaki radikal feminizm, Marksist feminizm ve sosyalist feminizmin kadın emeği konusundaki görüşler anlatılacaktır.

Feminist düşünce, kadınlarla erkeklerin cinsel eşitsizliğinin, kadınlar üzerindeki erkek egemenliğinin nedenlerine yönelmiştir (Hartmann 2012: 159). Bu sebeple de kadınlarla ilgili birçok konuda ve kadın emeği konusunda da bu egemenliğin nedenleri ile ilişki kurmuştur.

Marksist düşünce ile tamamen karşı uçta olan radikal feminizm olarak adlandırılan yaklaşımın yazarları, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin herhangi bir başka sosyal sisteme indirgenemeyeceğini veya ondan türetilmeyeceğini, kendi başına özerk bir toplumsal eşitsizlik sistemi olarak ele alınması gerektiğini söylemişlerdir. Patriarka toplumsal eşitsizliğin öncelikli biçimidir ve patriarkal sistemde kadınlar bir grup olarak erkekler tarafından ezilmektedirler. Radikal feministlere göre tarihi motive eden güç erkeklerin kadınlar üzerindeki iktidar ve egemenlik kurma mücadeleleridir ve bu, cinselliğin diyalektikidir (Toksöz 2012: 95). Yeniden üretim biyolojisi kadınların

erkeklere tabiiyetinin temelidir, çocuk doğurmak, emzirmek, çocuklara bakmak, hamilelik, regl gibi biyolojik yeniden üretimin tüm yönleri kadınları erkekler karşısında korunmasız bırakmıştır (Firestone 1974, Aktaran: Toksöz 2012: 96).

Radikal feminist yazıların büyük çıkışı “kişisel olan politiktir” sloganının belgelenmesine yöneltilmiştir. Radikal feministlere göre kadınların hoşnutsuzluğu, uyumsuzların nevrotik feryadı değil, kadınların sistematik olarak egemenlik altında tutulduğu, sömürüldüğü, ezildiği toplumsal yapıya verilen bir karşılık olmuştur. Kadınların işgücü piyasasındaki aşağı konumu, orta sınıf evliliğin erkek merkezli duygusal yapısı, kadınların reklamlarda kullanımı, kadın ruhunun nevrotik olarak- sözde- anlaşılması ileri kapitalist toplumlarda kadınların yaşamlarının çeşitli yönleri art arda araştırılıp çözümlenmiştir (Hartmann 2012: 172).

Marksist feminist tartışma ise kadınların durumunu kadın emeğinin gerek ev içinde gerekse işgücü pazarındaki konumuyla, bu konumuyla kapitalizmin dinamikleriyle ilişkilendirerek açıklamaya çalışmıştır (Eisenstein 1981, Hartmann 1981 ve Ramazanoğlu 1989, Aktaran: Topcuoğlu 2009: 88). Sosyalist feministler ise bu analitik yaklaşımı çeşitli açılardan eleştirmiş ve kadın emeğinin ancak hem ataerkilliği hem kapitalizmi ağırlık merkezi alan bir çerçevede ele alınabileceğini savunmuştur (Topcuoğlu 2009: 88).

Radikal feminizm, kadınların ezilmesine yaklaşım sorununu analiz etmeye çalışırken, bu ezilmeyi asıl sorun, en büyük, birinci ve baş sorun haline getirmektedir. Böyle bir teori, yaşanan deneyimleri betimlemenin ötesine geçememekle birlikte, yine de sorunun büyüklüğünü vurgulamaktadır. Radikal feministlerin ileri sürdükleri şeyler üzerine, feminist sorular yöneltilip, bunlara Marksist cevaplar bulunmaya çalışılmalıdır (Mitchell 2006: 37-38). Mitchell’in altını çizdiği noktaya birçok Marksist feminist cevap bulmaya çalışmıştır. 1970’lerin sonunda Marksist feministler, işgücü pazarının yekpare bir yapı olmadığını ve pazarın cinsiyetle bölünmüş bir pazar olduğunu söyleyerek, kadınların emeklerinin karşılığını alamama hallerinin kurumsallaşmışlığına dikkati çekmişlerdir (Barret ve McInstosh 1980, Aktaran: Topcuoğlu 2009: 89). Bu sorunların nedenine bakıldığında bulunan tüm cevaplar kapitalizmi işaret etmektedir.

Bu durum Marksist feminist analizin temeli olan “ataerkilliğin kapitalist üretim süreçleri içinde yaratıldığı yani ataerkilliğin kapitalizmin bir yan etkisi olduğu kabulünün ötesine geçememiştir (Allen ve Wolkovitz 1987, Aktaran: Topcuoğlu 2009: 90). Buna karşı çıkan Sosyalist feminist düşünce ise ataerkilliğin bir yan etki olmayıp kapitalizmin bir sonucu olmadığını söyleyerek tartışmada yerini almıştır.

Sosyalist feminizm, Marksist feminist anlayışın sadece kapitalizmin dinamikleri üzerinden açıklama geliştirme çabasının sınırlılığını eleştirmiştir. Sosyalist feministler ataerkilliği kapitalizmin bir yan etkisi ya da kategorisi olarak değil, onun gibi bir altyapı olarak kurgulayarak, çift sistemler ve birleşmiş sistemler teorilerini geliştirmişlerdir (Topcuoğlu 2009: 90-91).

Çift sistemler teorisine göre kapitalizm ve ataerkillik iki ayrı sistem olarak ele alınmaktadır (Walby 1990, Aktaran: Topcuoğlu 2009: 91). Ataerkillik ve kapitalizmi analitik olarak ayrı ancak ampirik olarak birleşik olarak kurgulamıştır. Kadın emeğinin konumlandığı kısır bir döngü vardır. Kadınlar daha düşük ücretlerde çalışmaktadırlar ve kocalarına ekonomik olarak bağımlı hale gelmektedirler. Bu bağımlılık hali ev işlerini kadınların görevi haline getirmiştir ve kadınların işi olan ev sorumlulukları onları işgücü pazarında daha güçsüz bir konuma itmiştir ve bu güçsüz konumdaysa erkeklerden daha düşük ücret almaktadırlar (Hartmann 1981, Aktaran: Topcuoğlu 2009: 92).

Birleşik sistemler teorisinde ise ataerkillik ve kapitalizm etkileşimli düşünme, bu iki sistemi hayatın içinde zaman ve Mekân boyutunda birlikte işlerlik içinde kurgulama çabaları, onları tamamen birleşik biçimde kurumsallaştırılabilme düşünceleri vardır. Eisenstein, Young ve Jaggar gibi düşünürler bu iki sistemi yekvücut olarak kuramsallaştırmayı denemişlerdir (Topcuoğlu 2009: 92-93). Bu iki hiyerarşik sömürü yapısı sürekli olarak birbirini gerektirmektedir ve birbirini tetiklemektedir. Dolayısıyla bu iki sistem simbiyoz bir var oluşa sahiptir ve aslında birdir (Eisenstein 1981, Aktaran: Topcuoğlu 2009: 93).

1.2.2. Kadın Emeğinin Değişen Niteliği

Cinslerin biyolojik olarak erkek ve dişi diye ayrılması ve bu ayrılığa dayanan işbölümü, tarih boyunca iç içe girmiş bir gereklilik olarak görünmüştür. Kadının anatomik olarak daha ufak tefek ve güçsüz fizyolojisi ve psiko-biyolojik metabolizmaya sahip olması kadının, iş gücünün daha az yararlı bir üyesi olarak görülmelerine neden olmuştur (Mitchell 2006: 41).

Erkekler ve kadınlar belirgin bir toplumsal ilişkiye –cinsiyetin toplumsal ilişkilerine- girmiş iki farklı toplumsal grubu oluştururlar. Bu ilişkiler, diğer tüm toplumsal ilişkiler gibi, maddi bir temele sahiptir. Temel olarak bahsedilen şey emektir ve işin/emeğin cinsiyetler arası toplumsal bölüşümü (cinsiyete dayalı işbölümü) üzerinden tezahür etmektedir (Kergoa 2009: 9). İşbölümünün gelişmesinin çeşitli aşamaları ayrıca bir o kadar çeşitli mülkiyet biçimlerini de ortaya koymaktadır; yani işbölümünün her bir yeni aşaması, çalışmanın konusu, araçları ve ürünleri bakımından bireylerin aralarındaki ilişkiyi de belirlemektedir (Marx ve Engels 2013: 14). Bu sebeple kadın emeğinin tarihsel süreçteki değişimi cinsiyete dayalı işbölümüne paralel olarak gelişmiştir. Burada kadın emeğinin değişen görünümüne geçmeden önce cinsiyete dayalı işbölümü kavramından bahsedilecektir.

Bu kavram ilk olarak etnologlar tarafından incelenmiş ve etnologlar kavramı, inceledikleri toplumlarda erkekler ve kadınlar arasındaki bir “tamamlayıcı” görev dağılımını ifade etmek için kullanmışlardır. Levi- Strauss, bu kavramı toplumun ailelerden oluşması durumunda açıklayıcı bir Mekânizma olarak kullanmıştır. Ancak cinsiyete dayalı işbölümü bu görevlerin bir tamamlayıcısı olduğu için daha çok erkekler ve kadınlar arasındaki güç ilişkisinin gösterdiğini ortaya koyarak kavrama ilk olarak yeni bir içerik kazandıranlar, kadın antropologlar olmuştur (Mathieu 1991 ve Tabet 1998, Aktaran: Kergoa 2009: 9).

“İlk işbölümü, erkekle kadın arasında, çocuk yapmak için işbölümüdür” (Engels 2000: 79). İlkel durumda cinse ilişkin işbölümünden başka bir şey olmayan işbölümü, sonraları gelişmiş ve ardından (bedensel güç gibi) doğal durumlar yani ihtiyaçlar,

tesadüfler vb. durumlar yüzünden kendiliğinden ya da doğal olarak işbölümü haline gelmiştir. İşbölümü, sadece maddi ve zihinsel bir işbölümü gerçekleşirse gerçekten işbölümü olabilmektedir (Marx ve Engels 2013: 25). Buradan da anlaşıldığı gibi cinsiyete dayalı işbölümü kendiliğinden olagelen ama gerçek bir işbölümü olmayan olgu olarak nitelendirilmiştir.

Cinsiyete dayalı işbölümü, cinsiyetin toplumsal ilişkilerinden kaynaklanan, tarihsel ve toplumsal olarak biçimlenmiş toplumsal iş bölüşümü şeklidir. Erkeklerin öncelikli olarak üretim alanına ve kadınların da yeniden üretim alanına özgülenmesinin yanı sıra, eş zamanlı olarak, yüksek toplumsal artı değer taşıyan işlerin erkekler tarafından ele geçirilmesi özelliklerini taşımaktadır (Kergoat 2009: 10). Böylece iş bölüşümü cinsiyet temelli ayrılmış ve beraberinde cinsiyet temelli özdeşleştiği için kadın emeği süreç içerisinde erkek emeğinden farklı şekilde yol almıştır.

Cinsiyete dayalı işbölümünün gerçekleşmiş olmasındaki en önemli etken, kadının toplumun kurucusu işlevini üstlenen çocuklu insan olmasıdır (Harris 1994, Aktaran: Kocacıoğlu 2009: 121). Çocuklu insan olan kadınlar daha az devingen oluşları nedeniyle (kesinlikle daha güçsüz ve narin yapıları oldukları için değil) erkeklerden daha farklı birtakım işleri üstlenmişlerdir (Harris 1994, Aktaran: Kocacıoğlu 2009: 121).

Kadınlar, cins olarak ezilmekte ve sömürülmektedir. Kadınların bedenlerine, emeğine, kimliğine, tarihine ve geleceğine el konmaktadır. Cinsiyet rejiminin kurucu eksenleri; beden, emek ve kimliktir. Kadınların sömürülmesi ve ezilmesi bir zihniyet meselesi değildir, mesele toplumsalın kurucu dinamiklerinin sonucu ortaya çıkmaktadır (Bora 2015: 8). Daha önce Kergoat'ın kadının farklı konumlanmasının nedenini toplumsalın bölüşümü olarak yani cinsiyete dayalı işbölümü olarak gördüğüne değinmiştim. Bu durum, Bora'da toplumsalın kurulumuna dönüşmüş ve kurucu öğeler de (beden, emek ve kimlik) belirtilmiştir.

İlkel toplumlarda, kadının fizik yapısının av için erkeğinkinden daha az uygun olduğu açık bir gerçeklik olarak varsayılmıştır. Kadının aşağı konumunun toplumsal düzlemde kurumlaştığı tarım toplumlarındaysa, çift sürmek ve ekin ekmek gibi ağır

işler kadına verilmiştir. Gelişmiş uygarlıklar ve daha karmaşık toplumlarda da kadının fiziksel eksiklikleri yeniden gündeme gelmiştir. Kadınların ne savaşta ne de kentlerin kurulmasında bir işe yaramadıkları düşünülmüştür. Fakat sanayileşmenin başlaması ile birlikte durum değişmiştir (Mitchell 2006: 43-44). Görüldüğü gibi kadının ve beraberinde kadın emeğinin farklı dönemlerde aldığı görünüme erkek emeğinden daha karanlık bir tablo çizilmiştir. Burada Mitchell'in çizdiği bu genel tablonun bölümlerindeki kadın emeğine tek tek değinilecek ve sırasıyla ilkel, feodal ve sanayi toplumlarında kadın emeğinin görünüşü ve geçirdiği değişim anlatılacaktır.

Kadınlarla erkeklerin görevlerinin pek farklılaşmadığı, kadınların erkeklerle eşit statüde olduğu topluluklar yaşamıştır. Örneğin Vanatinaler, anasoylu eşitlikçi bir toplumdur (Lepowsky 2000, Aktaran: Yaman 2013: 73). Kadınlar ve erkekler üretim araçları ve kendi emekleri üzerinde eşit haklara ve eşit denetime sahiptir. Her iki cins, törensel mübadele ve ölüm ayinlerinde açık bir biçimde görülen şekilde, eşit derecede prestij elde etmektedirler. Ayrıca erkeklerin kadınlar üzerinde üstünlüğü veya herhangi bir yetkisi de bulunmamaktadır (Yaman 2013: 73).

Kadına/erkeğe ve tarihe materyalist bakışın araştırılması, bir bakıma kadın ve erkeğin insani doğasının araştırılması anlamına gelmektedir. İnsanın fizyolojisi tarihinden ayrıldığında, insan doğası anlaşılabilir hale gelmektedir. Kadınların ve erkeklerin insani doğası, doğrusal ve tek nedenli bir süreçte biyolojik evrimle oluşmamıştır. Kadınların ve erkeklerin doğayla ve birbirleriyle karşılıklı etkileşimin tarihsel bir sorucudur. İnsan türü sadece yaşayıp gitmemektedir. Bu hayvanlara özgü bir durumdur. İnsanlar yaşamlarını üretmektedir ve bu üretim de tarihsel bir süreçte gerçekleşmektedir (Mies 2014: 110).

İnsanlık doğayla etkileşimi sonucu bugünkü haline dönüşmüştür ve en erken ilkel aşamaları da dahil olmak üzere bütün insanlık tarihinin karakteristiğinin doğanın ele geçirilmesi olduğunu vurgulamak gerekmektedir (Mies 2014: 111). Bu sebeple daha önce ilkel, feodal, sanayi toplumlarında kadın emeği olarak belirtilen tüm dönemlerde kadının doğayı nasıl ele geçirdiği ve onunla nasıl etkileşim kurduğu anlatılacaktır.

İnsan bedeni, yeni bir şey meydana getirme ve dolayısıyla dış dünyayı ve insan doğasını değiştirme deneyimi yaşamaktadır. İnsanın doğayla kurduğu nesne ilişkisi, hayvanların ilişkisine aksi bir şekilde üretici bir ilişkidir. Bedenin üretici bir güç olarak ele geçirilmesinde, kadınla erkek arasındaki fark, etki alanı geniş sonuçlara yol açmıştır (Mies 2014: 117).

Tarihin akışı içinde, kadınlar kendi öz bedenlerinde olup biten değişiklikleri izlemiş ve bu gözlem ve deneyler yoluyla bedenlerinin işlevleri, adet ritimleri, gebelik ve çocuk doğurma üzerine kapsamlı deneysel bilgi edinmişlerdir. Böylece hayvanlar gibi basit anlamda çocuk doğurmakla kalmayıp, kendi öz doğurgan ve üretken güçlerini de ele geçirmişler, analiz etmişler, kendi özleri ve eski deneyimleri üzerinde düşünmüşler ve onları kızlarına aktarmışlardır (Mies 2014: 118).

Kadınların kendi fiziksel doğalarını ele geçirmeleri, çocuk doğurmaları ve süt üretmeleri gerçeği, onları, ister bitkiler, küçük hayvanlar, balıklar gibi doğada buldukları şeyleri basitçe devşiren toplayıcılar, isterce ekiciler olsunlar, günlük yiyeceği sağlamaktan sorumlu kişi yapmıştır. Kadınların toplayıcı etkinlikleriyle erkeklerin ara sıra avlanması arasındaki cinse dayalı olarak yapılan ilk işbölümü, ister istemez, gündelik maddi yaşamın üretiminden sorumlu olmaları gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Günlük yiyeceğin sağlanması ile bitkiler ve bitkisel hayat hakkında uzunca zamandır edinilmiş deneyimlerin, düzenli tahıl ve yumru ekiminin bulunmasına yol açtığı varsayılmaktadır (Mies 2014: 120). Kadınlar bu yeni üretim biçimi için gerekli ilk aletlerin de mucitleridirler. Yabani kökleri ve yumruları kazıp çıkarmak için kullandıkları kazma ve çapa da bunlara birer örnektir (Childe 1976, Aktaran: Mies 2014: 120). Böylece kadın emeği tarihte ilk kez üretkenliğinin nüvelerini göstermiş olmaktadır.

Kadın üretkenliği, her şeyden önce, klan ve topluluğun bütün üyelerinin günlük geçimini sağlama becerisi ile yaşamını sürdürme güvencesine dayanmaktadır. Kadınlar, sadece kendileri ve çocukları için değil, avlanma bir risk ekonomisi olduğu için, erkeklerin avda şansını yaver gitmezse, onlar için de günlük ekmeği sağlamak zorunda kalmışlardır (Mies 2014: 126). Kadınlar eve daha yakın olan, geçimlik üretim, imalat ya

da işlem den geçirme türü görevlerle uğraşırken, erkekler beklenmedik, sürekliliği olan ve önceden planlanmamış etkinlik süreleri gerektiren işleri yapmışlardır. Bu nedenle hamilelik ya da emzirme dönemlerinde yapılması zor olan, uzun mesafeli ve riskli işleri erkekler üzerlerine almışlardır (Perker ve Perker 1979, Aktaran: Coontz ve Henderson 2012: 34).

Kadın emeğinin bu dönemdeki niteliğine ilişkin Coontz ve Herderson (2012: 36-37) şunları belirtmektedirler: “Kadın emeği günlük geçime yönelik işlere yatkındı. Kadın etkinliklerinin gün be gün sürdürülmesi gerekiyordu ve kadın emeği, hem erkek eve bir şey getirmediği zaman topluluğu geçindirmek için, hem de erkeğin eve getirdiği şeyleri işlem den geçirmek için gerekliydi.”

Bu dönemde, cinsiyete dayalı ilk işbölümüyle de birlikte kadın ve erkek yaptıkları işler için gereken aletleri, bizzat kendileri tasarlamışlardır (Cemal 1996, Aktaran: Kocacıbağ 2009: 121). Kadının toplum içerisindeki statüsünün erkeklerle eşit, hatta bu döneme ait kadın tanrı figürlerinden anlaşıldığı gibi daha üstün olmasını getirmiştir (Berktaş 1996, Aktaran: Kocacıbağ 2009: 121). Bu dönemde kadın statüsü erkekle eşit ve saygındır. Toplayıcı toplumların çoğunda, gerek erkeklerin gerekse kadınların yaptıkları işler değerli görülmekte ve her iki cinsiyetten bireyler, yaptıkları işi mükemmelleştirerek saygın kazanmaktadırlar ve bu durumun göstergeleri, Paleolitik ve Neolitik dönem sanatında kadın imgelerinin çokluğudur (Coontz ve Herderson 2012: 35).

İşbölümü, tamamen doğaldır; yalnızca iki cinsiyet arasında vardır. Erkek savaşmakta, ava ve balığa gitmektedir, besin hammaddelerini ve bunlar için gerekli olan aletleri sağlamaktadır. Kadın eve bakmakta, yiyecek ve giyecekleri hazırlamakta, yemek pişirmekte, dokumakta, dikmektedir. Her biri kendi alanına egemendir; erkek ormanda kadın evdedir. Her biri, yaptığı ve kullandığı aletlerin sahibidir; erkek silahların, avcılık ve balıkçılık aletlerinin; kadın, ev eşyalarının. Ev idaresi komünistçedir birçok aile için (Engels 2000: 184).

Göçebe avcı-toplayıcı bu toplumların yerini yerleşik tarım toplumlarına bırakması, teknolojide yaşanan devrim ve nüfusun artması sonucu, kadınların toplumsal üretimden ve üretim için gerekli olan araçların tasarım sürecinden dışlanmalarına neden olmuştur (Kocabiçak 2009: 122). Bu süreci, akrabalık bağına dayalı mülkiyet ve bunun temsil ettiği toplumsal ilişkilerin gelişmesi etkilemiştir. Akrabalık bağına dayalı mülkiyet ilişkilerinin toplumsal sonuçlarına bakıldığında bu dışlanmanın nedenleri anlaşılmaktadır (Coontz ve Herderson 2012: 37). Coontz ve Herderson (2012: 40-42)'a göre bu sonuçlar birkaç madde ile açıklanabilmektedir:

- “1. *Akrabalık bağına dayalı mülkiyetin gelişmesi, sürekliliğin ve tek yanlı soy bağının daha büyük bir önem kazanmasına yol açmıştır.*
2. *Cinsiyete dayalı işbölümü, akrabalık bağına dayalı toplumlardaki kurumlarda cisimleşmiştir.*
3. *Farklı akraba guruplarının kendi biyolojik yeniden-üretimlerine daha büyük ilgi göstermişlerdir.”*
4. *“Kaynaklar üzerinde olsun emek üzerinde olsun, toplumlar arasındaki olası çatışma nedenlerini arttırmıştır.”*

Bir zamanlar esnek işbölümü ve birbirine benzer işler varken akrabalık bağına dayalı mülkiyet ilişkilerinin gerçekleşmesi ile süreç, kadınların aleyhine devam etmeye başlamıştır. Bu sonuçların her birinde bu durumun göstergeleri yer almaktadır. Soy bağının ve biyolojik yeniden üretimin önem kazanması, doğurgan kadın üzerine daha fazla ilgi ve beraberinde denetime yol açmıştır. İşbölümün cisimleşmesi de işbölümü ayrımının netleşip birbirinden ayrılmasına neden olmuştur ve son olarak ise toplumlar arası çatışmaların artması da erkeğin savaşçı rolünün önemini arttırmış ve onu görece kadından daha etkili hale getirmiştir. Tüm bunlar da ataerkil bir işbölümünün ve ataerkil bir toplum düzenin taşlarını oluşturmuştur. Bu dönem, kendisinden sonra gelen Feodal toplum ve sanayi toplumunda kadının emeği ve konumuna etki eden önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir.

Ataerkil bir işbölümünü temel alan yırtıcı üretim tarzı, potansiyelini tam olarak yalnızca feodal ve kapitalist düzende gerçekleştirebilmiştir (Mies 2014: 138). Hatta

Marx ve Engels (2013: 17)'e göre "feodalizm doruğa ulaştığında bile işbölümü halen gelişmiş değildir."

Feodal çağ boyunca mülkiyet temelde toprağa bağlı köylülerin boyunduruğu altına girdikleri toprak mülkiyetine ve küçük sermaye yardımıyla kalfaların emeğini yöneten kişisel emeğe dayanmıştır. Bu iki biçimde yapısı sınırlı olan ilkel ve küçük tarıma ve el emeğine dayalı endüstri ile belirlenmiştir. Şehir ve kırsal karşıtlığına her ülkede rastlamak mümkündür. Sınıflaşma çok açık bir şekilde belli olmaktadır ama kırsalda prensler, soylular, din adamları ve köylüler, şehirde de usta, çırak, kalfa dışında önemli sayılabilecek bir işbölümü yoktur (Marx ve Engels 2013: 17).

Feodalizm, toprak mülkiyetine dayanan bir üretim tarzı olarak, aşırı şiddet kullanımı ve savaşla oluşturulmuştur. Bu yolla sadece yeni topraklar elde edilmek kalınmayıp; toprakla beraber, üretim araçları ile üretim için gerekli olan insanlar da ele geçirilmişlerdir ve topraktan uzaklaşmalarına izin verilmeyen, kendine özgü bir üretim ilişkisi içinde feodal beye bağlanmışlardır. Bu sistem içerisindeki köylülerin hepsi aynı sisteme dahil olmuşlar, feodal bey karşısında erkek kadın ile aynı statüye sahip olmuştur ve bedenleri artık kendilerine ait değil, tıpkı toprak gibi, feodal beye ait hale gelmiştir (Mies 2014: 140)

Feodal toplumlarda toplumsal üretim geçimlik üretime dayalıdır. Tarımsal üretimin yapıldığı toprak veya zanaat üretiminin gerçekleştiği ilişkiler her zaman değilse de sıklıkla hanenin uzantısı konumundadır. Kadınlar başlıca üretim alanı toprakta çiftçiliğin yanı sıra ye yer zanaat üretimine katılmış, kovuluncaya dek çeşitli loncalarda örgütlenmişlerdir (Yaman 2013: 97).

Ortaçağ'a gelindiğinde özellikle kırsal kesimlerdeki kadınlar süt ürünleri, bahçecilik, gıda hazırlama ve çırçır, bükme, eğirme ve örme gibi tekstil işlerinden; erkekler ise toprağı işleme, hayvanları besleme, çitleri, hendekleri ve araçları tamir etme gibi işlerden sorumlu hale gelmişlerdir (Cockburn 1988, Aktaran: Kocacıbağcı 2009: 122).

13. ve 14. yüzyıllarda önemleri hızla artan şehirler, uzmanlaşmış el sanatlarının merkezleridirler. Feodal devlet otoritesi altında zanaat ve ticaret loncaları, çırakların alınması ve eğitilmesi için kuralları koyan tek yerdir. Başlarda loncalara üye olabilen kadınların zamanla toplumsal üretimden dışlanmaları sürecinde, meslekleri ellerinde alınmıştır ve loncalara üyelikleri de kaldırılmıştır. Kadınlar şehirlerdeki toplumsal üretime ev işinin uzantısı olan hizmetçilik, çamaşırcılık, fırıncılık, biracılık ve otel sahipliği gibi işler yaparak katılmışlardır (Michel 1993, Aktaran: Kocabıçak 2009: 122).

14. ve 18. yüzyıllar arasında, erkeklerin loncaları ile yükselen kentli burjuvazi, zanaatkar kadınları üretim alanının dışına itmeyi başarmıştır (Rowbotham 1974, O'Faolain ve L. Martines 1973, Aktaran: Mies 2014: 144). 15. yüzyılın sonlarından itibaren zanaat işçilerinin, muhtemelen kadınları çok daha ucuza çalıştıran kapitalist tüccarlara karşı kendilerini korumak amacıyla, kadın işçileri atölyelerden uzaklaştırmak için başlattıkları kampanya, kadın emeğinin değersizleştirilmesinde önemli unsurlardan biridir. Zanaatkârların bu çabaları geride bolca kanıt bırakmıştır (Wiesner 1986, Aktaran: Federici 2014: 140).

Bu kanıtları Avrupa'nın birçok yerinde görmek mümkündür. İtalya'da, Fransa'da ya da Almanya'da, kalfalar yetkililerden kadınların kendileriyle rekabet etmesine izin vermemelerini istemişlerdir ve kadınların kendi saflarına katılmasını yasaklamışlardır. Bu yasağa uyulmadığında greve gitmişler ve hatta kadınlarla birlikte çalışan erkeklerle çalışmayı reddetmişlerdir (Federici 2014: 140).

Zamanla loncaların rolünün sadece ticaret ile sınırlı kalmayarak şehir içindeki toplumsal yaşamı da kapsayacak şekilde genişlemesi, kadınların durumunu daha da olumsuz etkilemiştir. Kadınlara özgü bazı işler erkekler tarafından yapılmaya başlanmış, bir süre sonra da bu işler tamamen erkeklere kaptırılmıştır. Bu durum kadınların eve kapatılma sürecini hızlandırmıştır (Rowbotham 1994, Aktaran: Kocabıçak 2009: 123).

Kapitalizm, geçimlik üretimin ve bir önceki feodal dönemin aksine, üretken etkinliğin başat motorunun sermaye birikimi haline geldiği bir dönemdir. Bu dönemde

ücretli emek, kontrolün başat biçimine dönüşmüştür (Mies 2014: 140-141). Bu dönemde de insan emeği üzerindeki kontrol ortadan kalkmamış, sadece form değiştirmiştir. Değişim değeri üretmek amacıyla büyük çaplı kölelik ve zorla çalıştırılma, kapitalist dünya ekonomisinin erken endüstri öncesi aşamalarıyla yakından ilişkili, göze çarpan bir kapitalist kurumdur (Wallerstein 1974, Aktaran: Mies 2014: 141).

Kapitalizmle birlikte manüfaktür döneminden devralınan iletişim ve ulaştırma araçları, çok geçmeden modern sanayi için baş döndürücü üretim hızı ve üretimin ulaştığı dev boyutlar, bir üretim alanından diğerine sürekli sermaye; işçi aktarılması ve dünya pazarlarıyla kurulan yeni bağlar nedeniyle taşınması olanaksız ayak bağları haline gelmiştir. Bu yüzden yelkenli teknelerin yapımında uygulanan köklü değişikliklerden başka, nehir ulaşımı, demiryolları, okyanus vapurları ve telgrafların oluşturduğu bir sistemde, iletişim ve ulaştırma araçları, giderek, Mekânîk sanayinin üretim tarzlarına uyarlanmıştır. Ne var ki, büyük demir kütlelerinin, dövülmesi, birbirine kaynatılması, kesilmesi, delinmesi ve şekillendirilmesi için manüfaktür döneminin yöntemleri tamamen yetersiz kalmaktadır ve bu durum dev makinelerin kullanılmasını gerektirmektedir (Marx 2011: 371). Sonuç olarak, büyük sanayi manüfaktürün üretim araçlarını devralıp geliştirmiş ve el zanaatları ile manüfaktür sisteminin sonunu hazırlamıştır.

Makine, kas gücünü vazgeçilmez bir öge olmaktan çıkardığı ölçüde, kasları zayıf, vücut gelişmesi eksik, ama eklem ve organları kıvrak işçileri çalıştıran bir araç halini almıştır. Bu nedenle de kadın ve çocuk emeği, makine kullanan kapitalist için aranan ilk şey olmuştur. Emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç, çok geçmeden, yaş cinsiyet farkı gözetmeksizin işçi ailelerinin bütün üyelerini doğrudan sermayenin egemenliği altın sokarak, ücretli işçi sayısını artırmanın bir aracı olup çıkmıştır (Marx 2011: 380). Makinenin bu özelliği hem kadın hem erkek hem de çocuk emeği için daha önceki dönemlerde görünmeyen etkilere yol açmıştır.

İlk yıllarından itibaren kendisinden çok daha eski bir geçmişe dayanan patriyarka ile entegre olarak şekillenen ve artı değer maksimizasyonunu üretiminin

temel amacı haline getiren, dolayısıyla dünyayı hem kadınlar hem de erkekler için kökten değiştirecek olan etken, kapitalist üretim tarzı olmuştur (Kocacıcak 2009: 125).

Kadınlarla çocukların yığınlar halinde işçi saflarına katılmalarıyla, makine, ensonu, manüfaktür döneminde erkek işçilerin sermayenin zorbalığına karşı sürdürdüğü direnmeyi kırmış olmaktadır (Marx 2011: 387). Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan makinenin kırmış olduğu direnmeyi ve o süreci Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfının Durumu*’nda anlatmıştır.

Sanayi devriminin ilk yıllarında makine, kas gücünü vazgeçilmez bir öge olmaktan çıkardığı ölçüde, kasları zayıf ama eklem ve organları kıvrak işçileri çalıştıran bir araç halini almıştır. Emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç çok geçmeden yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin işçi ailelerinin bütün üyelerini, doğrudan sermayenin egemenliği altına sokarak, ücretli işçi sayısını artırmanın bir yolu olmuştur. Kapitalizmin başlangıç aşamasında, özellikle bekar kadınlar kol emeği gerektiren en ağır işlerde çalışmışlardır. Hizmetçilik yaparak, tarlalarda ve hatta madenlerde, kömür taşırken, kurşun yıkarken ya da cevher parçalarken sömürülmüşlerdir. Eski feodal ilişkilerin yıkılması mülksüz sınıfı daha da güvensiz bir konuma sürüklerken, daha çok kadın, ücretli olarak ev dışında çalışmaya zorlanmıştır. Kırsal bölgelerde küçük evlerinde oturan, bahçesinden yaşamını sürdürebildiği kadar ürün alan ve ortak alanlarda otlatma hakkına sahip olan kadınlar; toprağı geniş çaplı tarlalar halinde işleyen çevirme hareketi ile topraksız kalmışlardır. Şehirlerde bağımsız olarak veya ev eksenli üretim yapan pek çok kadın, kapitalist üretim tarzına uygun olarak örgütlenen fabrikalar ile baş edememiştir. Söz konusu rekabetin şehir zanaatlarını tahrip etmesiyle bu kadınlar işsiz kalmışlardır. Önceleri birçok erkek gibi kadınlar da kendi evlerinde dışarıya iş yapan işçiler haline dönüşmüşlerdir ve sanayileşme geliştikçe de fabrikalarda işçi olarak çalışmaya başlamışlardır. Kadınların hem loncalardan hem de sendikalardan dışlanmasıyla örgütlenme deneyimi edinememiş olmaları ve aile içerisindeki erkek baskısının getirdiği itaatkâr tutum, günümüzde olduğu gibi o dönemde de yeni sermayedar için aranan ilk şey olmuştur. Bir anlamda işçi sınıfı erkeklerine karşı burjuvazi, kadın işçileri kullanarak bir taarruz başlatmıştır (Engels 1997, Aktaran: Kocacıcak 2009: 126).

Engels (2010: 186)'e göre, “makinelere her iyileştirme, işçileri işsiz bırakmakta ve ilerleme arttıkça, işsiz sayısı da çoğalmakta; böylece her büyük ilerleme, bir miktar işçi üzerinde ticari bunalım etkisi yapmakta, yoksulluk, sefillik ve suç üretmektedir.” Makinelerin kadın emeğine etkisi ise Engels (2010: 188)'e göre “erkek emeğinin yerinden edilişi şeklinde olmuştur. Çünkü makinelerdeki her gelişme, gerçek işi, güç kullanımını giderek daha büyük çapta makineye bırakmakta ve yetişkin bir erkeğin işini, çelimsiz bir kadın ya da çocuğun yarı ya da üçte-iki ücret karşılığı yapabileceği ve yaptığı basit bir gözcülük görevine dönüştürmüştür.”

Sanayi Devrimi'nin etkisi ile sermayedarların kadın işçileri tercih etmeleri, erkek işçiler kadar kadınlar için de çelişkili bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu durumun neden olduğu bazı sonuçlar kadınlar için olumsuz olmuştur. Diğer yandan, artan sayıda kadının işgücü piyasasına girmesi, kadınlara erkek egemenliğini kırma konusunda olanaklar sağlamıştır. Feodal üretim sistemi ve ilk dönem egemen olan kapitalist üretim sistemi, evi özel Mekânın da ötesi bir yer haline getirmiştir. Bir anlamda üretim evin dışına çıkar çıkmaz, ev tamamen özel bir alan haline almıştır ve “ev ve iş”, “özel ve kamusal” ayrımının oluşması sanayi devrimin kültürel sonuçları olmuştur (Kocacıoğlu 2009: 126).

Kadınlar fabrikalarda sadece kendi geleneksel işlerini taşımamışlardır. Aynı zamanda toplumsal üretim içindeki rollerini de çeşitlendirmiş ve ilk defa teknik beceri edinmelerine imkan tanıyan işlerde istihdam edilmişlerdir. Örme ve eğirme imalathanelerinde, reçel yapımı, konfeksiyon ve gıda üretiminde diğer işkollarına oranla daha yüksek sayılarla istihdam edilseler de, kadınlar kısa süre içerisinde teknik beceri isteyen diğer malları da üretmeye başlamışlardır. Metal sektöründe kalifiye olmayan, ağır ve pis işleri yapmaya başlayarak çivi, somun, vida, toka, kilit, delgi ve üzengi üretmeye başlamışlardır (Cockburn 1988, Aktaran: Kocacıoğlu 2009: 127). Bu durum kadının daha önceki dönemlerde çalıştığı alanlara ve kadın emeğinin görüldüğü yerlere bakıldığında kendini gösteren ciddi bir değişikliktir.

Süreç burjuva kadını için ise tam tersi şekilde ilerlemiştir. Burjuva kadınları geçinmek için bağımlı hale gelmişlerdir. Burjuva kadının evcilleştirilmeleri, ev kadınına

dönüşmeleri ve kocalarının gelirine bağımlı yaşamaları, kapitalist sistemde cinsiyete dayalı işbölümü modeli olarak yer almıştır. Bu durum bütün kadınların üreme kapasiteleri üzerinde kontrol elde etmek için de gerekli bir şeydir. Erkeklerin proleterleşme sürecine, kadınların evkadınılaşma süreci eşlik etmiştir (Mies 2014: 143).

Burjuva kadının kaçamadığı kaderden her ne kadar ücretli işçi olarak hayatını devam ettirse de diğer kadınlar da kaçamamıştır. Kadınların büyük sayılarla işgücü piyasasına çekiliyor olmaları ve uzun saatler ücretli emek harcamak zorunda kalmaları, ev içindeki karşılıksız yeniden üretim faaliyetlerini tehdit etmeye başlamıştır. Kadınların çok uzun saatler, ağır işlerde, düşük ücretle çalıştırılmalarının sonucunda 19. yüzyıl aile yapısında yaşanan değişim, hem sermaye çevrelerinin hem de erkek işçiler ile sendikaların, kadın istihdamının bu şekilde devam etmesi halinde işçi sınıfının kendisini yeniden üretemeyeceğini fark etmelerine yol açmıştır. Bu yüzden 19. ve 20. yüzyılda aileyi işçi sınıfının yeniden üretiminin merkezine koyan politikalar yaygınlaştırılmıştır (Kocabiçak 2009: 128).

Sanayi devrimi ile işgücü piyasasına katılma imkanı bulan kadınlar ve çocuklar, işgücünden istenilen niteliğin zamanla dönüşmesiyle birlikte yerlerini erkeklere bırakmışlardır. Kadından beklenen artık hiyerarşik sosyal ilişkilere uyum sağlayabilen, kendi kendilerini disipline edebilen, başlarında bir yönetici olmadan da verimli çalışabilen işçiler yetiştirmeleri olmuştur (Morton 1980, Aktaran: Kocabiçak 2009: 129). Böylece burjuva kadını için geçerli olan durum ücretli emek haline gelen diğer kadınlar için de gerçekleşmiştir. Werlhof (2014: 275)'a göre de "kapitalist birikim ve kar amacı açısından insanların yeri doldurulamazdır. Bunun tek sebebi onların canlı olmasıdır. Sermaye tek başına ölüdür. Bu nedenle müteşebbisler açısından insanları üretenler, şeyleri üretenlerden daha önemlidir. Birincisi ikincisinin ön koşuludur, onlar olmaksızın çalışacak şey olmayacaktır."

Kapitalist üretim tarzı evli ya da bekâr tüm kadınların işgücü piyasasından tamamen çekilmesini hiçbir zaman tolere edememiştir. Bu nedenle kadınlar her zaman ek gelir getirecek faaliyetler ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. İşgücü piyasasındaki söz konusu eşitsiz konumları, kadınları erkeklere oranla daha kötü işlerde çalışmak

zorunda bırakmıştır (Kocacı 2009: 129). Böylelikle kapitalist üretim tarzının doğduğu ilk yıllardan itibaren teknik beceri gerektiren, kalifiye işlerde çalışma imkanını kaybeden kadınların, yeniden teknik işlerde istihdam edilmesi için erkeklerin büyük çoğunluğunun savaşa gittiği Birinci Dünya Savaşı'na kadar beklemeleri gerekmiştir (Kocacı 2009: 132).

Cepheye giden erkeklerin yerini doldurmak için ağır sanayilere ve cephane üretimine girdikleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar, kadınlar erkeklerin teknik beceri alanına yaklaşmamışlardır. Londra, İngiltere'de, Ticaret Odası tarafından yayınlanan 1917 tarihli *Labour Gazette*, çalışan kadınların üçte birinin erkeklerin yerine çalıştığını yazmıştır. Kadınların beceri gerektiren, kalifiye işlerde çalışmaya başlaması, yıllardır kadınlar ile teknoloji arasında duran uçurumun kapanmasına yol açmıştır. İkinci dünya Savaşı süreci de ilk savaşın yaptığı olumlu etkiyi devam ettirmiştir. Fakat bu savaşlar sonrası kadınları eve dönmelerine yol açan politikalar tekrar gündeme gelmiştir. 1970'lerde krize giren sermaye çözümü kadını emek piyasasından eve döndürme yollarında aramıştır ama kadınların bu döneme kadar kazandığı haklar ve 1970'lerdeki ikinci dalga feminizmin etkisi ile başarılı olmamıştır. 1980'lerin sonu ile 1990'ların başında yaşanan, adına "elektronik devrim" denilen dönem, teknik becerilerin niteliğinde de bazı değişiklikler yaratmıştır. Fakat bu yeni teknolojilerin tasarımcıları, üreticileri, teknolojileri satan, pazarlayan, kurulum, yönetim ve destek işini yapanlar yine erkekler olmaya devam etmiştir. Üretimde kullanılan elektronik tabanlı teknolojinin gelişkinliğine rağmen, kadınların yoğun olduğu işkollarında gerekli olan becerilere hala daha az ücret verilmektedir ve kadınlar yükselme olanaklarından eşit derecede faydalanamamaktadırlar. İşsizlik erkeklere oranla kadınlar için çok daha önemli bir problem olmaya devam etmektedir (Kocacı 2009: 132-134).

1.2.3. Hizmet Sektöründe Kadın Emeği

Kapitalist toplumlarda son elli yılda, özellikle kadın ücretli emeğinin yapısında ve özelliklerinde önemli değişiklikler olmuştur. Ücretli kadın emeği kullanımı artmakla kalmamış, bu emek, işgücü piyasasında "kalıcı" olma özelliği de kazanmıştır. Kadınların emek kullanım biçimlerinde ve çalıştıkları alanlarda da çeşitlenmeler

olmuştur. Ev dışında tam zamanlı işlerde çalışmaya yarı zamanlı işlerde çalışma eklenmiş, hizmet sektöründe çalışanların oranı sanayide çalışanların çok üzerine çıkmıştır. Uluslararası işbölümü ve çokuluslu şirketlerin Üçüncü Dünya ülkelerine sanayi yatırımları yapması, özellikle 1960 sonrasında birçok kadını, kendi ülkelerinde, gelişmiş kapitalist ülkelerin işgücü piyasasının bir parçası haline getirmiştir (Ecevit 1998a: 267).

Kapitalizmin 1980’li yıllarla birlikte yaşadığı değişim kadın emeğine duyduğu ihtiyacı pekiştirmiştir. Küreselleşen kapitalizmin post-fordist, esnek üretim biçimlerini giderek artan oranda kullanmaya başlaması ile sınıf siyasetinin temeli olan fabrika üretiminin yerine, Üçüncü Dünya’ya taşınan ve atölye tipi eve iş verme, taşeron ile üretim gibi farklı üretim tarzları gelişmiştir. Küreselleşen kapitalizmin yeni üretim alanları olarak gelişmekte olan ülkeler ihracata dayalı piyasa ekonomisi politikalarını benimsemiştir. Bu durum küresel üretim zincirine eklenen yeni emek türleri yaratırken ucuz kadın emeği de küresel kapitalizmin en önemli bileşenlerinden biri haline gelmiştir (Sancar 2012, Aktaran: Demirbaş 2012: 66).

Önceki bölümlerde kapitalizmin hangi evrelerden geçtiği ve hizmet sektörünün bu evler sonunda nasıl oluştuğu ve emeğin yapısının da bu sektörle nasıl değiştiğini anlattım. Yeni kapitalizmin emeğe olan etkisinin hizmet emekçilerinin ortaya çıkması ve bu emekçilerin sistem içerisinde oranının gittikçe arttığını da daha önceki bölümde (Hizmet Sektöründe İşçilik Örüntüleri) dile getirmiştım. Bu bölümde ise hizmet sektöründeki kadın emeğini anlatacağım.

Hizmet sektörü, kadınların yaygın istihdamının gerçekleştiği alanlardan biridir. Uluslar arası ekonomiyle bağlantısı ve içerdiği ekonomik faaliyetler itibariyle heterojen yapıda olan hizmetler sektöründe eğitim, sağlık, finans ve bankacılık veya turizm alanlarındaki büyük modern işletmelerin yanında küçük ihtiyaçları karşılayan enformel işletmeler, seyyar satıcılık faaliyetleri ve ev hizmetleri de yer almaktadır. Ancak kadınların sunduğu küçük ölçekli, enformel nitelikte pek çok hizmet kayıtlara geçmediği için resmi istatistikler kadınların bu alandaki istihdamını eksik yansıtmaktadır. Hizmet sektöründe kadınların ağırlıkta olduğu üç alan: toplum

hizmetleri (sağlık, eğitim ve sosyal refah), ticaret (perakende hizmetler) ve ev hizmetleridir. Toplum hizmetlerinde hemşire, öğretmen ve sosyal hizmet görevlisi olarak yer alışları geleneksel rollerin kamudaki devamı olarak görülmektedir. Kadınların perakende ticaretteki varlığı kimi zaman diğer faaliyetlerin uzantısı olmaktadır (Joeques 1987, Aktaran: Toksöz 2012: 187).

Gelişmekte olan ülkelerde Yapısal Uyum Politikaları uygulamalarının devreye girmesi ve kamu harcamalarının kısıtlanması kadınlar açısından önde gelen bir istihdam alanı olan kamu hizmetlerinde gerilemeye yol açmıştır. Buna karşılık özel sektörün hizmet faaliyetlerinde kadın istihdamını artıran bir gelişme yeni uluslararası işbölümünde ortaya çıkan daha yeni eğilimler bağlamında ele alınmaktadır. Yeni uluslararası işbölümü literatürü daha çok imalat faaliyetlerinin merkezden çevre ülkelere aktarılması üzerine odaklanmıştır. Ancak merkezden çevre ülkelere aktarılan faaliyetler içinde hizmetlerin payı artmaktadır (Coffey 1996, Aktaran: Toksöz 2012: 187).

Bu politikalar kapsamından alınan önlemlerin amacı, Üçüncü Dünya Ülkelerinin borçlarını ve faizlerini ödeyebilmeleriydi. Çünkü bu ülkeler borçlarını ödeyemeyip sistemden kopabilirlerdi. Uluslararası finans kuruluşları, bu ülkelere mali yardım ve kredi taahhütlerinde bulunmuşlardır ve bazı koşulların gerçekleştirilmesini talep etmişlerdir. İhracata dayalı strateji; ihracata yönelik sanayileşme, ülke içi pazarların dünya pazarları ile bütünleşmesini sağlayacak düzenlemeler, kamu harcamalarının kısılması, devletin küçülmesi ve kamu alanlarından çekilmesi, özelleştirme, piyasaların etkin işlemlerini önleyen sınırlamaların kaldırılması, ülke içi talebin kısılması, rekabet edebilmek için emek maliyetlerinin düşürülmesi ve örgütlenme gücünün zayıflatılması bu koşulların bazılarını oluşturmaktadır. (Ecevit 1998: 33).

Yapısal uyum politikalarını benimseyen ülkeler, dış borçlar ve faizler nedeniyle kaynaklarını gelişmiş ülkelere transfer etmiş ve kararlı bir büyüme için gerekli yerel yatırımları yapamamışlardır. Üretim azalmıştır ve dolayısıyla gelirler azalmıştır. Çok değerli verimli kaynaklar atıl kalırken nüfusun büyük bir kısmının yaşam kalitesinde düşüş olmuştur. Yaşam kalitesinin düşmesinin başında kişi başına düşen gelirden azalma,

yüksek işsizlik, gerçek ücretlerde düşüş, en gerekli tüketim mallarının bile çok yüksek fiyatlarla satılması, kamu sosyal hizmetlerinde nicel ve nitel kısıtlamalar gelmektedir. Tüm bunlardan daha önemlisi, insan kaynaklarına yapılan yatırım eksikliğidir. Politikaların sosyal etkileri özellikle dikkat çekicidir. Yoksullar, kadınlar ve çocuklar bu politikaların olumsuz etkilerini en çok yaşayan kesimler olmuşlardır (Joekeş 1987 ve Nash 1995, Aktaran: Ecevit 1998 33-34).

Türkiye’de Yapısal Uyum Programlarının işgücü piyasalarına etkisini 1990’lı yıllardan bu yana değerlendiren çalışmaların vurguladığı husus ise işgücünün temel haklarından yoksun bırakılmasıdır. Çalışan haklarının yasal dayanakları yeni iş yasaları ile değiştirilmiş ve herhangi bir sosyal korumadan söz edilemez olmuştur. Piyasalar farklı ülkelerde farklı derecelerde esnekleştirilerek üretim ve istihdam küresel ölçekte yeniden yapılandırılmıştır (Şenses 2001, Aktaran: Kümbetoğlu, User ve Akpınar 2012: 310).

Hizmet sektöründe küreselleşen ekonominin ihtiyaçlarını karşılamak üzere hızla gelişen bilgi işlem sektöründe basit veri girişinden programlamacılığa kadar işverenlerin kadın işgücü talep ettiklerine dair güçlü kanıtlar vardır. 1980’lerin ortalarından itibaren veri bağlantılı hizmet kuruluşları, örneğin kredi kartı sunanlar, mektupla sipariş hizmetleri, uçak ve demiryolları müşteri hizmetleri işlem verilerini düşük ücretli bölgelere göndermiştir ve veri girişinin tamamı kadınlarca yapılmaktadır (Joekeş 1999, Aktaran: Toksöz 2012: 187-188).

Kendi içinde büyük farklılıklar gösteren, heterojen bir yapıya sahip olan hizmet sektöründe kadınlar için sunulan vasıflı veya vasıfsız işler patriarkal yapı ve ideoloji çerçevesinde, toplumsal cinsiyet temelinde ayrılmıştır. Bu sektörde kadınlar en fazla toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler alanında istihdam edilmekte, onu toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller ile mali kurumlar vb. alanlar izlemektedir. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler kendi içinde kamusal sağlık ve eğitim hizmetleri gibi kadınlara toplumca uygun görülen öğretmenlik, hemşirelik vb. formel sektör işyerlerini barındırırken, aynı zamanda kadınlarca yerine getirilen ev ve bakım işleri gibi enformel işleri de barındırmaktadır. Yüksek öğrenim gören, işgücüne uzman

mesleklerde çalışma üzere katılan ve formel sektör işyerinde istihdam edilen kadınlar, enformel işlerde çalışanlara göre avantajlı konumda olsalar da, vasıflı işgücü olmak kadınları cinsiyete dayalı ayrımcılığa maruz kalmaktan koruyamamıştır (Toksöz 2012: 236- 237).

1994-2000 yılları arasında Kadının Statüsü ve sorunları Genel Müdürlüğü bünyesinde yürütülen Kadın İstihdamını Geliştirme Projesi kapsamında yürütülen 16 araştırmadan dördü bankacılık, eğitim, sağlık, ticaret ve büro sektörlerinde cinsiyete dayalı ayrımcılık üzerinedir. Bu araştırmalara göre ayrımcılık işe alımda, işte yükseltmede, işten çıkarmada, meslek işi eğitim olanaklarından yararlandırmada, emekliye ayırmada, ücret ödemelerinde farklı uygulamalar ve cinsel taciz şeklinde yaşanmaktadır (Toksöz 2012: 237). Yapılan bu araştırmalar yaşanan durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Hizmet sektöründeki kadın emeğinin durumu daha iyi anlayabilmek için formel ve enformel kavramlarından sonra birincil ve ikincil iş piyasası kavramlarına yakından bakmak gerekmektedir.

Son otuz yılda gelişmiş ülkelerin işgücü piyasalarında dikkat çekici gelişmeler olmuştur. Sendikali işçi sayılarında azalma, toplu sözleşmelerden yararlanan oranların düşmesi ve ücret eşitsizliklerinde artış bu gelişmelere örnektir. Bu durum, iş piyasalarının birincil ve ikincil olarak bölündüğünü ifade etmektedir. Birincil iş piyasalarında yabancı rekabetten görece korunan büyük şirketler ve sendikali işçiler bulunmaktadır. İkincil iş piyasalarında ise küçük işletmeler ağırlıktadır. Bu piyasalarda fason üretim ve büyük firmalara bağlı, düşük ücretli, çalışan yararının en az korunduğu güvencesiz ve geçici işler yoğun olarak bulunmaktadır (Harrison 1994, Aktaran: Kümbetoğlu, User ve Akpınar 2012: 308- 309).

Günümüzde ikincil iş piyasaları esneklik adı altında ekonominin ana sektörlerine damgalarını vurmakta ve alt işveren, geçici sözleşme gibi kavramlarla birincil iş piyasaları ile iç içe geçmektedir. Esneklik, iş piyasalarında daha önce var olan yarı-zamanlı işi piyasadan kovmuştur. Ücretlerde ve çalışma koşullarında artan bir

kutuplaşma oluşmuş ve gönüllü yarı-zamanlı işlerin yerini, gönülsüz yarı-zamanlı işler almaya başlamıştır. Artık büyük ya da küçük firmaların birer çekirdek iş grubu, birer de tampon işçilerden oluşan grubu vardır. İşlerin yapısı da değişmiştir; en kötü işleri (en düşük ücret, en az ek yardım, en uzun çalışma saatleri, en düşük güvence özelliklerini taşıyan işler) kadınlar, gençler, göçmenler ve emekliler üstlenir hale gelmiştir (Kümbetoğlu, User ve Akpınar 2012: 309).

Türkiye’de yaklaşık otuz senede hizmetler sektörü istihdam kapasitesi yaratma açısından sanayiden daha hızlı büyümüştür (sanayi %232, hizmetlerde %363) ve kadınlar için daha çok iş olanağı yaratmıştır. 1950’li ve 1960’lı yıllarda, kentlerde sanayi işleri, prestij olarak hizmet işlerinden sonra gelen ve çok zorda kalınmadıkça kadınlar tarafından tercih edilmeyen işlerden olmuştur. Hizmet sektörü bu dönemde hızla genişlemiş ve erkekler kadar olmasa bile, kadınlar için de iş olanakları yaratmıştır. 1980’lerden sonra sanayi faaliyetlerinin, kadınların artan çalışma talebine karşılık verme ve iş olanakları yaratma potansiyeli azalmıştır. Hizmetlerde, sanayi sektörüne göre artış olmakla birlikte bu artış yüksek iş gücü talebi karşısından yetersiz kalmıştır. Hizmetler sektöründeki işlerin oldukça büyük bir kısmı devlet tarafından yaratılmaktadır. Kamu hizmetlerindeki merkezileşmiş bir devlet müdahalesi, özel sektördeki merkezi olmayan müdahalelere göre, istihdam hacmini daraltma açısından daha etkili olmuştur. (Ecevit 2011: 107-111).

Daha önce “Hizmet Sektöründe İşçilik Örüntüleri” bölümünde, hizmet sektöründe çalışan işçilerin işçilik örüntüsüne etki eden en önemli ve yeni kavramlardan birinin duygusal emek olduğunu belirtmiştim. Duygusal emek, işçilik örüntülerinde birçok değişikliğe neden olmasının yanında hizmet sektöründe istihdam edilen işçilerden talep edilmesi yönüyle de yeni bir durum ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan bu yeni durum hizmet sektöründe daha fazla kadın işçinin istihdam edilmesidir. Diğer bir deyişle hizmet sektörünün kadınlaşmasıdır.

Duygusal emek, kuşkusuz sadece özel alanla/haneyle sınırlı değildir. Global trendler artık ücretli bakım emeğini gittikçe yaygın hale getirmektedir; hizmet sektörü daha hızla gelişmekte ve hem kamuda hem özel sektörde çalışan kadın sayısı gittikçe

artmaktadır. Hizmet sektörünün “feminizasyonu” (informelleşmesi) diye anılan bu süreçte, yatay ve dikey katmanlaşma gittikçe katılaşmaktadır. Yatay katmanlaşmayla, kadın işi kadın işi olarak kalmaya devam etmektedir. Hemşire, öğretmen, diyetisyen, sekreter, satış elemanı, sosyal hizmetli, kamu hizmeti sunanların çok büyük çoğunluğu hala kadındır; yani “ilişkisel/müşteriyle yüz yüze” işler daha çok kadınlar tarafından yürütülmekte, öte yandan mühendislik, montaj hattı üretimi, bilim/teknoloji ile ilgili işler de erkek işleri olarak kalmaya devam etmektedir. Dikey katmanlaşma olarak da cam duvarlar henüz çatlamamıştır ve orta/üst düzey yöneticilerin çok büyük bir çoğunluğu hala erkektir (Özkaplan 2009: 18).

Ecevit (1998: 41)’e göre bu süreç sadece hizmet sektöründe değil sanayi sektöründe görülmüştür. İhracata yönelik üretim faaliyetlerinde kadınları giderek daha fazla çalıştıklarının saptanması, “işgücünün kadınlaşması” kavramını doğurmuştur. İşgücünde kadınların oranlarının artması ve birçok sektörde kadınların erkeklerden daha çok istihdam edilmeleri çok sayıda araştırmacı tarafından belgelenmiştir (Elson ve Pearson 1981; Safa 1981 ve Standing 1989, Aktaran: Ecevit 1998: 41-42).

Hizmet üretiminden bahsederken, kadın çalışanların önemli bir bölümünü içine alan bir önemli kavramlardan biri de maddi olmayan emek kavramıdır. Maddi olmayan emek kavramı, enformasyon, bilgi, fikir, imaj, ilişki ve duygulanımlar üreten emektir (Hardt ve Negri 2004, Aktaran: Özdemir 2010: 10). Maddi olmayan emek, üretim sürecinde fiziksel olarak bir nesneye tekabül eden maddi emeğin yerine “bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi maddi olmayan mallar üreten emek” şeklinde tanımlanmaktadır (Özdemir 2010: 10).

Maddi olmayan emeğin iki önemli bileşeninden bahsetmek mümkündür: entelektüel emek ve jenerik emek (Castells 1995, Aktaran: Özdemir 2010: 10). Entelektüel emek, kendi kendini programlayabilen, burjuva sosyal bilim kategorilerini gönderme yapmak gerekirse beşeri ve sosyal sermayeye sahip çalışanlardır. Entelektüel emeğin kendi katmanlaşması içerisinde kadın çalışanlar en alt düzeylerde yer almaktadırlar. Entelektüel emeğin en üst katmanını bilim ve teknoloji ile arası oldukça “iyi” olan ve beşeri ve sosyal sermayeye sahip erkek çalışanlar oluşturmaktadırlar.

Bilim ve teknolojiyle arası “mesafeli” ve beşeri ve sosyal sermaye konusunda “yetersiz” olan kadın çalışanlar daha düşük nitelikli işlerle ve daha az ücretlerle hiyerarşinin en altlarında yer almaktadırlar (Özdemir 2010: 10). Maddi olmayan emeğin bir diğer bileşeni olan jenerik emek ise, vasıfsız işleri kapsamaktadır: bilgi işlem operatörleri, çağrı merkezi çalışanları... Jenerik emeği, aslında 21. yüzyılda, sermayenin yeni coğrafyasında zamansal-mekânsal belirlenimlerde örgütlenen yeni fabrikalardaki Taylorist-Fordist emek örgütlenmesi olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Çağrı merkezlerinde çalışma ise bu jenerik emeğin kristalize olduğu emek örgütlenmesidir. Ciddi anlamda kadın çalışan istihdam etmesi anlamında çağrı merkezleri “kadın gettoları” olarak da adlandırılmaktadır (Belt 2001, Aktaran: Özdemir 2010: 10).

Maddi olmayan emeğin, en önemli bileşeni duygulanımsal emektir (Hardt ve Negri 2004, Aktaran: Özdemir 2010: 11). Duygulanımsal emek, örneğin uçuş görevlilerinin, çağrı merkezi emekçilerinin, banka veznedarlarının, güvenlik emekçilerinin ve fast-food emekçilerinin işlerinde gözlemlenebilen, esenlik, rahatlık, tatmin ve heyecan gibi hisleri üreten bir emektir. Duygulanımsal emekte, işverenler, çalışanların hal, tavır ve sosyal becerilerine önem verirler (Özdemir 2010: 11). Fikirler ve duygulanımlar işe katılınca, dolayısıyla yeni bir biçimde patronun komutasına tabi hale gelince, genelde yeni ve yoğun yabancılaşma ve taciz biçimleri yaşanmaktadır (Hardt ve Negri 2004, Aktaran: Özdemir 2010: 11). Duygulanımsal emek, kadın işlerin niteliğine de ışık tutmaktadır. Duygulanımsal emek içeren emek süreçlerinde çalışan erkekler aynı işte çalışan kadınlardan daha fazla ücret almaktadırlar. Çünkü ahenk, bakım, anlayış, dayanışma, sabır yani anne gibi davranışları ve duyguları çağrıştıran işler düşük ücretli olmaktadır. Bu tip özellikler kadınların doğal özelliği kabul edilmekte ve itibarı ne talep ne de hak ettiği varsayılarak yapılandırılmaktadır (Özkaplan 2009, Aktaran: Özdemir 2010: 11).

Hizmet sektöründeki kadın emeği ile bağlantılı duygulanımsal emeğin neden olduğu en önemli sonuçlardan biri yıpranmadır. Bu yıpranma Aguiar ve Herod (2006)’a göre, “önce kol emeğimizi istediler, sonra kafa emeğimizi istediler şimdi yüreğimizi istiyorlar” şeklinde gerçekleşmiştir (Aktaran: Özdemir, 2010: 11). Kadın emekçilere yönelik denetim aygıtlarında, kadının uysal, itaatkar ve sorun çıkarmak istemeyen gibi

özelliklerine dayanan cinsiyetçi bir yaklaşım olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca vurgulanması gereken, son dönem duygulanımsal emek örgütlenmeleri ile tavır ve davranışların yoğun ve despotik bir denetim altına alınmasıdır. Güvenlik, bankacılık ve fast-food sektörlerinde ya da büyük alışveriş merkezlerinde satış görevlisi olarak çalışan ve büyük çoğunluğu kadın olan işçilerin, eski sistemde Taylor ve Ford'un işçinin vücudunu (bedenini) despotik emek rejimine tabi kılması benzeri, zihinleri, duygulanımları ve organizmalarının bütünü (gülümseme ve ses gibi) despotik emek rejimine tabi kılınmaktadır (Özdemir, 2010: 11).

1.3. Emek, Kadın ve Mekân İlişkisi

Bu bölümde ilk olarak emek ve Mekân ilişkisini tartışacağım. Bunu yaparken emeğin kapitalizmle birlikte geçirdiği değişim sonucunda Mekânı da buna paralel olarak etkilediğinden bahsedeceğim ve son olarak Mekân ile kadın ilişkisini anlatacağım. Bunu yaparken bir önceki bölüm boyunca (1.2.Kadın Emeği) kadın emeği tartıştığım için burada tekrar olmaması amacıyla sadece “kadın ve Mekân” ilişkisinden bahsedeceğim. Fakat bundan önce “Mekâna genel bir bakış” ile değinerek Mekânın hangi anlamları içerdiğinden bahsetmek istiyorum.

1.3.1.Mekâna Genel Bakış

Mekân toplumsal olarak üretilmiş olayların geçtiği yer (locus) ile faillerin ve davranışsal birimlerin yöneldiği şey (focus) olma özellikleri arasındaki diyalektiğin bir ürünüdür. Toplumsal faillerin etkinlikleriyle (yeniden) yapılanmakta, (yeniden) üretilmekte ve dönüşmektedir. Dolayısıyla toplumsal fail onu (yeniden) tanımlamakta ve öte yandan mekânsal biçimler de faillerin davranış kalıplarında belirli etkiler yaratmaktadır ve bütün bu süreçlerin de belirli yapısal ve tarihsel koşullar altında gerçekleşmektedir (Keskinok 1997, Aktaran: Alkan 2009: 9).

Bu kuramsal kavrayışın kökenine bakıldığında karşımıza David Harvey, Henri Lefebvre, John Urry ve Pierre Bourdieu çıkmaktadır. Bu bölümde sırasıyla onların Mekân ile ilgili kavrayışlarından bahsedilecektir.

“Her toplumsal faaliyet biçimi kendi Mekânını tanımlamaktadır” (Harvey 2003: 34) ve” mekânsal pratiklerin toplumsal yaşamdaki etkililikleri ancak içinde yer aldıkları toplumsal ilişkilerin yapısından kaynaklanmaktadır” (Harvey 1997: 251). Bu konuda verilen iki örnek dikkat çekicidir:

İlkel bir kültürde, bütün bir köyün mekânsal diziliminin, o topluma ait mitolojileri ve değişik gruplar arasındaki toplumsal ilişkileri yansıtmaktadır (Levi-Strauss 1963, Aktaran: Harvey 2003: 36). Yine benzer şekilde on sekizinci yüzyıl İngiltere’sinin tipik bir köyündeki dizilim, kilise ve asillerden oluşan iki ayrı iktidar kaynağının bulunduğu o zamanki toplumsal düzen hakkında pek çok işaret vermektedir (Harvey 2003: 36).

Ortaçağ toplumu (feodal üretim tarzı, bunun yerel varyantları ve özellikleri) kendi Mekânını yaratmıştır. Önceden oluşmuş Mekânı sembollerin tortusu ve dayanağı olarak koruyarak, bunun üzerine yerleşmiştir ve kendi varlığını da benzer şekilde sürdürmüştür. Şatolar, manastırlar, katedraller onun güçlü noktaları olmuştur, köy topluluklarının dönüştürdüğü manzaraya yol ağlarını bağlamıştır. Bu, kalkış-çıkış” Mekânı, Batı Avrupa’da birikimin başlangıç Mekânı olmuştur, şehirler ise bu birikimin kökensel yeri ve beşiği halini almıştır (Lefebvre 2014: 81).

Mekânın siyasi ve stratejiktir ve oluşturulmuş bu eski stratejilerinin izlerini bulmak gerekmektedir. Mekân, görüldüğünün tersine, homojen değildir ve onun üretimi herhangi bir metanın üretimiyle karşılanabilmektedir. Fakat metaların üretimiyle Mekânın üretimi arasında bir diyalektik vardır. Tarihin ürünü olan Mekân, maddi planlamanın, mali planlamanın ve mekan-zaman planlamasının bulunduğu yerdir (Lefebvre 1970, Aktaran: Hess 2014: 15).

Farklı alanlar, kasabalar, tarımsal bölgeler, yeni ticaret alanları, alışveriş merkezleri, ana ulaşım yolları sadece belirli bir mekânsal yapının öğeleri ve insan etkinliğinin dışarıdan belirleyicileri değil ve tam tersine toplumsaldırlar. Toplumsal olarak üretilmişlerdir ve toplumsal olarak yeniden üretilirler. Bu nedenle, belirli bir toplum içinde hazır bulunan anlamlı toplumsal nesnelere ve bu tür nesnelere karşılıklı bağlı oldukları karakteristik biçimlerden ayıramamaktadırlar (Urry 2015: 105).

Bir toplumsal Mekân yoktur, fakat birden çok toplumsal Mekân, hatta sonsuz bir çokluk vardır; dolayısıyla, “toplumsal Mekân” terimi sayılabilir olmayan kümeyi belirtmektedir. Büyüme ve gelişme boyunca hiçbir Mekân yok olmamaktadır. Küresel, yereli ortadan kaldıramamaktadır. Söz konusu olan şey, eşitsiz gelişim yasasının bir sonucu değildir, kendine özgü bir yasanın sonucudur. Toplumsal mekânların içerimi bir yasadır (Lefebvre 2014: 111-112).

Mekânsal olan, farklı bir genel yasalar dizisi kurulabilecek biçimde toplumsal olandan ayıramamaktadır. Bunun nedeni, Mekânın tek başına genel etkiler taşımamasıdır. Mekânsal ilişkilerin önemi, söz konusu toplumsal nesnelere özel karakterine bağlıdır. Yalın “Mekân” yoktur, sadece farklı türden mekânlar, mekânsal ilişkiler veya mekânsallaşmalar vardır (Urry 2015: 106).

“Yalın” ya da “kendinde şey” olarak mekânların olamayacağını Bora (2015a: 64-65) da şöyle belirtmiştir: “Mekânları ve şeyleri kendi etkinliklerimizi çevreleyecek biçimde düzenleriz. Biz onları düzenledikten sonra mekânlar ve şeyler kendi aralarında ilişkiler kurar, aynı zamanda, yerleşenler de mekânlarla, şeylerle, birbirleriyle ilişkilendirirler.”

Bir ürün olarak Mekân, etki ya da tepki yoluyla bizzat üretime müdahale etmektedir. Bu müdahaleyi; üretken emeğin örgütlenmesi, ulaşım, hammadde ve enerji akışı, ürün paylaşım gibi birçok alanda görmek mümkündür. Mekân kavramı tek başına bırakılamamakta, statik kalamamaktadır ve diyalektikleşmektedir. Ürün-üretici olan Mekân, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin de dayanağıdır (Lefebvre 2014: 24).

Lefebvre (2014: 141)'e göre zaman ve Mekân, dokuları bakımından birbirinden ayrılamazlar. Mekân bir zaman içermektedir ve zaman da bir miktar Mekân içermektedir.” Harvey de Mekâna dair analizini yaparken “zamanı” birlikte düşünenlerden biridir. Çünkü Harvey (1997: 227)'e göre “Mekân ve zaman insan var oluşunun temel kategorileridir ve ne zamana ne de Mekâna maddi süreçlerden bağımsız nesnel anlamlar yüklenemez.” Bu kavramları temellendirmek ancak maddi süreçleri araştırmakla mümkündür (Harvey 1997: 230). Bu materyalist bakıştan hareketle Harvey (1997: 230)'in iddiası; “Zaman ve Mekân konusundaki nesnel kavrayışların zorunlu olarak toplumsal yaşamın yeniden üretimine hizmet eden maddi pratik ve süreçler aracılığıyla yaratıldığıdır ve her özgül üretim tarzı ya da sosyal formasyon kendine özgü bir zaman ve Mekân pratikleri ve kavramları bohçasını içermektedir.”

Mekân ve zamanlarımızın kaynaklandığı maddi pratikler, bireysel ve kolektif deneyimlerimizin yelpazesi kadar çeşitlidir (Harvey 1997: 238). Harvey, mekânsal pratikleri Henri Lefebvre'nin *Mekânın Üretimi* kitabından ilham alarak tablolştürmüştür (Tablo 1.2).

Tablo 1.2: Mekânsal Pratikler (Harvey 1997: 248-249)

	Ulaşılabilirlik ve mesafelendirme	Mekânın edinim ve kullanımları	Mekânın hakimiyet ve kontrol altına alınması	Mekânın üretimi
Maddi mekânsal pratikler (deneyim)	Malların, paranın, insanların, emegücünün, bilginin vb. dolaşımı; ulaşım ve iletişim sistemleri; piyasa ve kentsel hiyerarşiler; yığılma.	Arazi kullanımları ve mimari çevreler; toplumsal mekânlar ve başka tür “horozun çöplüğü” adlandırmaları; iletişim ve yardımlaşma alanlarında toplumsal şebekeler.	Toprakta özel mülkiyet; Mekânın devletler arasında ve idari olarak bölünmesi;”mutena” mahalleler ve semtler; dışlayıcı bölgeleme ve başka tür toplumsal kontrol biçimleri (güvenlik ve gözetleme önlemleri).	Fiziksel altyapının üretimi(ulaşım ve iletişim araçları; mimari çevreler; arazi açma vb.); toplumsal altyapının mekânsal organizasyonu (formel ve enformel).
Mekânın gösterimi (algılama)	Mesafeye ilişkin toplumsal, psikolojik ve fiziksel ölçüler; harita yapma; “mesafenin yarattığı sürtünme” teorileri (en az çaba ilkesi toplumsal fizik, mal yelpazesi, merkezi yer ve yerleşme teorisinin öteki biçimleri).	Kişisel Mekân; işgal edilen Mekânın zihinsel haritaları; mekânların sembolik gösterimleri; mekânsal “söylemler”	Yasak mekânlar; “toprağa bağlılık”; mahalle topluluğu; bölgesel kültür; milliyetçilik; jeopolitik; hiyerarşiler.	Yeni haritalama, görsel gösterim, iletişim vb. sistemleri; yeni sanatsal ve mimari “söylemler”; göstergebilim.
Gösterim mekânları (hayal gücü)	Cazibe/itıcilik; mesafe/arzu; erişme/dışlanma; aşkınlık;”medya mesajdır”.	Tanışıklık; aile ocağı ve ev; açık yerler; halka açık seyirlik yerler (sokaklar, meydanlar, pazaryerleri); ikonografi ve duvar yazıları; reklamlar.	Yabancılık çekmek; korku mekânları; mülkiyet ve sahiplik; anıtsallık ve insan yapımı ritüel mekânları; sembolik engeller ve sembolik sermaye; “geleneğin” üretimi; baskı mekânları.	Ütopik planlar, hayali peyzajlar; bilim kurgu ontolojileri ve Mekânı; sanatçıların taslakları; Mekân ve mahal mitolojileri; Mekânın şiiri; arzu mekânları.

Tablonun solunda yukarıdan aşağıya doğru Mekâna dair Lefebvre’nin (2014: 62-63) “ortaya çıkan üçlü” olarak belirttiği üç boyut şöyledir:

- “a) Üretimi ve yeniden-üretimi, nispi bir bağlılık içinde sürekliliği sağlayan her toplumsal oluşuma has özgül yerleri ve Mekân kümeleri kapsayan mekânsal pratik. Bu bağlılık, toplumsal Mekân ve herhangi bir toplumun her üyesinin Mekânıyla ilişkisi açısından, hem belli bir yeterliği hem de belli bir performansı gerektirmektedir.
- b) Üretim ilişkilerine, bunların dayattığı “düzene” ve dolayısıyla, bilgilere, işaretlere, kodlara, “cephesel” ilişkilere bağlı Mekân temsilleri.

c) *Toplumsal yaşamın yasadışı ve yer altı tarafına bağlı, aynı zamanda, muhtemelen Mekân kodu olarak değil, temsil mekânlarının kodu olarak tanımlanabilecek sanata da bağlı karmaşık sembolizmleri (kodlu ya da kodsuz) temsil eden temsil mekânları.*”

Bu üç boyut ayrıştırılmış olsa da birleşik kuramsal bir yapı içerisinde bir araya getirilmelidir. İlk önce “mekânsal pratikler” vardır. Bunlar bireysel rutinlerden sistematik mımıtka ve bölge yaratımına dek uzanmaktadır. Bu tür mekânsal pratikler zaman içinde inşa edilmiş çevre ve peyzaj halinde somutlaştırılmaktadır. En anlamlı mekânsal pratikler mülkiyet ve diğer sermaye biçimleriyle ilişkili olanlardır. İkincisi, “Mekân temsiliyetleri”, bilgi biçimleri ve planlama teknikleri ve devlet aracılığıyla Mekânı örgütleyen ve temsil eden pratikler vardır. Üçüncüsü, “temsiliyetin mekânları” ya da Mekânın kolektif deneyimleri vardır. Bunlar Mekân çevresinde simgesel farklılaşmaları ve kolektif fantezileri, hakim pratikler karşısında direnişleri ve ortaya çıkan bireysel ve kolektif ihlal biçimlerini kapsamaktadır (Urry 2015: 47).

Ortaya çıkan üçlü (mekânsal olarak; Mekân pratiği-Mekân temsili-temsil mekânları) “algılanan-tasarlanan-yaşanan”ı nitelemektedir. Yaşananın, tasarlananın, algılananın birbirine yaklaşması, dolayısıyla öznenin, herhangi bir toplumsal grup üyesinin kendini kaybetmeden bunların birinden diğerine geçebilmesini dayatan bir şeydir (Lefebvre 2014: 69-70). Bu üçünün arasındaki ilişkilerin asla basit ya da istikrarlı olmamıştır (Lefebvre (2014: 74). Harvey (1997: 247)’e göre ise “bunlar arasındaki ilişki nedensel olarak değil diyalektik olarak belirlendiğini söylemek, işleri fazla belirsiz bırakacaktır.”

İşte Bourdieu’nün pratik kuramı bu noktaya açıklık sağlamaktadır. Dolayımlayıcı bağ habitus kavramı aracılığıyla sağlanmaktadır: kalıcı olarak yerleştirilmiş, doğurgan bir düzenlenmiş doğaçlamalar ilkesi olarak pratikler üretmektedir ve bunlar da başta doğurgan habitus ilkesini üreten nesnel koşulları yeniden üretme eğilimi göstermektedirler. Buradaki döngüsel nedensellik aşikârdır (Bourdieu 1977, Aktaran: Harvey 1997: 247).

Swartz (2012: 228)'a göre, "Bourdieu, toplumsal Mekânla ilgili kavramsallaştırmasını habitus ve alan kavramlarıyla bütünleştirmektedir." Bu yüzden Mekân konusunda, özellikle Mekânın toplumsal oluşu konusunda, son olarak Bourdieu'ye ait bu iki kavramdan bahsedilecektir.

Alan, Bourdieu'nun sosyolojisindeki kilit mekânsal metaforlardan biridir. Alan, habitusun işlev gördüğü toplumsal ortamın yapısını belirlemektedir (Swartz 2012: 167). Totolojik bir ifadeyle alan, "alan etkisinin görüldüğü Mekân" olarak tanımlanmıştır. Bu Mekâna giren bir nesnenin başına gelenler, nesnenin içkin özellikleriyle değil, ancak alanın aslî özellikleriyle açıklanabilmektedir (Bourdieu ve Wacquant 2014: 85),

Habitustan söz etmek, bireysel olanın, hatta kişisel olanın, öznel olanın dahi toplumsal, kolektif olduğunu ortaya koymaktır. Habitus, toplumsallaşmış bir özneliktir. Habituslar, toplumsal olanın bedenlerde (ya da biyolojik bireylerde) inşa edilmesiyle ortaya çıkan, dayanıklı, ve aktarılabilir algı, beğeni ve eylem şeması sistemleridir (Bourdieu ve Wacquant 2014: 116-117). Failler, habitus olarak adlandırılan edinilmiş yatkınlıklara sahiptirler. Yani habitus, kişileri yeri geldiğinde alanın güçlerine karşı çıkmaya veya direnmeye sevk eden, sürekli, kalıcı olma-var olma biçimidir (Bourdieu 2015: 69).

Habitusla alan arasındaki ilişki, öncelikle bir koşullama ilişkisidir. Alan, habitusu yapılandırmaktadır. Habitus, bir alanın ya da kesişen bir dizi alanın içkin zorunluluğunun somutlaşmasının ürünüdür. Bu bir bilgi ya da bilişsel inşa ilişkisidir. Çünkü habitus, enerji yatırmaya degecek, mana ve değer taşıyan, anlamlı dünya olarak alanın kurulmasına katkıda bulunmaktadır (Bourdieu ve Wacquant 2012: 118).

Bourdieu (2014: 119) alanın, habitus için bir ev olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Habitus, somutlaşmış, bedene dönüşmüş olan toplumsallık olduğuna göre, içinde bulunduğu, doğrudan anlam ve çıkarla dolu olarak algılandığı alanda evindedir."

Bu bölüm boyunca Harvey, Lefebvre ve Urry'nin Mekânla ilgili kavramsallaştırmaları tartışılmıştır. Mekânın üretildiği, yalın ve dışarıda bir şey

olmadığı, Mekânın toplumsal olduğu ve hem etkilenen hem de etkileyen dual bir yapısının olduğu; Mekâna genel olarak bakılırken değinilen noktalar olmuştur. Bourdieu'nün yukarıda anlatılan “alan ve habitus” kavramları ise mekâna dair tartışılan özelliklerin kilit konumunda bulunmakta ve bu özellikleri anlamamıza yardımcı olmaktadır. Harvey'in “mekânsal pratikler”, Lefebvre'nin “üretilen mekân” ve Urry'nin “toplumsal Mekân” kavramları; Bourdieu'nün “alan ve habitusu” ile daha açık hale gelmektedir. Habitus ve alanın karşılıklı ilişkisi, Mekân ile bireyin karşılıklı ilişkisini anlama yol göstericidir.

1.3.2. Kapitalizm, Emek ve Mekân İlişkisi

Mekân olgusu, fiziksel gerçekliğin ötesinde karmaşık bir dizi durumu barındırmaktadır. Mekân aynı zamanda toplumsal olayların içinde geçtiği sosyal bir olgudur. Sosyal mekân sadece fiziksel üretimin araçlarıyla değil, o toplumu kuran ilişkiler örüntüsüyle anlamlandırılabilir. Mekânın fiziksel üretimi de sadece basit bir üretim süreci olarak düşünülmemelidir. Mekânın üretimi ve tüketimi toplumsal bir örgütlenme ve bu örgütlenmenin sosyo-ekonomik ve politik kriterleri çerçevesinde gerçekleşmektedir. Burada Mekânın üretimi ile anlatılmak istenen, kapitalist ekonominin belirli toplumsal ilişkiler ve örgütlenmeler dahilinde, Mekâna ait toplumsal bilginin nasıl oluştuğu, bu örgütlenme tarzının Mekânı nasıl etkilediği ve dönüştürdüğüdür (Yırtıcı 2005: 1-2).

Modernleşmenin ve kapitalizmin dinamikleri sürekli olarak insan yaşam ortamlarını yeniden tarif etmektedir ve eski bildik yaşam ortamlarının yerini yeni yaşam alanları almaktadır (Yırtıcı 2005: 11).

Berman (2009: 142) bu yıkıcı sürekliliği şöyle belirtmektedir: “*Burjuva toplumunun inşa ettiği her şey yıkılmak üzere inşa edilmekte. Katı olan her şey-sırtımızdaki giysilerden onları dokuyan tezgah ve makinelere, makinelerin başında çalışan insanlara, insanların yaşadığı ev ve mahallelere, işçileri sömüren şirketlere, kasabalara, şehirlere, koca koca bölgelere ve onları içine alan uluslara kadar- bütün bunlar ertesi gün yıktırılmak, dağıtılmak, parçalanmak, yerle bir edilmek üzere*

yapılıyor. Öyle ki ertesi hafta yeniden işlenebilsin, yerine konabilsin ve bütün bu süreç, inşallah sonsuza değin, tekrar tekrar, çok daha kârlı şekillerde devam etsin.”

Burjuva bina ve kamusal yapıtlarının en güzel, en etkili olanları bile tek kullanımlıktır. Hızla değerden düşüp sermayeye çevrilebilmekte, eskimek üzere planlanmakta, toplumsal işlev bakımından Mısır piramitleri, Roma su kemerleri, gotik katedrallerden çok, çadır ve kampinglere benzemektedirler (Berman 2009: 142).

Kapitalizmin mekân üzerine olan yıkıcı etkisi, hem mekân hem de kapitalizmin kendisi için geçerlidir. Kapitalizmin etkisiyle maddi dünyanın fiziksel çevresi, diğer her şey gibi kaçınılmaz bir şekilde büyük bir dönüşüme uğramıştır. Kapitalizm kendi tarihi içinde sadece maddi dünyayı değil kendisini de sürekli dönüştürmüş, girdiği krizlerden yeniden örgütlenerek çıkmayı başarmıştır. Bu dönüşüm ve yeniden örgütlenme biçimi her zaman mekânla doğrudan ilintili olmuştur (Yırtıcı 2005: 9).

Kapitalist üretim tarzının, günümüzde bütün gezegene yayılan kendi mekânsal kapsamını, esin gücüyle ya da zekâsıyla daha baştan düzenlememektedir. Çünkü öncelikle mevcut mekânlar kullanılmaktadır. Örneğin suyolları (kanallar, ırmaklar, denizler), sonra karayolları; ardından demiryolları inşa edilmektedir, otobanlarla ve havaalanlarıyla devam edilmektedir. 20 yüzyılda dünya ölçeğinde yeni bir mekân oluşmuştur; bu Mekânın henüz sonuca ermemiş üretimi sürmektedir. Yeni üretim tarzı (yeni toplum) önceden var olan, önceden şekillenmiş mekânı sahiplenmekte, yani amaçlarına göre düzenlemektedir. Yani üretim tarzı, bazı toplumsal ilişkilerle birlikte, kendi mekânını (ve zamanını) örgütlemekte-üretmektedir (Lefebvre 2014: 28). Böylece kendini ve maddi dünyayı sürekli dönüştüren kapitalizmin mekânla ilintili olan bu durumunun altı çizilmiştir.

Castells (1977) de mekânsal yapıların oluşum dinamiklerine değinirken ekonomik süreçlerin etkisine vurgu yapmıştır (Aktaran Tümtaş 2012: 14). Gelişmiş kapitalizmde mekânsal düzenlemeler ekonomik yapıdan etkilenmektedir ve bu da tesadüfi değildir. Çünkü şayet her bir toplumda mekânsal birimler baskın özelliğe göre tanımlanacaksa, üretim biçiminin karakteristiği feodalizmde siyasi, kapitalizmde ise

ekonomik olmaktadır. Bu nedenle gelişmiş kapitalizmde ortaya çıkan toplumsal sorunlar, mekân ve doğanın örgütlenme biçimlerinden kaynaklanmaktadır ve bu biçimler üretken teknolojilerin zorunlu evrimi sonucunda ortaya çıkmaktadırlar (Castells 1991, Aktaran: Tümtaş 2012: 14).

Kapitalizm bir dizi ekonomik değeri nicelleştirmesi sonucunda emeği de nicelleştirerek buna bağlı olarak mekânı dönüştürmüştür. Toprağın, nesnelere, üretim sürecinin nicelleşmesi ve feodal yapının kapalı ekonomik sistemi çözülerek para ekonomisinin oluşması; kapitalizmin mekânsal olarak hareketine neden olmuştur. Bunda en büyük pay 20. yüzyılın büyük bir kısmına hakim üretim tarzı olan Fordizmdir. Fordizme bakıldığında, üretim sürecinin hangi tekniklerle ve niçin nicelleştiği açık bir şekilde görülmektedir (Yırtıcı 2005: 29-43). Böylece kapitalizm ve Mekân tartışmasına emek de eklenene “kapitalizm-emek-Mekân” bağlantısı açık bir şekilde kurulmuş olmaktadır.

Kapitalizm, en genel anlamda, üretilen mal ve hizmetlerin giderek metalaşması biçiminde tanımlanabilmektedir. Metalaşma ise üretimin tüketim için değil, değişim için yapılması anlamına gelmektedir ve burada üretilen malın kullanım değeri ile değişim değerinin üst üste ve iç içe geçmesi söz konusudur. Kullanım ve değişim değerlerinin iç içe geçtiği metalaşma süreci, beraberinde yepyeni ilişkiler ağı ve bu ilişkiler ağına bağlı yeni davranış ya da türleri tanımlanmaktadır. İşte bu yeni türde ilişkiler, tutum ve davranışlar ağının bütünü “pazar” ya da “piyasa” sözcükleri ile tanımlanmaktadır (Şaylan 2009: 164).

Kapitalist üretim sürecinin mekânsal boyutu olarak tanımlanan “Taylorist-Fordist” sistemden emeğin ve mekânın dönüşümünü anlamak için bahsetmek önemlidir (Şaylan 2009: 173). Fordizm, en kısa ve öz olarak bir birikim rejimi olarak tanımlanabilmektedir. Sanayici olan Henry Ford’un, Michigan eyaleti Dearborne kentindeki otomobil fabrikasında uyguladığı yöntemler Fordist birikim rejiminin ana hatlarını ortaya koymuştur. Henry Ford, bir taraftan yönetim bilimci Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilen “bilimsel yönetim” kuramını otomobil üretim sürecine uygularken emeğin yeniden üretimini de “8 saatlik iş günü, 5 dolar ücret” ilkesi üzerine

oturtmuştur. Taylor'un bilimsel yönetim kuramı, daha verimli bir üretim için üretimde kullanılan emek sürecinin yeni bir "zaman Mekân" anlayışı içinde parçalanmasını ve daha sonra parçalanan emek ünitelerinin bütünleştirilmesini öngörmektedir (Şaylan 2009: 175-176). Fordizmin özelliklerine, emek ve mekânla olan bu önemli bağlantısı sebebiyle daha yakından bakmak gerekmektedir. Çünkü Fordist üretim mekânlarının özellikleri, Fordizmin özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

Fordist sistemin özellikleri (Yentürk 1993)'e göre, şu şekilde sıralanmaktadır (Aktaran: Yırtıcı 2005: 42):

- "* Taylorist bilimsel yönetim.*
- * Ayrıntılı işbölümü örgütlenmesi.*
- * Rutin ve sürekli yapılan işleyiş.*
- * İşin dar ve basit anlamda tanımlanması.*
- * Eğitimsiz ve niteliksiz işgücü kullanımı.*
- * Üretimin sürekli kayan bir üretim hattı üzerinde yapılması.*
- * Makine ile işçi arasında sabit bir ilişki.*
- * Standart ürün çıktısı.*
- * Büyük ölçekte üretim yapan atölye birimi.*
- * Rekabete dayalı maldan çok sayıda ve ucuza üretmek.*
- * Üretim ile üretim öncesi ve sonrası birimlerin birbirinden koparılması; dikey haberleşme, merkezi denetim ve kontrol.*
- * Verimlilik artışı karşılığında ücret."*

Fordist üretim bölgelerinin mekânsal özellikleri ise şu şekilde sıralanmaktadır (Swyngedouw 1986 ve Eraydın 1992, Aktaran: Yırtıcı 2005: 54):

- "* İşlevsel mekânsal uzmanlaşma.*
- * Mekânsal işbölümü.*
- * Birbirinden bağımsız bölgesel işgücü piyasaları.*
- * Dünya ölçeğinde fason firma kullanımı ve girdi temini.*
- * Mekânın kültürel yapısı ve sosyal ilişkileden bağımsız emek-üretim ilişkileri.*
- * Dışarıdan aktarılan yaratıcılık.*
- * Merkeziyetçi yönetim."*

Bu özellikleri görebileceğimiz kapitalizmin yeni mekânları fabrikalardır. Yırtıcı'ya (2005: 76) göre, “kapitalizmin üretim mekânı olarak tanımlanan fabrika aslında üretimi mekân-zaman çerçevesinde yeniden organize eden bir araçtır.” İşin evden fabrikalara doğru kayışı evde çalışmanın işveren aleyhine doğurduğu sonuçlara bağlıdır (Acar 1983: 17). Feodal ekonomi ile kapitalist ekonomi arasındaki bu dönemde eve iş vererek üretim sağlanmaktadır ama bu durum işverenin denetimini engelleyerek karlılığını düşürmektedir. Çünkü üreticiler işverenin istediklerini zamanında teslim etmemekte, hammaddeden çalmakta veya daha kalitesizi ile değiştirmekte, zimmetine mal geçirmekte ve sonuç olarak gelirini artırabilmektedir. Bu yüzden kapitalist için daha ekonomik bir mekânın oluşturulması zorunluluk haline gelmiştir. Üretim, vadilerde, yarımadalarda ve inşa edilen adalarda yapılmaya başlanmıştır. Atölyelerin yayılmasının yanı sıra, hem homojen hem de iyi tanımlanmış imalat mekânları gelişmiştir: Önce birleştirilmiş imalathaneler, 18. yüzyılın ikinci yansında da tam anlamıyla atölyeler ya da fabrikalar (Foucault 1979, Aktaran: Acar 1983: 17).

Fabrikaların doğuşu ile beraber işçiler eski çalışma alışkanlıklarını bırakmak zorunda kalmış, daha önce yaşadıkları yerlerde ve kendi kurdukları ritme göre çalışan insanlar, çalışmak için her gün fabrikalarda toplanmak ve fabrikanın belirlediği zaman ritmi içinde çalışmak zorunda kalmışlardır[...]Belirli bir zaman aralığında, düzenli çalışma ve bunun mekânının fabrika olması, kapitalizmin mekân ve zaman üzerinde hakimiyet kurma çabasının bir parçasıdır (Yırtıcı 2005: 779).

Kapitalizm farklı tarihsel dönemlere ait farklı mekânsal sabitleyenleri gerektirmektedir. Bununla, her kapitalist dönemde mekânın, üretimin büyümesini, emek-gücünün yeniden üretimini ve kârın azamiye çıkarılmasını kolaylaştıracak biçimde örgütlenmesini anlatmaktadır. Zaman ve mekânın yeniden örgütlenmesiyle, kapitalizm bunalım dönemlerini yenebilmekte ve yeni yeni bir birikim döneminin temellerini kurabilmektedir. “Fordizm”den, “Post-Fordist” esnek birikime geçiş yeni mekânları sabitlemiştir (Harvey 1989, Aktaran: Urry 2015: 43).

Böylece fabrikalardan farklı olarak karşımızda yeni mekânlar yer almaktadır. Kapitalist sistem içerisinde değişen birikim durumu (esnek birikimin ortaya çıkışı) bu durumun temel nedenini oluşturmaktadır.

Kapitalist ilişkilerin gelişimi, tüm mekânsal engellerin üstesinden gelici etkiye sahiptir ve bu nedenle mekân zaman ile yok edilecektir (Marx 1973, Aktaran Urry 2015: 109). Harvey' de Marx'ın zamanın mekânı yok etmesi tezini incelemiş ve bunun, Fordizmden Post-Fordist esnek birikime geçişi nasıl açıkladığını göstermeye çalışmıştır (Urry 2015: 43).

Harvey (1997: 317), bu konudaki analizine “Fordizmden esnek birikime geçişle birlikte mekân ve zamanın kullanımları ve anlamları nasıl bir değişim göstermiştir?” sorusunu sorarak başlamıştır. Ona göre, esnek birikime geçiş, kısmen üretimde yeni organizasyon biçimlerinin ve teknolojilerin hızla uygulamaya konulması yoluyla gerçekleşmiştir. Bu teknolojiler askeri üstünlük arayışından kaynaklanmaktadır ama uygulamaları Fordizm-Keynesçiliğinin 1973'de açık bir kriz halinde patlak vererek birikmiş sorunlarına bir çözüm olarak devir süresini hızlandırmak ve Fordizmin katılıklarını aşmak amacıyla ilgilidir.

1960'ların sonuna doğru üretimin örgütlenmesinde ters yönde bir oluşum başlamıştır. Fordizmin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimine karşı seyrelme ve çözülme eğilimi belirlemiştir. Sermaye büyümeye devam ederken, tesisler küçülmeye başlamıştır. Örneğin İngiltere'de 1000'den çok işçi çalıştıran sanayi kuruluşlarının sayısı 1970-81 döneminde düzenli olarak azalarak 1233'ten 776'ya inmiştir. Buna karşılık 100'den az işçi çalıştıranların sayısı aynı dönemde 74041'den 99303'e çıkmıştır (Koçak 1993, Aktaran: Yırtıcı 2005: 55).

1960'ların sonu ile beraber, ABD hegemonyasının sona ermesi ve refah devleti politikasının kar oranını düşürmesi, uzun vadeli istikrara dayalı olan Fordizmde ilk tehlike sinyalinin belirmesine neden olmuştur. Uluslar arası rekabetin artması, kitlesel tüketimin sınırlarına dayanması, tüketici tercihlerinin standart ucuz mala doyması, talebin mal çeşitlenmesine kayması ve buna bağlı olarak kitlesel pazarın çökerek, küçük

ve değişken talep yapısını ortaya çıkarmıştır. Fordist örgütlenme kendi içinde bu değişimlere uyamamış ve pazarın talebine cevap verememiştir (Taymaz 1993 ve Yentürk 1993, Aktaran: Yırtıcı 2005: 55).

Bu durum “fordizmin katılıkları” olarak belirtilmektedir. Bu katılıkları aşmak ve çözmek için verilen cevaplar da esnek birikimin ilkelerini oluşturmaktadır (Harvey 1997: 317-318).

Esnek birikimin özellikleri Yentürk (1993)’e göre şöyle sıralanabilmektedir:

- * *Emekten tasarruf eden tek amaçlı makineler yerine, genel amaçlı programlanabilir, otomasyon teknolojileri ile donanmış, birçok malı aynı anda üretebilen teknolojilerin kullanılması.*
- * *Üretim sürecinin bütününe ilişkin bilgi sahibi olan, ürün yenileme, kalite ve buluş sürecinde aktif katkıda bulunabilecek kapasitede işgücü oluşturulması.*
- * *Yeni değişken teknolojiler kullanabilecek emeğin değişken nitelikli olmasının sağlanması.*
- * *Tek amaçlı Mekânîk makineler kullanan, aynı işi yapan düşük nitelikli işgücünden; tasarım, bilgisayar programlama, bakım operatörlüğü gibi niteliklere sahip bir işgücüne geçiş.*
- * *Yüksek ücret ve iş tatmini.*
- * *Firma ölçeklerinde küçülme.*
- * *Esnek uzmanlaşma, piyasa taleplerine uyum gösterme yetisi.*
- * *İstikrarsız ve küçük taleplerin karşılanabilmesi.*
- * *Sadece üretimin değil, ürün tasarım, stok kontrol, pazarlama, finans, yan sanayi ilişkileri gibi yönetim ve kontrol fonksiyonlarının otomasyon uygulamalarının kapsamına girmesini.*
- * *Çok yönlü haberleşme, geri besleme, dikey-yatay bilgi akışı, bölgesel otonomi.*
- * *Üretim hatalarının minimize edilmesi, gelişmiş kontrol.*
- * *Tam zamanında üretim (just in time), talep olan maldan, talep olduğu zaman ve talep miktarı kadar üretim yapma” (Aktaran: Yırtıcı: 55-56).*

Esnek birikim üretim tarzının mekânsal özellikleri ise Swyngedouw (1986) ve Eraydın (1992)'e göre şu şekilde sıralanmaktadır:

- “* *Mekânsal yığılma ve yoğunlaşma eğilimi.*
- * *Mekânda bütünleşme.*
- * *İşgücü piyasalarının bölgelere göre dağılması.*
- * *Birbiri ile ilişkili firmaların aynı mekânsal birimi paylaşmaları.*
- * *Mekânın kültürel ve sosyal ilişkilerinden üretim sürecinde yararlanma.*
- * *Üretim mekânında yaratıcılık.*
- * *Yerel yönetimlerin etkinlik kazanması.*” (Aktaran: Yırtıcı 2005: 57).

Özellikle 60'ların sonu ile beraber kapitalizmde vurgu üretimden tüketime dönmüş, üretim merkez bir kavram olarak önemini yitirmiş ve artık pek çok değerlendirme tüketim merkezli söylemler üstünden yapılmıştır. Çünkü toplumun standart tüketim kalıpları değişmeye başlayarak, artan refah seviyesine bağlı olarak tüketici istekleri çeşitlenmiş ve sürekli bir değişkenlik kazanmıştır. Bugün hakim üretim pratiği olarak tarif edilen “esnek birikim” kendisini yeni gelişen tüketim ilişkileri içinde yapılandırmaktadır (Yırtıcı 2005: 100-101).

Tüketim alanındaki çok sayıda gelişme arasında ikisi önem bakımından öne çıkmaktadır. İlki, seçkin piyasalardan farklı olarak kitle piyasalarında modanın seferber olması, tüketimin temposunu sadece giyimde, süsleme ve dekorasyonda değil, aynı zamanda hayat tarzlarını ve dinleme faaliyetlerini de (boş zaman ve spor alışkanlıkları, pop müzik türleri, video oyunları ve çocuk oyunları vb.) kapsayan geniş bir alanda hızlandırma aracı haline gelmiştir. İkincisi ise mal tüketiminden hizmet tüketimine doğru olan kayıştır. Bu durum sadece kişisel ve ticari hizmetlerde, eğitimde, sağlıkta değil, aynı zamanda eğlence, gösteri, “happening”ler ve hobiler gibi alanlarda da kendini göstermiştir (Harvey 1997:318).

Bu gelişmeler sonucunda tüketim, modern toplum için anahtar bir kavram olmuş ve tüketimin yoğunlaştığı tüketim mekânları (büyük alışveriş merkezleri, hipermarketler, süpermarketler vb.) ayrı bir önem kazanmıştır ve fabrika üretim için ne anlama geliyorsa, modern mağaza da tüketim için o anlama gelmektedir (Yırtıcı 2005:

105). İleride “Tüketim, Tüketim Toplumu, Boş Zaman ve Alışveriş Merkezleri” bölümde bu durumdan ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Tüm bu süreç sonucunda gelene nokta Harvey (1997: 327) şöyle ifade etmiştir: “Kısacası, başlangıçtan beri kapitalizmin dinamiğinin tam merkezinde var olmuş olan mekânın zaman aracılığıyla yol edilmesi sürecinin yeni bir evresine tanık oluyoruz.”

Bu bölümde kapitalizm, emek ve Mekân birbiriyle ilişkilendirilerek anlatılmış tarihsel olarak bakıldığında bu ilişkideki kırılma noktaları ve bu kırılmadaki anahtar kavramlara da değinilmeye çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde ise bu çalışmanın konusu, amacı, kapsamı ve soruları sebebiyle kadın ve mekân ilişkisi anlatılacaktır.

1.3.3. Kadın ve Mekân

Ulusal meclislerden sendikalara, işyerlerinden meslek odalarına kadar kamusal yaşamın her hücresine sinmiş olan cinsiyetçilik, kadınların özel yaşamlarıyla ilişkilidir. Kadınların kamu yaşamına katılımını engelleyen, özel hayatların yaşanma biçimi ise, kadınların özel hayatlarının yaşanma biçimine içkin olan şiddet, itaat ve tanıma anlayışları da modern ataerkil politik kavrayışın sonucudur (Köker 2004: 543).

Zaman-mekân ile cinsiyet ve etkinliğin toplumsal ilişkileri arasında bir bağlantı vardır. Feminist perspektifin argümanları, erkek ve kadınların ücretli ve ücretsiz emeklerinin mekânsal dağılımının büyük ölçüde değiştiğini göstermektedir. Diğer yandan toplumbilim çoğunlukla yanlış olarak erkek ücretli emeğinin üzerinde durmaktadır. Erkek ve kadınlar, çoğu kez erkek çıkarlarının ve baskın olarak erkek etkinliklerini kaydeden anıtlar, anıtsal yapılar, tarihsel yerler gibi ana temsiliyet biçimlerinin hakim olduğu “kent” ile farklı ilişkiler kurmuşlardır. Farklı cinsiyetlerin direnişlerinde, toplumsal ve politik örgütlenmesinde büyük mekânsal çeşitlenmeler vardır (Urry 2015: 48).

Mekânı ve mekânsal süreçleri cinsiyet ilişkilerini bütünleştirecek biçimde yeniden gözden geçirenler, feminist kuramcılar olmuştur. Mekân tartışmalarıyla kadının

konumunu birlikte ele alıp çözümleyen ilk makale 1973 yılında yayımlandıysa da (Burnett) bu meselenin, tekil bir ilgi alanı olmaktan çıkıp ilgili disiplinlerin (kent bilim, coğrafya, kent planlaması, vb.) yerleşik bir bileşeni haline gelmesi 1980'leri bulmuştur (Alkan 2009: 14).

Son 15-20 yılda Mekâna yönelik feminist eleştiriler ve sorgulamalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Kent planlaması, mimarlık, coğrafya gibi alanların hem eğitiminde hem mesleklerinde kadınların sayısal artışı, bu disiplinlerin kendi içinde de “teknik bakış”ın ya da “mekânın bilimi” anlayışının köklü eleştirilere uğramasına neden olmuştur. İktidar ile mekânın düzenlenişi arasında ilişki kuran bakış açıları ortaya çıkması başlamıştır. 1970'lerin ortalarından başlayarak eko-feminizmin gelişmeye başlamış ve 1990'lara gelindiğinde post-modernizm tartışmaları çerçevesinde mekân, mekân-zaman ilişkileri ve kimlik sorunu ile ilişkilendirilmiştir. Bu durum da mekâna yönelik feminist ilginin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu ilgi doğrultusunda, “feminist coğrafya akımı” kayda değer bir gelişme göstermiş, “kadınlar ve planlama hareketi” Batı'da etkili olmaya başlamış ve antropolojik ve kültürler-arası feminist araştırmaların pek çoğuna, Mekân, önemli bir boyut olarak eklenmiştir (Alkan 1999: 2-3). Bu sebeple bu bölümde feminizmin, özellikle sosyalist feminizmin, mekâna dair analizinden kısaca bahsedilecektir.

Kayıtdışı ekonomide çalışan çok sayıda kadın vardır ve bunlar genellikle ağır yüklerle kent içi yolculuk yapmaktadırlar. Çocuğun kreşe bırakılması, kreşten alınması, alışveriş yapılması, vb. işler için yol üzerinde daha çok durdukları için daha kısa mesafeli yolculuklar yapmaktadırlar. Ortalama olarak daha düşük gelire sahip olduklarından daha az devingenlik içindedirler. Özel otomobil sahipliğiyle kullanımı oranları çok düşük olduğu için toplu taşıma araçlarını daha çok kullanıp yakın ve orta uzaklıklara yürümektedirler. Çocukların eğitim ve sağlık işleri, hasta ya da yaşlı yakınlarının bakımıyla ilgilenen, dolayısıyla kliniklere, hastanelere ve çocuğun okuluna sıkça gitmesi gereken çoğunlukla kadınlardır. Toplu taşıma araçlarındaki aşırı kalabalık, saatlerindeki düzensizlik, kimi zaman tehlikeye açık olmaları, duraklar arası uzaklığın çokluğu kadınların ulaşımını güçleştirdiği gibi onların üretkenliğini de düşürmekte ve güvenliklerini tehdit etmektedir (Alkan 2005: 41-42).

Yukarıda belirtilen sonuçların görgül olarak doğru fakat kuramsal açıklama için yeterli olmamaktadır (Mackenzie 2002, Aktaran: Alkan 2005: 42). Yapılan saptamalar gerçekte, asıl sorunun birer göstergesidir. Sorulması gereken temel sorular, kadınların yaşamlarının neden bu biçimde kısıtlandığı, bu mekânsal düzenlemelerle kaynakların farklılaşan dağılımının kökeninde hangi toplumsal süreçlerin yattığıdır. Böylece feministler mekânsal sorunların ötesine bakarak, mekânsal sorunların toplumsal kökenlerini araştırmaya başlamış ve “bölünmüş kent”e ulaşmışlardır (Alkan 2005: 42).

Mekâna dair feminist yaklaşımlar, ataerki ile sınıf, ırk, devlet ve kapitalizmin çok katmanlı ve karmaşık ilişkisini analiz etmektedir. Mekân ve feminizm ilişkisini analize tabi tutan çalışmalar: Eğer cinsiyet davranışları toplumsal olarak yapılırsa erkeklik ve kadınlık zaman ve mekânda nasıl değişir? Kadın ve erkekler arasındaki sosyal ilişkide değişim aralığı nedir” sorularına yönelmişlerdir (Demirbaş 2012: 33). Bu soruların yanıtını ararken “mekânı kapalı bir sistem olarak ele almak” hata olacaktır, mekân ilişkisel olarak ele alınmalı ve bu ilişkilerin doğasının iktidar ile olan bağlantılarının keşfi önemli görünmektedir (Massey 1977, Demirbaş 2012: 33).

Sosyalist feminist mekân çalışmaları, kent mekânının kapitalist ve ataerki sistem etrafında erkeklerin ihtiyaçlarına göre şekillendiğini ve bu şekliyle kadın emeğini görünmez kıldığını belirtmektedir (Demirbaş 2012: 33).

Çağdaş feminizmin içinden doğduğu toplumsal çevre olan 20. yüzyıl kenti de, öncelleri gibi, keskin bir biçimde farklılaşmış toplumsal cinsiyet rollerini yansıtan ve güçlendiren bir yapıya sahiptir. Toplumsal cinsiyetlere özel mekânsal bölünme ile kadınların Mekânı ev ve komşuluk birimi ile sınırlanmış; annelik ve karılık temelinde - üzeri örtülü olarak- tanımlanan kadınlar, erkeklerin kamusal çalışma alanlarından yalıtılmış ve özel denemeye yerleştirilmiştir. Yeni-kentler uygulaması bu mekânsal bölünmenin tipik bir örneğini oluşturmaktadır (Greed 1994, Aktaran: Alkan 1999: 7).

Özellikle coğrafya ve planlama disiplinlerinde gerçekleştirilen sosyalist feminist Mekân çalışmaları, kadının ve erkeğin kentin farklı alanlarında hakim olduğu yönündeki düşünceleri bölünmüş kent kavramı üzerinden incelemiştir. Bölünmüş kent

kavramı, erkeklerin mekânlarının kamusal ve ekonomik, kadınların mekânlarının ise özel ve sosyal nitelikte olduğunun altını çizmektedir (Demirbaş 2012: 37). Kadınların geleneksel olarak evle ilişkilendirilmeleri, kentin daha geniş olanaklarına ulaşabilmelerinin önünde duran temel engel olarak görülmektedir (Mackenzie 2002, Akataran: Demirbaş 2012: 37).

Sosyalist feminist Mekân çalışmaları ise üretimin ve yeniden üretimin, toplumsal ve tarihsel bir diyalektik kurarak iç içe geçmiş olduğunu savunmuştur (Mackenzie 2002, Aktaran: Demirbaş 2012: 37). Bu çalışmalar, kamusal ve özel alanın tamamen birbirinden ayırt edilmesinin olanaksız olduğunu ortaya koymuştur. Her iki kavram da toplumsal olarak yapılandırılmış ve birbiriyle ilişkili olarak tanımlanmıştır ve her birinin ne anlama geldiği zamana ve yere göre değişmektedir (Demirbaş 2012: 37).

Greed (1994), ataerkinin Mekân üzerinden yeniden üretilişinin dinamiklerini araştırırken planlamanın geleneksel eril düşünceden devraldığı ikilikçi-sıradüzensel kavramlaştırmalara büyük önem atfetmektedir (Aktaran: Alkan 1999: 10). Kent planlamasının, erkeklerin dünyasında kadınların yeriyle ilgili ataerki inançlardan devralıp benimsediği ve mekânsal bölünmelerle varlığını sürdürdüğü birçok bilimsel karşıtlık (dikotomi) vardır. Bu karşıtlıklar; kamusal/özel, çoğunluk/azınlık, aynı/farklı, nesnel/öznel, işyeri/ev, üretim/tüketim, düzen/kaos, planlı/planlı olmayan, ekonomi/kültür, profesyonel/kişisel, yapılı çevre/doğa, insan (erkek)/doğa, kent özeği/alt-kent olarak sayılabilmektedir (Alkan 1999: 10-11).

Gerçekte, gündelik yaşamda, bu karşıtlıkların her iki yanı karşılıklı ilişki içindedir ve çoğu kez iç içe geçmektedir. Öte yandan, karşıtlık olarak sunulan bu ikilikler, sıradüzensel değil, yalnızca farklı olabilir. Ayrıca, değişmez de değildirler; iki yandan birine tahsis edilen etkinlik ya da kullanım zaman içinde değişebilir. Ne var ki, bu bölünmeler doğal olmamalarına, bütün geçirgenliklerine ve değişkenliklerine karşın, planlama sürecinde, özellikle bölgeleme (zoning) aracılığıyla sürdürülür. Kamusal/özel ayrımı, hem soyut hem de mekânsal anlamıyla, bu süreçte merkezi bir yere sahiptir. Sorun odur ki, planlamacılar, bölgelemede olduğu kadar öteki uygulamalarında da

kamunun varsayılan gereksinimlerini karşılamak üzere etkinlikte bulunurlar. Kadınlar ise genellikle, bu kamudan dışlanan, özel alan/olanla birlikte anılanlar olarak yer almaktadırlar (Greed 1994, Aktaran: Alkan 1999: 11).

1.3.4. Alışveriş Merkezlerinin Mekânsal Etkisi

Bir tüketim katedrali olarak kendi başına muazzam bir önem taşıyan alışveriş merkezleri, çok çeşitli bağlantılı gelişmelere zemin sağladığı için büyük önem taşımaktadır (Ritzer 2000: 33). Bu yüzden alışveriş merkezlerinin Mekân olarak tarihi ve etkileri anlatılmadan önce alışveriş merkezleri ile bağlantılı olan tüketim, tüketim toplumu, boş zaman kavramı ve alışveriş merkezlerini birbiriyle bağlantılı şekilde anlatılacaktır. Daha sonra alışveriş merkezinin tanımı ve özelliklerine değinilecek ve son olarak ise ABD’de, Avrupa’da ve Türkiye’de alışveriş merkezleri anlatılacaktır.

1.3.4.1. Tüketim, Tüketim Toplumu, Boş Zaman ve Alışveriş Merkezleri

Tüketimin tüm yaşamı kuşattığı, tüm etkinliklerin aynı bileştirici biçime uygun olarak zincir oluşturduğu, insanın ödüllendirme yollarının saat be saat önceden ayarlandığı, çevrenin bir bütün oluşturduğu, bütünüyle iklimlendirildiği, düzenlendiği, küreselleştirildiği noktada yer alınmaktadır (Baudrillard 2008: 20).

Tüketimin yeri günlük yaşamdır. Günlük yaşam yalnızca günlük olayların ve hareketlerin toplamı, sıradanlığın ve yinelemenin boyutu değil, bir yorumlama sistemidir. Gündelik bütünsel bir praksisin (siyasalın, toplumsalın ve kültürel) aşkın, özerk ve soyut bir alanıyla özeline içkin, kapalı ve soyut alanı olarak bölünmesidir. Çalışma, boş zamanı değerlendirme etkinlikleri, aile, ilişkiler: Birey tüm bunları girift bir biçimde, dünyadan ve tarihten kopuk olarak, özel yaşamın içine kapanması, bireyin biçimsel özgürlüğü, çevreye güven verici biçimde sahip çıkma ve yanlış bilme üstüne kurulu tutarlı bir sistemde yeniden düzenlemektedir (Baudrillard 2008: 28).

Baudrillard, *Tüketim Toplumu* adlı kitabında tüketimin ve tüketim toplumun niteliklerini anlatırken “bolluk” kavramını önemli bir indikatör olarak görmüştür.

Bolluk içindeki insanlar artık, tüm zamanlarda olduğu gibi başka insanlar tarafından değil, daha çok nesnelere tarafından kuşatılmış durumdadırlar. Bu insanların gündelik alışverişi benzerlerinin eskiden yaptığı alışverişe benzememekte daha çok, istatistiksel olarak yükselen bir eğriye göre mal ve iletilerin edinilmesi, algılanması ve güdümlenmesi biçimini taşımaktadır (Baudrillard 2008: 15).

Yukarıda Baudrillard'ın bolluk ve tüketimi doğrudan ilişkilendirdiği görülmektedir. Bolluk ve zararlar toplumsal mantık tarafından sürdürülmektedir. Kent ve sanayi ortamının etkisiyle yeni kıtlıklar ortaya çıkmıştır. Bu kıtlıklar; Mekân ve zaman, temiz hava, yeşillik, su ve sessizliktir. Eskiden bedava olan ve bol bol kullanılan mallar sadece ayrıcalıkların erişebildiği lüks mallar haline gelirken üretilmiş mallar ya da hizmetler kitlelere sunulmaktadır. Böylece zorunlu mallar düzeyindeki görece türdeşleşmeye bir değer kayması ve yeni bir çıkar hiyerarşisi eşlik etmektedir. Yaygın tüketim nesnelere giderek daha az toplumsal sınıf belirticisi haline gelmiş ve çok büyük ayrıcalıklar azaldığı ölçüde gelirler de ayırt edici ölçüt olarak değerlerini kaybetmektedirler. Hatta tüketimin de (harcama, beğenilir nesnelere satın alma ve onlara sahip olma anlamında) statünün değişken geometrisinde şimdilik oynadığı seçkin rolü diğer ölçütler ve diğer davranış türleri yararına yavaş yavaş kaybetmesi mümkündür. En sonunda ise “tüketim” artık hiçbir anlama gelmediğinde herkese özgü bir şey haline gelmektedir (Baudrillard 2008: 62-63).

Tüketim, okul gibi bir sınıf kurumu haline gelmiştir. Sadece ekonomik anlamda satın alma, tercih, tüketim pratiği satın alma gücüyle düzenlenmektedir. Eğitim düzeyinin kendisi de sınıf atlamanın bir işlevi haline gelmiştir. Nesnelere önünde eşitsizlik yoktur –kıysaca, tıpkı herkesin benzer eğitim fırsatlarına sahip olmaması gibi, herkes aynı nesnelere sahip değildir-; ama daha derin bir şekilde yalnızca bazılarının çevre öğelerinin özerk, rasyonel bir mantığa ulaşabilmesi anlamında radikal bir ayrımcılık vardır: Bu kişilerin nesnelere ilgisi yoktur ve bunlar tüketmemektedirler. Diğerleri ise sihirli bir ekonomiye, nesnelere nesne olarak ve diğer her şeyin de (düşünce, boş zaman etkinlikleri, bilgi, kültür) nesne olarak değer taşımasına mahkûm edilmektedir. Bu fetiş mantık ise tam anlamıyla tüketim ideolojisi olarak anlandırılabilir (Baudrillard 2008: 65-66).

Tüketimin alanı ise yapılandırılmış bir toplumsal alandır; bu alanda yalnızca mallar değil, ihtiyaçların kendileri de çeşitli kültür özellikleri olarak örnek bir gruptan, yönetici bir elitten diğer toplumsal kategorilere (bu kategorilerin yaşam düzeyinin görece yükselmesi ölçüsünde) geçmektedirler. Tüketici kitlesi yoktur ve hiçbir ihtiyaç kendiliğinden tüketici tabanından doğmamaktadır. İhtiyacın “standart ihtiyaçlar paketi”nde yerini alması, daha önce “seçkin paket”ten geçmesine bağlıdır. Dolayısıyla ihtiyaçlar zinciri, nesnelere ve mallar zinciri gibi öncelikle toplumsal olarak seçicidir (Baudrillard 2008: 70).

Yukarıda tüketim anlayışına dair anlatılanların altını, Baudrillard (1995: 98) şu cümleleriyle çizmektedir: *“Tüketim hiç de genelde düşünüldüğü gibi (ekonomik “bilimi” altında bu neden hakkında konuşmayı hiç istemez), bambaşka bir yerde toplumsal kuralların baskısına uğramış bireyin sonunda, kendi “özel” küresinde, kendi içine dönmüş halde, bir özgürlük ve kişisel oyun alanını yeniden bulacağı toplum dışı bir belirsizlik alanı değildir. Etkin ve toplu bir tutumdur, bir baskıdır, bir ahlaktır, bir kurumdur. Öbeğin bütüne birleştirilme ve toplumsal denetim işlevlerini de içeren bir anlamda bütün bir değerler dizgesidir.”*

Tüketim toplumu olarak ifade edilen olgu ise Baudrillard (1995: 98)’a göre, “tüketimi öğrenme, tüketime toplumsal hazırlık toplumdur aynı zamanda-yani yeni üretici güçlerin ortaya çıkmasıyla ve yüksek verimlilik getiren ekonomik bir dizgenin tekeli yeni yapılanmasıyla orantılı yeni ve özgül bir toplumsallaştırma tarzıdır.”

Toplumumuz bir tüketim toplumdur. Bir tüketim toplumundan söz edildiğinde, akıllarda o toplumun bütün fertlerinin bir şeyler tükettikleri gibi sıradan tespitten öte şeyler vardır; bütün insanlar, dahası, bütün canlılar ezelden beri tüketmektedir. Akıllardaki şudur: Atalarımızın toplumu, kuruluş aşamasındaki modern toplum, endüstriyel çağ nasıl bir üreticiler toplumu ise aynı derin ve temel anlamda bizim toplumumuz da tüketiciler toplumdur (Bauman 1999: 92).

Günümüz toplumunda yaşamak ile yakın geçmişteki toplumda yaşamak arasında ciddi farklar görmektedir. Farklılıklar o kadar derin ve çok yönlüdür ki, toplumumuzdan

ayrı ve farklı bir tür toplum, bir tüketim toplumu olarak söz etmeyi yerden göğe kadar haklı çıkarmaktadır (Bauman 1999: 92-93). Bu tüketim toplumunun tüketicisi bu zamana kadar görülen herhangi bir başka toplumdaki tüketicilerden tamamen farklı bir yaratıktır. Nasıl atalarımız arasından filozoflar, şairler ve ahlak hocaları insanın yaşamak için mi çalıştığı yoksa çalışmak için mi yaşadığı sorusu üzerine kafa patlatmışlarsa, bugünlerde üzerinde en sık kafa patlatıldığını duyduğumuz ikilem insanın yaşamak için mi tükettiği yoksa tüketebilmek için mi yaşadığı sorusudur. Yani biz hala tüketmekten ayrı olarak yaşamaktan söz edebilmekte miyiz ve buna ihtiyaç duymakta mıyız? (Bauman 1999: 93)

Tüketim toplumu kültürünün öncelikle öğrenme değil, unutmayla ilgilidir. Bekleme istemeden ve isteme de beklemeden kurtulduğunda, tüketicilerin tüketim kapasitesi herhangi bir doğal ya da edinilmiş ihtiyacın koyduğu sınırların çok ötesine geçebilmektedir. Aynı şekilde arzu nesnelerinin fiziksel dayanıklılığına artık gerek kalmamaktadır. İhtiyaçlarla tatminleri arasındaki geleneksel ilişki tersine çevrilmiştir: Tatmin vaadi ve umudu tatmin edileceği vaat edilen ihtiyaçtan önce gelmektedir ve her zaman mevcut ihtiyaçtan daha yoğun ve çekici olmaktadır (Bauman 1999: 94).

Uygur (1995: 95)'un, John Carrol'un *Ego and Soul: a Sociology of Modern West in the Search of Meaning* adlı kitabından aktardığına göre; tüketicilerin tepkisi melankoliktir; sıkıntısının kendini boş, soğuk, duygusuz hissetmek olduğunu sanarak sıcak, zengin ve canlı şeylerle boğazına kadar dolmak ihtiyacı duymaktadır. Kuşkusuz, The Beatles'ın dediği gibi mutluluğu içinde hissetmelidir insan; ihtiyaç duyulan şey yiyecek değildir. Kurtuluşa giden yol gırtlaktan geçmektedir, tüket ve kendini iyi hisset! Aynı şekilde huzursuzluk, sürekli değişim, hareket ve farkındalık sürekliliği vardır; sükunet ölüm demektir... Tüketicilik, demek ki, mecalsizlik ve uykusuzluk gibi birbiriyle çarpışan ikiz semptomlarıyla, depresyon psikolojisinin toplumsal benzeridir (Aktaran: Bauman 1999: 95).

Tüketim ve tüketim toplumu ile ilintili olan boş zaman kavramının tarihsel süreçte nasıl ortaya çıktığı ve değiştiğine “Çalışmanın Değişen Niteliği” bölümünde

daha önce değinilmiştir. O yüzden bu bölümde boş zaman kavramı tüketim, tüketim toplumu ve alışveriş merkezleri ile bağlantılı olarak değerlendirilecektir.

Boş zaman genelde iş/çalışmayla ilintili görülmüştür. İşten artan, geriye kalan, bağlayıcılık ve zorunluluktan uzak bir zaman olarak tanımlanmıştır. Bu zaman dilimi, kişinin özgür iradesiyle, kendi istenciyle kullanacağı, tasarrufta bulunacağı bir zaman dilimidir (Perker 1995, Aktaran: Aytaç 2005: 2).Ancak zamanla çalışmanın önceliği sorgulanmaya başlandığından bugün birçok sosyolog, boş zamanı kendi bağlamıyla ilintili tanımlanması gereğinden söz etmektedir (Aytaç 2002: 232). Zira, modern boş zaman bugün için, bireysel tasarrufların çok ötesinde, değişik iktidar aygıtlarınca yönlendirilen bir zaman/yaşam alanı haline gelmiştir (Aytaç 2005: 3).

Zaman, tüketim toplumunun gerçek ya da imgesel bolluğunda ayrıcalıklı bir yere sahiptir ve diğerlerinden apayrı olan bu mala talep tüm diğerlerine talebin toplamına hemen hemen eşit olarak görülmektedir. Hiç kuşkusuz boş zaman konusunda diğer mal ve hizmetler için söz konusu olduğundan daha fazla şans eşitliği, daha fazla demokrasi söz konusu değildir. Ayrıca bir çağdan diğerine, bir kültürden diğerine anlamlı olsa bile artık bizim için boş zamanın kronometrik birimler halinde muhasebe edilmesinin mutlak değer olarak hiç de anlamlı olmadığı bilinmektedir. Boş vaktin niteliği, ritmi, içeriklerinin, çalışma zorunluluğundan artakalan bir şey mi yoksa özerk mi olduğuyla ilgili olarak bütün bu nitelik, ritim ve içerikleri bireyden, bir kategoriden, bir sınıftan ötekine ayırt edici olmaktadır. Tüm anlamları sadece (tüketilen boş zamanın da içine dahil olduğu) bir farklılaştırıcı statü göstergeleri kuramında kazanan bu ayrılıklara rağmen zaman yine de insanlık koşullarının eşitlenmesine özgü bir söylemsel değer, günümüzde boş zaman etkinlikleri zamanıyla yeniden ele geçirilen ve izlekştirilen bir değer taşımaktadır. Eskiden tüm toplumsal adalet istemi kendinde yoğunlaştıran, “tüm insanlar zaman ve ölüm önünde eşittir”deyişi, günümüzde herkesin boş zaman etkinlikleri zamanı önünde eşit olduğunu savunan ve özenle sürdürülen söylemde yaşamayı devam ettirmektedir (Baudrillard 2008: 193-194).

Geç kapitalizmin aşaması olarak ifade edebileceğimiz tüketim toplumunda boş zaman, bir tüketim zamanı olarak görülmektedir (Özcan 2007: 41). Boş zaman, bireysel

bir seçimin ifadesi olup, çeşitli amaçlara hizmet etmektedir. Boş zaman, bir kimsenin iktisadi serbest zaman rollerine denk düşen, sezgisellik ve anımsama içinde psikolojik olarak hoş olan ve eğlence, kişisel gelişim ve diğer kişilere hizmet sunmak için olanaklar sağlayan, nispeten bireysel karara dayalı eylemlerden/deneyimden ibaret olarak görülmektedir (Kaplan 1975, Aktaran: Özcan 2007: 41).

Boş zamanın, tüketim toplumundaki önemli özelliği, tüketimi tanımlayıcı ya da tüketim hacmini arttırıcı bir zaman dilimi olmasıdır (Özcan 2007: 42). Kapitalizm artık temelde üretime dayalı olmaktan çıkıp, tüketim toplumu haline dönüşmüştür. İnsanların dikkati üretimden tüketime, emekten metalara, iş yerinde vitrinlere yönelmiştir. Kapitalizm ilgisini üretim süreçlerinden, hızla metalaşmış yaşam şekillerine doğru yöneltmiştir. Kapitalizm, artık bazılarının ter dökmesinin yanı sıra ter atmasından da kazanç sağlamaktadır. Başka bir deyişle bizler bugün sadece çalışarak değil, aynı zamanda dinlenerek de kapitalizme hizmet etmekteyizdir (Argın 2003, Aktaran: Özcan 2007: 42).

Tüketim ve boş zamanın önemi gittikçe artarken, bu iki ögenin beraberliğinin sağlanacağı ve kitlesele üretilmiş ürünlerin satış noktalarını oluşturacak yeni mekânlara da ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. 19. yy'da "Department store"ların (her türlü ticaret eşyasının satıldığı bölüm mağazalarının bir arada yer aldığı, sanayileşen modern dönemle birlikte ortaya çıkan çok katlı perakende kurumları) kurulmasıyla başlayan bu süreç, günümüzde alışveriş merkezlerinin kurulmasına kadar uzanmaktadır. Çok katlı bu yapılar, modern perakendeciliğin ilk kurumları olarak ifade olunmaktadırlar. Başka bir ifadeyle 19. yy'nin sanayileşen modern aşamasının ilk kapalı alışveriş mekânlarını oluşturmaktadırlar (Özcan 2007: 42-43).

Kurulan bu yeni mekânlarla birlikte, geleneksel dönemin (endüstriyel modern dönemden önceki dönemin) açık alanlarında (Roma'nın Forum'unda, Yunanistan'ın Agora'sında, pazarlarda ve panayırarda) yapılan alışveriş eylemi, kapalı mekânlara taşınmış ve yeni düzenlemelerle birlikte de yeni bir anlam kazanmıştır. Bu yeni kapalı mekânlar, tüketicilerin içeride rahatça gezinebilmeleri, vitrindeki ürünlere göz gezdirebilmeleri gibi bir dizi imkânı da beraberlerin de getirmişlerdir. Böylece, rasyonel

içerikli, sadece satın almaya dayalı alışveriş eylemine, haz ve eğlenceye dayalı boş zaman eylemi şeklindeki alışveriş eylemi de ilave olunmuştur. Geleneksel dönemde ihtiyaçların karşılanması amacına yönelik bir araç şeklinde görülen alışveriş, böylelikle kendi başına bir amaç haline gelmiştir. Özellikle, günümüzdeki alışveriş merkezleri sunmuş oldukları çeşitli hizmetler ve gösterilerle alışverişin bu yeni anlamına uygun ortamlar içermektedirler (Özcan 2007: 43).

Alışveriş merkezlerinde, uzunca bir süre sıradan olarak görülen tüketim eyleminin, boş zaman deneyimleriyle birleşmesi, kent merkezlerinde ve tüketicilikte büyük bir önem arz eden yeni bir evreye işaret etmektedir. Artık gündelik yaşama dair alışveriş eylemleri, sanki bir tiyatro sahnesindeymiş gibi öncelik kazanmaktalar ve zorunlu bir harcamaya katılmaksızın, tüketimin canlı ve yaşayan deneyimine etkin bir şekilde katılan gelip geçenler tarafından gözlemlenmektedirler. Mekân ise, kültürel değişimin, sosyal deneyimlerin ve gündelik yaşamın tiyatro sahası haline gelmektedir (Shields 1992, Aktaran: Özcan 2007: 43).

Sanayileşen/erken modern evrede, üretimin önemli bir eylem olması nedeniyle, fabrikalar dönemin sembolleri haline gelmişlerdi. Tüketim toplumunu temsil eden geç modern evrede ise, tüketimin önem kazanmasıyla birlikte, alışveriş merkezleri dönemin yeni simgeleri haline gelmişlerdir. Her tüketici imajına uygun seçenekler, mekânlar ve olanaklar sunmaktadırlar. Her şeyin bir arada bulunuşu, otopark servis imkânlarının olması, kaliteli ürünlerin bulunması rasyonel tüketici imajına uygun öğelerken, mekânın sağlamış olduğu eğlence ve kültür hizmetleri ise modern hedonist ya da boş zaman tüketicisi şeklindeki imaja uygun öğelerdir. Bu nedenle alışveriş merkezlerini, sadece satın alma eyleminin gerçekleştiği tüketim mekânları şeklinde ele almaktan ziyade, birer eğlence ve boş zaman değerlendirme merkezleri şeklinde ele almak daha doğrudur. Kısacası alışveriş merkezleri, geç kapitalizmin değişen zaman politikasına uygun araçlardır (Özcan 2007: 55).

Alışveriş merkezlerinin mekânsal etkilerinden biri de alışveriş merkezleri ve yeni kamusal alanlar bağlantısı içerisinde değerlendiren Şahin ve Arslan (2015: 998)'a

göre “bugün dünyada ve Türkiye’de kamusal yaşamın, meydanlardan ve sokaklardan uzaklaşarak, alışveriş merkezleri içerisinde varlık gösterdiği bir gerçektir.”

Tüketime neden oluşturan, yeni kullanım olanakları sunarak çekicilik taşıyan alışveriş merkezleri, spor salonları, güzellik merkezleri gibi yeni mekânlar, kamusal yaşamın önemli birer parçası haline gelmiştir. Bu mekânlar aynı zamanda kentlilerin sosyalleşmelerini de sağlayarak temelde kamusal olmadıkları halde kamusal yaşamın varlığını sürdürdüğü yeni ortamlar olarak geçerlik kazanmıştır. Kamusal yaşam, kamusal mekân ve ilgili değerler de böylelikle değişmiş; kamusal dış mekânlar, kamusal yaşamın merkezi olmaktan uzaklaşmış; özel kamusal mekânlar, sosyal yaşamın önemli birer parçası haline gelmeye başlamıştır. Kentsel yaşama katılan bu yeni mekânların, kullanım yoğunluğunu yansıtan bir ifadeyle, ev-okul ve iş mekânlarından sonra en çok zaman geçirilen ortamlar haline geldiklerini ifade eder şekilde, “üçüncü yer” olarak da nitelendirilmektedir. Bu kapsamda, üçüncü yer olarak gelişen, ilk örnekler alışveriş merkezleridir. Alışveriş merkezleri elli yılı aşkın bir süredir, tüketimi destekleyen farklı işlevlerle gelişerek, yeni kent merkezleri olarak görülebilecek düzeyde kamusal yaşama zemin oluşturmuştur. Amerika’da 1945 sonrasında yaşanan banliyoleşme sürecinde, yeni gelişen konut alanları içerisinde büyük alışveriş merkezlerinin yer almaya başlaması kentlerdeki pek çok merkezi iş bölgesinin ticari canlılığını kaybetmesine neden olmuştur (Zukin 2003, Aktaran: Şahin ve Arslan 2015: 999).

Alışveriş merkezlerinin son dönemlerde Las Vegas kumarhaneleri, yolcu gemileri, havalimanları, tren istasyonları ve kolej kampüsleri gibi başka ortamlara yayılması da ilginç bir olgudur. Aslında alışveriş merkezleri o kadar her yerde hazır ve nazırdır ki (ve Amerikalılar alışverişe o kadar çok zaman ve para ayırmaktadır ki), bir akademisyen (Marc Fisher) ABD’yi “dünyanın en büyük alışveriş merkezi” olarak tanımlamıştır (Ritzer 2000: 34).

Ritzer (2000: 167) alışveriş merkezlerinin kumarhaneler, yolcu gemileri, havalimanları ve tren istasyonları gibi yerlere yayılmasını “birbirine geçme” kavramıyla

açıklamıştır. Birbirine geçme ifadesi, sınırların bulanıklaşmasını ya da yok olmasını, böylece eskiden farklı olan varlıkların birbirine geçmesini anlatmaktadır.

“Birbirine geçmek” bir olgunun başka bir olguya sıkışarak geçmesi; geleneksel kutupların tek bir kutup haline dönüşmesidir. Bütün şeyler yalnızca birbirleri içinde değil, tek bir kocaman, çeşitlilikten yoksun kütle (bir tür kara delik) içinde de erime yeteneğine sahiptir (Baudrillard 1983, Aktaran: Ritzer 2000: 168).

Birbiri içine geçmiş dünyalar, tüketicileri kendilerine çeken ve onları tüketmeye sevk eden bir tür gösteriyi temsil etmektedirler. Örneğin daha birkaç on yıl önce insanlar çeşitli mal ve hizmetler için bir yerden başka bir yere yürümek zorundaydılar; şimdi tek bir alışveriş merkezinde bu çeşitliliği bulabilmektedirler (Ritzer 2000: 167). Ritzer (2000: 167) bu durumun altını aşağıdaki birkaç örnekle çizmektedir: *“Bir insanın kumar oynamak isterse Las Vegas’a ama bir konulu parka gitmek isterse Orlando ya da Anaheim’a gitmesi çok uzun zaman önce değildi. Şimdi örneğin Las Vegas’taki MGM Grand ya da Circus circus’a gidebilir ve otelde hem kumarhaneyi hem de konulu parkı bulabilir. Yerel Wal-Mart ya da köşedeki benzin istasyonunun içinde bir fast food restoranı olma olasılığı büyüktür. Seattle’daki REI yalnızca dağ ayakkabıları değil, pratik yapmak için bir “dağ” bile sunar.”*

Her şey giderek birbiri içine girmiş ve birbirinin içinde yok olmuştur. Bu durum en çok genel olarak çağdaş tüketim dünyasında, özel olarak ise yeni tüketim araçları arasındaki ilişkide açıktır. Tek tek kasap, fırın ve manav dükkanları hep birlikte yok olup süpermarkete dönüşmüş, süpermarket süpermerkezin içine girmiştir, indirimli departman mağaza da süpermerkezin içindedir. Bu farklılaşmama seyirliktir ve bu farklılaşmamış yerlere tüketicileri çekmeye hizmet etmektedir (Ritzer 2000: 169).

Alışveriş merkezleri birbirine geçiş sürecini hızlandırarak daha çok yerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin modern havayolları giderek alışveriş merkezlerine benzemektedir. Havalimanı alışveriş merkezleri yolcuları normalde yapmayabilecekleri alışverişleri yapmaya çekmek için vardır. Diğer taraftan stadyumlar da böyle bir dönüşüm geçirmektedir. Yeni stadyumlar yalnızca oyun alanları, standlar ve bayiliklerden çok

daha fazlasını içermektedir. Yeni stadyumlarda bulunan şeyler arasında, hemen yanında sıcak banyolar olan özel havuzlar, sanal gerçeklik oyunları, kuaförler, sigara barları ve mini alışveriş merkezleri vardır. Bazı üniversitelerde öğrenci birlikleri giderek alışveriş merkezi benzeri bir niteliğe bürünmektedir (Ritzer 2000: 175-178).

1.3.4.2. Alışveriş Merkezinin Tanımı ve Özellikleri

Günümüzde alışveriş merkezi terimi, mimari tasarımı ve planı, ziyaretçilerinin her türlü ihtiyacını karşılamalarını sağlayacak şekilde birden çok sayıda farklı büyüklükte mağazayı içinde barındıracak şekilde ve alışveriş ihtiyacı dışında zaman geçirmeye yönelik farklı ihtiyaçların da giderilebileceği biçimde tasarlanmış, şehir merkezinde ve şehir dışlarında yapılanmış ve son yıllarda güç merkezi ve yaşam merkezi gibi farklı kavramlarla da anılan farklı büyüklükteki kompleksleri ifade etmektedir (Altuna 2012: 23).

Alışveriş merkezleri 21. yüzyıl tüketicisinin her tür gereksinimini karşılamayı amaçlayan çağdaş, dinamik ve canlı yaşam merkezleri olarak kabul edilmektedir. Günümüzde şehirlerin sanatsal yapıları olarak inşa edilen alışveriş merkezleri, tek mülkiyet altında, tek imaja sahip ve merkezi bir yönetim tarafından idare edilmesi nedeniyle geleneksel alışveriş merkezlerinden ayrılmaktadır. Bu tip alışveriş merkezleri, yayıldığı alanın genişliği, içerdiği ticari faaliyet çeşitliliği, ortak çalışma saatlerinin uzunluğu ve yatırımın ekonomik değeri açısından farklılaşmaktadır. Özellikle mimarisi gereği sanatsal yapılar olarak değerlendirilmekte ve çağın ekonomik ve kültürel simgeleri olarak görülmektedir (Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 1). Alkibay, Tuncer ve Hoşgör (2007: 1)'e göre “alışveriş merkezleri, tüketicilerin alışveriş gereksinimlerini örgütlü bir yapı ile çağdaş bir anlayış içinde çözümlenmeyi amaçladığı için “organize alışveriş merkezleri” olarak adlandırılmıştır.

Alışveriş merkezleri, literatürde birçok yazar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Farklı yazarlar, bu merkezlerin farklı özelliklerine değinerek tanımlamalar yapsa da içerik açısından yapılan tanımların aynı noktalara temas ettiği göze çarpmaktadır. Bu tanımlardan bazıları aşağıda sıralanmıştır.

Beddington (1990), alışveriş merkezleri kavramını; merkezi bir yönetim altında, bu merkezde yönetimden sorumlu bir kişi tarafından idare ve kontrol edilen merkez içerisindeki tüm birimlerin kiralanarak işletildiği büyük kompleks olarak tanımlamıştır (Aktaran: Altuna 2012: 23).

Alışveriş merkezleri, bireylerin ve ailelerin gereksinimlerini bir defada alışveriş yaparak karşılamaları amacıyla, özel mülk sahiplerince, çok çeşitli dükkanların bir araya getirilerek koordineli ve bir sistem dahilinde yönetilmesidir. Ayrıca bu merkezlerde, tüketicilerin alışveriş gereksinimleri yanında, hem sosyal (eğlence, dinlenme) hem de kültürel gereksinimlerini de karşılamaya yönelik hizmetler verilmektedir (Pride ve Ferrell 1983, Aktaran: Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 2).

Alışveriş merkezleri planlanmış bir mimari yapı bütünü içinde birden çok departmanlı mağaza ile küçük büyük perakendeci ünitelerin, kafeterya, restoran, eğlence merkezi, sinema, sergi salonu, banka, eczane ve benzeri işletmelerin de içinde yer aldığı satış alanı 5.000 m² den başlayıp 300.000 m²'ye kadar değişebilen ve genellikle şehir dışında kurulup tek bir merkezden yönetilen komplekslerdir (Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 2).

Alışveriş merkezlerinin birer perakende yapısı olarak karakteristik özellikleri şu şekilde sıralanabilmektedir:

- * Alışveriş merkezi planlı bir yapıdır ve tüm kiracıların çıkarlarını koruyacak şekilde, onların stratejik olarak seçilmesi yoluyla ortak bir işletme oluşturacak şekilde yönetildikleri mimari bir yapıdır.
- * Bu merkezler, yapı içerisindeki perakende ürün çeşitliliğini maksimize edecek biçimde ziyaretçi dolaşım alanlarının planlandığı ve park yerlerinin mevcut olduğu ve ulaşımın kolay sağlanacağı şekilde tasarlanmaktadır.
- * Park yerleri ve alışveriş mağazaları arasındaki mesafe, makul yürüme süresi göz önünde bulundurularak tasarlanmakta ve giriş çıkış sayısı yeterli olacak biçimde planlanmaktadır.
- * Bina ve otopark alanlarının ileriye dönük olarak genişlemesinin gerekebileceği düşünülmüş olarak tasarlanmaktadır.

- * Kiracı seçimi yapılırken, mağaza ve marka çeşitliliğinin maksimize edilmesi ve alışveriş merkezi ürün hattı genişliğinin ve derinliğinin maksimize edilmesi planlanmaktadır.
- * Güvenlik, tasarım, işaretler ve yerleşim düzeni de düşünülerek planlanmaktadır (McKeever, Griffin ve Spink 1977, Aktaran: Altuna 2012: 24).

1.3.4.3. ABD’de, Avrupa’da ve Türkiye’de Alışveriş Merkezleri

Dünyada alışveriş merkezlerinin gelişimini incelemek neredeyse özellikle ABD alışveriş merkezi endüstrisini incelemek demektir. Modern alışveriş merkezlerinin her türü öncelikle ABD’de doğmuş ve gelişmiştir. ABD’de ilk alışveriş merkezi örnekleri 1910’lu yıllarda görülmeye başlanmıştır ve bu örnekler dünyada da günümüz modern alışveriş merkezi endüstrisinin ilk örnekleridir (Altuna 2007: 27).

J.C. Nichols 1920’de ABD’nin Kansas City şehrinde ortak dizayn edilip kontrolü ve yönetimi tek merkezde toplanan “Cuntry Club Plaza”yı oluşturarak bu uygulamanın öncülüğünü yapmıştır (Casazza ve Spink 1986, Aktaran: Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 27). Samuel Feinberg’e göre ise, alışveriş merkezlerinin ilk örneği daha önce ortaya çıkmıştır. 1907 yılında Baltimore’da yerel alışveriş merkezi (neighborhood center) olarak birkaç dükkanın yan yana gelmesi ile kurulan bu merkez mahalle halkına hizmet vermeye başlamıştır (Feinberg ve Meoli 1991, Aktaran: Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 27).

Bugünkü organize alışveriş merkezlerinin öncüsü ise, 1931 yılında Dallas’ta açılan “Highland Park Shopping Village”dir. Bu merkezin özelliği, tek mülkiyet altında, tek imaja sahip olarak faaliyet gösterip, merkezi olarak yönetilmesidir. 1937’de ise, Hugh Potter “River Oaks” isimli bir organize alışveriş merkezini Houston’da hizmete açmış ve ilk kez uyguladığı kurullarla bu endüstriye bazı standartlar getirmiştir (Cassazza ve Spink 1986, Aktaran: Altuna 2012: 27).

II. Dünya Savaşı'nın ardından alışveriş merkezlerinin sayısı artış göstermiştir. Özellikler nüfusun banliyölere doğru kayması ve bu bölgelerde nüfus artışına bağlı alışveriş ihtiyacının da artmasıyla birlikte alışveriş olanaklarına olan ihtiyaç da artmıştır. Banliyölerdeki bu gelişmeler ilerleyen yıllarda içinde bir süpermarket, bir eczane ve birkaç farklı hizmet sunan mağazalardan oluşan küçük yerel alışveriş merkezlerini (neighbourhood center) ortaya çıkarmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu merkezler yerlerini, yeterli park alanına sahip olan ve dizi halinde 15-20 mağazadan oluşan yapılara bırakmışlardır (Cassazza ve Spink 1986, Aktaran: Altuna 2012: 28). 1950'de James B. Douglas ilk büyük bölgesel organize alışveriş merkezini Seattle'da "Northgate" adı ile açmıştır. "Northgate"ın en büyük özelliği, banliyödeki ilk organize alışveriş merkezi olması ve kiracı karışımında büyük bir departmanlı mağazayı bulundurmasıdır (Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 28).

1950'li yıllarda alışveriş merkezlerine ilişkin önemli bir gelişme de 1957 yılında International Council of Shopping Centers (ICSC)-Uluslararası Alışveriş Merkezleri Konseyi'nin kurulmasıdır. Bu gelişmeyle birlikte alışveriş merkezleri bir çatı altında toplanarak, ortak kriterler belirlemeye başlamış ve bir sektör halini almıştır (Arasta 1997, Aktaran: Altuna 2012: 29). ICSC'nin 1957 yılında, New York'ta kurulması ile alışveriş merkezlerinin endüstri olarak tanımlanması gerçekleşmiştir. Bu sayede alışveriş merkezi yatırımcıları, geliştiricileri, işletmecileri ve kiracıları arasındaki operasyonel pratik, ticari ilişkiler ve bilgi akışı sağlanabilmiştir (Kramer 2008, Aktaran: Kademoğlu 2011: 39).

1960'larda iklim koşullarının kontrol altına alındığı, Closed Mall (Kapalı Merkez) tipi alışveriş merkezlerinin geliştiği görülmektedir. Bu merkezler, 50-80 mağaza sayısına ulaşmış olup, otopark alanı oldukça geniş ve içerisinde avlular ve hizmet mağazalarının da yer aldığı yapılardır (Redstone 1973, Aktaran: Altuna 2012: 29).

1970'ler süper bölgesel organize alışveriş merkezleri (super regional center) kurulmaya ve gelişmeye başlamış, 1960'lerde revaçta olan tek katlı bölgesel organize alışveriş merkezleri yerini, çok katlı yapılara ve otoparklara bırakmıştır (Alkibay,

Tuncer ve Hoşgör 2007: 28). Bu dönemde kent içinde açılan ilk önemli çok katlı örnek, 1975 yılında Chicago/ABD’de açılan ve sekiz kata yayılan Water Tower projesidir (Coleman 2007, aktaran: Kademoğlu 2011: 40).

1980’lerin sonu, 90’ların başına gelindiğinde ise pazardaki arz fazlası ve inşaat piyasasındaki durgunluk, alışveriş merkezi yatırımlarının ciddi oranda azalmalarına neden olmuştur (Kramer 2008, Aktaran: Kademoğlu 2011: 43). Bu dönemde ABD’nin en büyük alışveriş merkezi Ağustos 1992’de Minnesota yakınlarındaki Bloomington’da “Mall of America” adıyla faaliyete başlamıştır. Büyüklüğü nedeniyle “Mega Mall” olarak da adlandırılan merkezde, alışverişin yanı sıra sosyal ve kültürel etkinlikler, sportif faaliyetler ve eğlence de önemli bir yer tutmaktadır (Koeppel 1992, Aktaran Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 29).

2000’li yıllar, alışveriş merkezlerinin daha da farklılaştığı ve yaygınlaştığı yıllar olmuştur. Kapalı tip alışveriş merkezi planlaması bu dönemde neredeyse terk edilmiştir. Yeni planlanan merkezler, fiziksel form olarak ağırlıklı “açık” ve “karma formu” (hybrid) olarak tanımlanan tiplerde gerçekleştirilmektedir. Bu projelerde eski kent merkezlerindeki sokak havası projelere hakim olmaktadır. 2000’li yıllarda, “Yaşam Merkezleri” olarak adlandırılan, bir konsept çerçevesinde yapılandırılan, bünyelerinde alışveriş merkezi, konut, ofis yapıları, eğlence mekânları, yeme-içme mekânları, açık ve kamusal alanları barındıran, kentsel mekânlardan esinlenilerek oluşturulan karma işlevli ve karma formu alışveriş merkezi türlerine de sıkça rastlanılmaktadır (Kademoğlu 2011: 404-45).

Avrupa’da alışveriş merkezi kavramının gelişimi ABD etkileri taşımaktadır. 1960-1980 arasında Fransız ve İngiliz yatırımcıların ABD’ye yaptıkları seyahatler sonucunda Avrupa’daki alışveriş merkezi kurulmuştur. Avrupa pazarında halihazırda alışveriş merkezi kavramı, uygulamaları ve hatta tanımlamaları bile ABD temellidir ve bu durum Avrupalı yatırımcıların alışveriş merkezi kavramını uluslar arası bir ürün olarak gördüklerinin de göstergesidir (ICSC 2005, Aktaran: Altuna 2012: 34).

Organize alışveriş merkezlerinin Batı Avrupa ülkelerindeki gelişimine bakıldığında, ABD'deki gibi hızlı bir gelişim gösteremediği gözlenmektedir. Bölgesel alışveriş merkezlerinin 1965'lerde henüz hiçbir Batı Avrupa ülkesinde olmadığı, bunların 1970'den sonra yavaş yavaş hizmete girdiği görülmektedir (Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 29). 1950'li yıllarla birlikte bir kompleks oluşum olarak Batı'da yaygınlaşmaya başlayan alışveriş merkezleri, bilhassa 70'li yıllarda fordist üretim ve tüketim biçiminin yerini post-fordist bir yapılanmanın almasıyla birlikte sayıları son derece artış göstererek metropol kentlerinin en önemli simgelerinden biri durumuna gelmiştir (Arık 2010, Aktaran: Arklan 2012: 83).

Avrupa'da alışveriş merkezleri ABD'deki kadar fazla yaşam ikonları halini almamışlardır. İlk kapalı alışveriş merkezi Londra'daki Elephant & Cattle olarak bilinmektedir. Bölgesel alışveriş merkezlerinin Avrupa'da 1970'lerden sonra yaygınlaşmaya başlamışlardır. Bu alışveriş merkezlerinin ilk örnekleri Brüksel'de Woluwe Shopping Center ve Paris'teki Parly 2 olarak bilinmektedir (Tazegül 2002, Aktaran: Altuna 2012: 34). Parly 2, 65.000 m² (700.000 square feet) alan üzerine kurulmuştur ve o tarihte Avrupa'nın en büyük alışveriş merkezidir (Gist 1971, Aktaran: Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 29).

Baudrillard (2008: 21) Parly 2 şöyle anlatmaktadır: "Avrupa'nın en büyük alışveriş merkezi. Printemps, B.H.V., Dior, Prisunic, Lanvin, Frank et Fils, Hediard, iki sinema, bir drugstore, bir süpermarket, Suma, tek bir noktada toplanmış yüz butik! Ana arter, her iki kattaki gezinti yolunun çevresinde düzenlenmiş iki katlı yapı. Küçük ve büyük alışveriş alışverişin uzlaşması... Modern ritmin ve antik aylıklığın uzlaşması."

Konforun, güzelliğin ve başarının bu izdivacı içinde Parly 2'liler eski anarşik kentlerimizin onlardan esirgediği mutluluğun maddi koşullarını keşfetmektedirler. Burada, günlük yaşamın bütünüyle düzenlenmesi, bütünsel türdeşleştirme olarak tüketimin merkezindedirler; bu merkezde her şey, gerginliklerin giderilmesiyle tanımlanmış soyut bir mutluluğun kolaylığı, yarı saydamlığı içinde eritilmiş ve aşılmıştır. Alışveriş merkezi ve geleceğin kenti boyutlarında genişletilmiş drugstore, yalnızca emeğin ve paranın değil mevsimlerin de –mevsimler, sonunda kendi de

türdeşleştirilmiş bir iklim dönümünün uzakta kalmış kalıntısıdır artık- ortadan kaybolduğu tüm gerçek yaşamın, tüm nesnel toplumsal yaşamın yüceltilmesidir (Baudrillard, 2008: 21-22).

Avrupa’da alışveriş merkezleri kuruluş amaçlarına ve hizmet sundukları tüketici kitlesinin büyüklüğüne göre genellikle üç grupta toplanmaktadır. Bunlar, bölgesel organize alışveriş merkezleri, yöresel organize alışveriş merkezleri (community centers) ve yerel alışveriş merkezleridir (neighbourhood centers). 1990’larda, toplam kiralanabilir alan kriteri göz önünde bulundurulduğunda ilk sırada Fransa, ikinci sırada İngiltere ve üçüncü sırada Almanya yer almaktadır. Metrekareye düşen banliyö nüfus oranı göz önünde bulundurulduğunda ise ilk sırayı İtalya, ikinci sırayı İsveç ve üçüncü sırayı Portekiz almaktadır (Reynolds 1992, Aktaran: Altuna 2012: 34).

Avrupa’da son dönemde alışveriş merkezleri gelişimi sürecinde etkili olan bazı faktörler söz konusudur. Bu faktörlerin en önemlisi, ekonomi ve planlamadır. Ekonomik gelişmeler tüketici yönlü talebi etkilerken, şehir planlama konusundaki yasa ve yürütme kararları da alışveriş merkezi yatırımlarının yönünü değiştirmektedir. Özellikle Fransa, İngiltere, Almanya ve Hollanda’da şehir merkezinde kent alanlarındaki alışveriş merkezleri yeniden yapılandırılmaktayken, İspanya ve İtalya gibi bazı Avrupa ülkelerinde geleneksel kent alanları korunmakta ve banliyölere yatırım yönlendirilmemektedir (Meyers vd. 2008, Aktaran: Altuna 2012: 35).

Ülkemizde ise, 1980 sonrası neo-liberal politikalar ile serbest piyasa ekonomisine geçiş sonucu, yabancı sermaye hızla ülke içine girmeye başlamıştır (Özcan 2007: 52). 1980’lerin ortalarından itibaren Türkiye uygulanan liberal ekonomi politikalarının yansımaları olarak yeni bir ekonomik yapılanma sürecine girmiştir. Bu yapılanmanın içerdiği dışa bağımlı gelişme stratejisi, Türkiye’de çok ortaklı ve çok uluslu yeni yapılanmaların sektöre girişini hızlandırarak, yabancı sermayeli yatırımların önünü açmıştır. Bu yatırımlar Türkiye’de çok uluslu kurumsallaşmış çok sayıda şirketin ekonomik arenaya girmesine ve tüketim potansiyeli yüksek bir grup olarak nitelendiren beyaz yakalılarının sayısının kentlerde hızlıca artmasına sebep olmuşlardır. Beyaz yakalılarının sayısının hızlıca artması ve ülkenin değişen ekonomik strüktürü, kişi başına

düşen milli gelirin artması, kredi kartı kullanımının artması, kişi başına düşen araç sahibi olma oranının artması kadınların ekonomik hayatın içinde aktif rol almaları gibi mikro ölçekte ekonomik değişimleri de beraberinde getirmiştir. Buna ek olarak, hızla büyüyen kentlerin bir gerekliliği olarak ortaya çıkan yeni konut ve iş alanlarında sosyal ve ekonomik aktiviteye hizmet edecek yeni alt merkezler oluşmuşlardır (Vural 2005, Aktaran: Arslan 2009: 152).

Bu süreçte Marcuse (1968)'nin belirttiği üzere sahte ihtiyaçlar, gerçek ihtiyaçların yerini almış; lüks tüketim malları ve hizmetleri, gelişen reklamcılık sektörünün etkileriyle sosyal hayatın yaşamsal gereklilikleri olarak sunulmaya başlamışlardır. Buna ek olarak, yurtdışına seyahatin kolaylaşması, bireysel taşıt sahibi olma oranının artması gibi ulusal ve uluslar arası ölçeklerde hareketlilik artmıştır. TV kanallarının sayısının artmış, uydu antenli televizyon kullanımı ve internet kullanımı da artış göstermiştir. Cep telefonu kullanımının yaygınlaşması gibi ulusal ve uluslararası ölçeklerde bilgi alışverişinin hızlanması da hayat tarzı kavramının önem kazanmasına sebep olmuştur (Aktaran: Arslan 2009: 153).

Türkiye'deki tüketim alışkanlıklarındaki bu değişim, yalnızca tüketim nesnelere ve hizmetleri ile sınırlı kalmamış; tüketim mekânlarında da yeni bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Bu dönemin görünen ilk eseri 1988 yılında açılan ve Türkiye'nin ilk alışveriş merkezi olan Galleria'dır (Arslan 2009: 153). Ataköy'de inşa edilen bu alışveriş merkezinin açılışını dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal yapmıştır (Özcan, 2007: 52). Devlet ortaklığı ile açılan Galeria Alışveriş Merkezi Houston'daki "The Galleria" alışveriş merkezinden esinlenerek yapılmış ve bu sektörde ilk olma niteliğini taşımıştır. Ataköy Turizm Merkezi kompleksi içerisinde yer alan Galleria'nın uyandırdığı etki, o dönemde, bu tip alışveriş merkezlerinin ilk örneği olması nedeniyle yalnızca Ataköy'ü değil, bütün İstanbul'u kapsamıştır (Cengiz ve Özden 2002, Aktaran: Arslan 2012: 87). Küresel ölçekte değerlendirildiğinde alışveriş merkezlerinin yatırımcılarının genellikle özel sermaye olduğu bilinmesine rağmen, Türkiye örneğinde ise ilginç bir durum yaşanmış; Galleria devlet tarafından yap-işlet devret modeli ile kurulmuştur (Arslan 2009: 153).

1988'deki bu uygulamayı başkaları izlemiştir. Ancak 10 yılda (1988-1997) her yıl ortalama iki organize alışveriş merkezi faaliyete geçirilerek nispeten yavaş bir gelişme yaşanmıştır ve 1997 yılında organize alışveriş merkezleri sayısı on bire yükselmiştir (Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 149).

Galleria'nın açılışını daha sonraki yıllarda İstanbul'da açılan Nova Baran (1990), Atrium (1992), Capitol (1993), Carrefour (1993), ve Ankara'da açılan Atakule (1988) ile Karum (1993) izlemiştir. Galleria'nın açılışından sonra bir anda çoğalan alışveriş merkezlerine bir yenisi olan Akmerkez (1993) eklenmiştir (Arslan 2009: 153).

Bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de 1994 yılında kurulan "Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği" (AMPD)'dir. Sektördeki kurumsal yapının oluşması ve gelişmesi açısından önemli bir yere sahip olan dernek, uluslararası kuruluşlarla işbirliği yaparak sektörün dünya çapında temsil edilmesine ve Türkiye'deki yatırım potansiyelinin artmasına yardımcı olmaktadır (Savaş 2009, Aktaran Kademoğlu 2011: 46).

1998 yılında organize alışveriş merkezlerinin ivme kazandığı ve aynı anda sekiz merkezin tamamlanarak faaliyete geçtiği gözlenmektedir. Nitekim izleyen yıllarda her yıl faaliyete geçen alışveriş merkezi sayısı daha da artmıştır. Bu ivmenin sonucu ikinci on yıl tamamlanmadan 2004 yılı sonu itibarıyla organize alışveriş merkezleri sayısı yetmiş dokuzaya ulaşmıştır (Alkibay, Tuncer ve Hoşgör 2007: 149).

2002 ve sonrasında ise pazara giren yabancı yatırımcılar, yatırımcı profiline gelişmesine sebep olmuşlardır. Böylelikle, uluslararası ölçütler ve eğilimler doğrultusunda projeler geliştirilmeye başlanmıştır. Büyük metropollerde yer seçen yatırımlar devam etmekle birlikte ekonomik gelişme yaşayan Anadolu şehirleri de yatırımlardan pay almaya başlamışlardır. Türkiye'de 2002 ve sonrasında gelişen dönemde yaşanan rekabet ortamı, mimari anlayışta ve çevre ile bütünleşmede de farklılaşma ihtiyacını güçlendirmiştir. Bu dönemde karma formlu merkezlerde artış gözlemlenirken açık formlu ilk alışveriş merkezi projesi olan Kanyon Alışveriş Merkezi 2005 yılında ortaya çıkmıştır (Kademoğlu 2011: 46).

Alışveriş Merkezleri ve Yatırımcıları Derneği (AYD) başkanı Hulusi Belgü, AYD' nin 27 Mart'ta Orjin Maslak'ta gerçekleştirilen dokuzuncu olağan genel kurul toplantısında; Türkiye genelindeki AVM sayısının yerli ve yabancı yatırımcıların desteği ile 2017 yılı sonunda 385 – 390'a 2023'te ise 475'e yükseleceğini öngördükleri Yine 2017 yılı sonuna kadar kiralanabilir alanların 11,1 milyon metrekareden 11.9'a, 2023'e kadar 15 milyon metrekareye yükseltebilmeyi amaçladıklarını ifade etmiş 2016 sonunda 2.1 milyar olan ziyaretçi sayısının 2017'de 2.16, 2023'de ise 2.8 milyar olacağını belirtmiştir. (<http://www.ayd.org.tr/TR/Newsletter/newYK2017.htm>, 06.01.2018'de erişildi.)

Türkiye'deki alışveriş merkezi sektörünün gelişimi incelendiğinde İstanbul İlinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Ankara ikinci sıradayken, İzmir üçüncü sırada, Antalya dördüncü sırada yer almaktadır (Altuna 2012: 39).

Türkiye'de alışveriş merkezi yatırımı oldukça artış göstermiştir; son yıllardaki yatırımlar 10 milyar doların üzerine çıkmıştır. Bu alışveriş merkezlerinin çoğunun birbirine yakın lokasyonlarda yapılması ve benzer tüketici bölümünü hedeflemeleri aralarındaki rekabeti ateşlemektedir. Günümüzde, birçok alışveriş merkezinin bu rekabet koşullarından kötü etkilendiği görülmektedir. İstanbul Beylikdüzü mevkinde yer alan alışveriş merkezlerinde birçoğu başta olmak özellikle İstanbul'da yer alan bazı alışveriş merkezlerinin kapanma noktasına geldiğini (Ataköy Atrium) ve bazılarının ise çözümünü outlet merkezlerine dönüştürülmekte bulunduğu dikkat çekmektedir (Altuna 2012: 40).

AVM'lerin Türkiye'deki geleceğine ilişkin ise AYD başkanı Hulusi Belgü Mayıs 2017 yılı itibari ile 109'u İstanbul'da olmak üzere Türkiye'de 384 AVM'nin olduğunu, bundan sonra çok katlı; devasa AVM'ler yerine mahalle AVM'lerin sayısının artacağını, yerli yatırımcıların kentsel dönüşüm dahilinde yaptıkları projelerde çekim gücü yaratmak için küçük AVM'ler yaptıklarını ve bu küçük mahalle AVM'lerin sayısının önümüzdeki dönemde artacağını altını çizmiştir (Vatan Gazetesi, 28 Mayıs 2017; 8).

II. BÖLÜM

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu, alışveriş merkezlerinde çalışan kadınların kimlik olarak kendilerini işçi olarak görüp görmemeleriyle bağlantılı olarak değişen işçilik örüntüleridir. Bu konu, alışveriş merkezlerinde çalışan kadınların, kimlik olarak kendilerini nasıl tanımladıkları, kendilerini işçi olarak görüp görmediği ve alışveriş merkezlerinde çalışmayan diğer işçi kadınları nasıl gördüğü çerçevesinde ele alınacaktır. Ayrıca yeni mekânlar olarak alışveriş merkezlerin buralarda çalışan kadınların kimlik, algı, düşünce ve davranışlarında yol açtığı değişimler anlatılacaktır.

2.2. Araştırmanın Temel ve Alt Soruları

- 1- Alışveriş merkezlerindeki kadın işçiler kimlik olarak kendilerini nasıl tanımlıyorlar?
 - a) Alışveriş merkezindeki kadın işçiler kendileri işçi olarak görüyorlar mı?
 - b) Alışveriş merkezlerindeki kadın işçiler alışveriş merkezlerinde çalışmayan işçi kadınları nasıl görüyor?
- 2- Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezleri buralarda çalışan kadınların algı, düşünce ve davranışlarında ne gibi değişimlere yol açmıştır?
 - a) Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezleri burada çalışan kadınların davranışlarında işçilik örüntüleri anlamında yeni davranışlar sergilemelerine neden olmakta mıdır?

- b) Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezleri burada çalışan kadınların kendi sınıfsal konumlarını farklı algılamalarına neden olmakta mıdır?
- 3- Alışveriş merkezleri yeni işçilik örüntüleri bağlamında buralarda çalışan kadınların objektif konumlarında ne gibi değişikliklere yol açmıştır?
- 4- Alışveriş merkezleri yeni işçilik örüntüleri bağlamında buralarda çalışan kadınların subjektif konumlarında ne gibi değişikliklere yol açmıştır?

2.3. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, alışveriş merkezlerindeki kadın işçilerin kimlik olarak kendilerini nasıl gördüklerinin (işçi olarak görüp görmediklerinin) saptanması ve bu durumla bağlantılı olarak değişen işçilik örüntülerindeki değişikliği araştırmaktır. Bu bağlamda İstanbul'daki alışveriş merkezlerinde çalışan kadınlardan hareketle yeni mekânlar olarak alışveriş merkezlerinin burada çalışan kadınların kimlik ve işçilik örüntülerine olan etkisinin incelenmesi de amaçlanmıştır.

2.4. Araştırmanın Önemi

Alışveriş merkezlerindeki kadın işçilerin kimlik olarak kendilerini nasıl gördüğü ve alışveriş merkezlerinin mekânsal etkisiyle orada çalışan kadınların işçilik örüntülerinin nasıl değiştiğinin incelenmesi bu tezin sorunsalıdır. Bu sebeple İstanbul'daki alışveriş merkezlerinde çalışan kadınlar üzerinden hareketle işçilik örüntülerinin mekânla bağlantılı (alışveriş merkezleri) olarak nasıl değiştiğinin açıklanması önemlidir. Literatüre bakıldığında; emek, kadın emeği ve kadın işçiler konusunda teorik ve ampirik olarak birçok araştırmanın yapıldığı görülmektedir. Ayrıca tüketim kültürü ile bağlantılı olarak alışveriş merkezleriyle de ilgili geniş bir literatür vardır. Fakat kadın emeğini alışveriş merkezleriyle birleştirerek buralarda çalışan kadınların işçilik örüntülerini, mekânsal etkiyle açıklayan bir araştırmaya rastlanmamıştır.

Böylece alışveriş merkezlerinden çalışan kadınların eğer gösteriyor ise yeni işçilik örüntülerine dair bilgilerin, kendilerini ve alışveriş merkezlerinde çalışmayan diğer işçi kadınları nasıl algıladıkları ve nasıl konumlandıklarına dair bilgilerin literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca kadın emeği çalışmaları içerisinde “AVM’lerdeki kadın emeğinin durumu”na ampirik bir araştırma ile de katkı yapmak amaçlamıştır.

2.5. Araştırmanın Kapsamı

Araştırmanın alışveriş merkezlerinde çalışan kadın işçilere odaklanmasının nedeni, kadın işçilerin sergiledikleri yeni işçilik örüntülerinin net olarak görülebileceği yerlerin alışveriş merkezleri olduğunun düşünülmesidir. Bu yüzden aynı işi de yapsalar da alışveriş merkezleri dışındaki yerlerde çalışan kadın işçiler kapsam dışı bırakılmıştır.

Bu amaçla İstanbul’un farklı yerlerinde birbirinden farklı özellikte (ilçe, semt ve otoyol üzerinde) beş alışveriş merkezi seçilmiştir. Bunlardan ilki Bakırköy ilçe merkezinde yer alan Capacity alışveriş merkezidir. Küçükçekmece ilçesinden iki AVM seçilmiştir. Halkalı semtinde yer alan Arenapark ve Sefaköy semtinde yer alan Armonipark bu alışveriş merkezleridir. Dördüncü AVM, Atatürk Havalimanı yolu Mahmutbey çıkışında yer alan 212 İstanbul’dur. Son olarak seçilen AVM ise Başakşehir’de yer alan Mall Of İstanbul’dur. Capacity alışveriş merkezinde görece daha pahalı mağazalar yer almaktadır. Arenapark ve Armonipark gibi ilçe merkezi değil de bir semt içerisinde bulunan alışveriş merkezlerinde ise görece daha uygun fiyatlı ürünleri satan mağazalar yer almaktadır. Diğer taraftan otoyol üzerinden bulunan 212 İstanbul alışveriş merkezinde ise diğerlerinden farklı olmak üzere “power outlet” olma özeliği taşımaktadır. Mall of İstanbul ise tüm bu AVM’lerden farklı olarak hepsinden büyüktür. Bu yüzden içerisindeki mağazalar sayıca diğerlerinden fazladır ve hem uygun fiyatlı hem de pahalı mağazaları bünyesinde barındırmaktadır.

İstanbul’un Avrupa yakasından yer alan bu alışveriş merkezleri her ne kadar birbirine yakın olsa da birbirinden oldukça farklı özellikler sergilemektedirler. Açık ya

da kapalı olması, büyük ya da küçük oluşları, ilçe merkezinde, semtte ya da otoyol üzerinde yer alması gibi birçok farklı özellik göz önünde bulundurularak bu AVM'ler seçilmiştir. AVM'lerin birebir birbiriyle aynı özellikleri taşımamasına dikkat edilmiştir.

2007 yılında Uzman İnşaat, Keleşoğlu İnşaat, Kameroğlu İnşaat, Gül İnşaat, Beyaz İnşaat ve Zirve İnşaat ortaklığında İstanbul'un 3. bölgesi olarak tanımlanan Bakırköy'de hayata geçirilen Capacity, 155.000 m²'lik bir alana alışveriş ve yaşam merkezi olarak kurulmuştur. Yılda 22 milyon ziyaretçiyi ağırlayan Bakırköy'ün en büyük alışveriş merkezi Capacity, bünyesinde dünyaca ünlü Hugo Boss, GAP, Sephora, Armani Jeans, MAC, Beymen, Vakko, W, Massimo Dutti, Zara, Mango gibi markalar başta olmak üzere her biri kendi alanında öncü ve tanınmış 200'ü aşkın markaya ev sahipliği yapmaktadır. 9 adet sinema salonu, 2500 araçlık otoparkı, eğlence noktaları, gece saat 02:00'a kadar hizmet veren Midpoint, Chocolate, Cookshop gibi popüler zincir restoran ve kafeleri ile bölgede önemli bir buluşma noktası konumundadır (<http://www.capacity.com.tr/kurumsal>, 15 Ocak 2016'da erişildi).

Resim 2.1: Capacity AVM'nin Dışarıdan Gündüz Görünümü
(<http://www.beyaz-insaat.com/biten/capacity-avm/19>, 15 Ocak 2016'da erişildi).

Resim 2.2: Capacity AVM'nin İçeriden Bir Görünümü
(<http://mesgroup.com.tr/urunler.php?idsi=5>, 17 Ocak 2016'da erişildi).

Resim 2.3: Capacity AVM'nin Dışarıdan Gece Görünümü
(<http://mesgroup.com.tr/urunler.php?idsi=5>, 17 Ocak 2016'da erişildi).

Kapılarını 26 Ağustos 2011'de açan ArenaPark Alışveriş ve Yaşam Merkezi, Türk ve dünya markalarının yer aldığı 100 mağazası ve 10 salondan oluşan sinema alanıyla kısa sürede İstanbul'un Avrupa yakasının çekim merkezi olmayı başarmıştır. 100.000 metrekarelik alanda faaliyet gösteren ArenaPark'ın, 40.000 metrekarelik kiralanabilir kısmı bulunmaktadır. ArenaPark'ın iki katı alışveriş ve yaşam merkezi, bir

katı ise otopark olarak düzenlenmiştir. 100 mağazanın bulunduğu merkezde Çarşı, Mavi, Colin's, LC Waikiki, Koton, Hotiç, Tesco Kipa, Starpark, D&R, FLO, Arow, Mudo, TeknoSA, Watsons, Siemens ve Burger King gibi ulusal ve uluslararası markalar bulunmaktadır. Alışveriş dışında, yaşam ve eğlence merkezi konseptiyle de öne çıkan ArenaPark'ta 2 bin 400 metrekarelik, 10 salondan oluşan sinema alanı yer almaktadır. ArenaPark'ın içinde bulunan çocuk eğlence merkezi Starpark ise 3 bin metrekarelik bir alanda hizmet vermektedir (<http://www.arenaparkavm.com/sayfa/hakkimizda>, 17 Ocak 2016'da erişildi).

Resim 2.4: ArenaPark Dış Görünümü 1

(<https://www.emlakwebtv.com/guncel/-etrafındaki-projelerin-degerini-artirdi/16229>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.5: ArenaPark Dış Görünümü 2

(<http://www.anlasana.com/gezdimgordum/arenapark-alisveris-merkezi.html>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.6: ArenaPark İÇeriden Görünümü 1

(http://www.emlakjet.com/haber/foto-galeri.php?imaj_id=52382#foto_td, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.7: ArenaPark İÇeriden Görünümü 2

(<http://www.avmgezgini.com/avmler/istanbul/arenapark-avm-68.html>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Avrupakent Gayrimenkul Geliştirme A.Ş.'nin yatırımcı olduğu Armonipark Outlet Center, 2008'de Sefaköy'de açılmıştır. 71 bin metrekarelik kapalı alanda 95 mağazasıyla hizmet veren armonipark, yerli-yabancı tanınmış markaları tüketicilerle buluşturmaktadır. Armonipark Bakırköy, Küçükçekmece ve İkitelli bölgelerinin tam ortasında yer almaktadır. Mağazalarının yanında yeme-içme mekânları, çocuk oyun

alanları ve eğlence alternatifleriyle sadece bir alışveriş değil, aynı zamanda yaşam merkezi de olan ArmoniPark, bulunduğu bölgenin yeni buluşma noktası haline gelmektedir. ArmoniPark'ta market devi Carrefoursa ve teknoloji devi Teknosa merkezin en gözde mağazaları olarak öne çıkmaktadır. Merkezin üst katında 7 salonlu sinema kompleksi bulunmaktadır (<http://www.armonipark.com/>, 17 Ocak 2016'da erişildi).

Resim 2.8: ArmoniPark'ın Dışarıdan Gündüz Görünümü
(<http://www.armonipark.com/>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.9: ArmoniPark'ın Dışarıdan Gece Görünümü
(<http://www.armonipark.com/>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.10: ArmoniPark'ın İçeriden Görünümü 1
(<http://www.armoniPark.com/>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.11: ArmoniPark'ın İçeriden Görünümü 2
(<http://www.armoniPark.com/>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Yatırımı Edip Uluslararası Gayrimenkul tarafından yapılarak hayata geçirilen 212 İstanbul Power Outlet, Ağustos 2009’da açılmıştır. Toplam kapalı alanı 235 bin metrekare ve kiralanabilir alanı ise 70 bin metrekareden oluşmaktadır. Ayrıca 212 İstanbul’da 175 mağaza bulunmakta ve 2’si 3D olmak üzere toplam 9 sinema salonu vardır (<http://www.gazetemetro.com/alisverisin-212-hali/>, 17 Ocak 2016’da erişildi). Türkiye’de ilk “power outlet” olma özelliğini taşıyan 212 İstanbul, Atatürk Havalimanı’na yakın konumu ve 3500 araç kapasiteli ücretsiz kapalı ve açık otoparkı ile Bağcılar’da hizmet vermektedir (<http://www.212istanbul.com/icerik/hakkimizda.html>, 17 Ocak 2016’da erişildi). 212 AVM outlet alışveriş merkezi, geniş mağaza portföyü ile outlet kategorisinde büyük alışveriş merkezleri arasındadır. Başakşehir girişi Basın Ekspres yolunun sağında, İkitelli’nin karşısında yer almaktadır. 212 AVM Power Outlet, metrekareye en fazla park alanı bulunan AVM olarak şehir merkezindeki AVM’lerde yaşanan trafik ve park sorununa yapıcı bir yaklaşım sunmaktadır (<http://www.avmgezgini.com/avmler/istanbul/212-avm-24.html>, 17 Ocak 2016’da erişildi).

Resim 2.12: 212 İstanbul Power Outlet’in Dışarıdan Görünümü 1
(<http://www.avmgezgini.com/avmler/istanbul/212-avm-24.html>, 17 Ocak 2016’da erişildi)

Resim 2.13: 212 İstanbul Power Outlet'in Dışarıdan Görünümü 2
(<http://v2.arkiv.com.tr/p7396-212-alisveris-merkezi.html>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.14: 212 İstanbul Power Outlet'in İçeriden Görünümü 1
(<http://www.avmgezgini.com/avmler/istanbul/212-avm-24.html> 17 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.15: 212 İstanbul Power Outlet'in İçeriden Görünümü 2
(<http://www.avmgezgini.com/avmler/istanbul/212-avm-24.html>, 17 Ocak 2016'da erişildi)

Türkiye'nin en büyük AVM'lerinden biri olan Mall of İstanbul, Mayıs 2014'te açılmıştır. İçerisinde Avrupa'nın en büyük çocuk eğlence merkezi Moi Park, 16 salonlu, 3050 koltuklu sinema, 700 kişilik gösteri sanatları merkezi yer almaktadır (<http://www.avmgezgini.com/avmler/istanbul/mall-of-istanbul-avm-223.html>, 17 Ocak 2016'da erişildi). Türkiye'nin en büyük yerli AVM yatırımcısı Torunlar GYO tarafından 1.3 milyar TL'lik yatırımla hayata geçirilmiştir. Torunlar GYO tarafından hayata geçirilen Türkiye'nin ikinci en büyük alışveriş merkezi Mall of İstanbul, İstanbul'un gelişen bölgelerinden Başakşehir'de Atatürk Havalimanını TEM'e bağlayan Prestij Yolu (eski Basın Ekspres) üzerinde yer almaktadır. Mall of İstanbul, konsepti ve içinde barındırdığı farklı üniteleri ile Türkiye'nin en fonksiyonel alışveriş merkezi olarak ön plana çıkmaktadır. Mall of İstanbul 350 mağaza, binlerce marka, Avrupa'nın en büyük kapalı eğlence parkı Moi Park, gurme lezzetleriyle Gusto Moi, sanatın yeni sahnesi Moi Sahne gibi farklı fonksiyonları aynı çatı altında buluşturmaktadır (<http://www.milliyet.com.tr/mall-of-istanbul-acildi-konut-1886839/>, 15 Ocak 2016'da erişildi).

Resim 2.16: Mall Of İstanbul Harita

(<http://www.sorgulamasitesi.net/haber/mall-istanbul-nerede> 15 Ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.17: Mall Of İstanbul Dış Görünüm 1

(<http://www.mallofistanbul.com.tr/index.htm> 15 ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.18: Mall Of İstanbul İç Görünümlerinden Biri
(<http://www.mallofistanbul.com.tr/index.htm> 15 ocak 2016'da erişildi)

Resim 2.19: Mall Of İstanbul Dış Görünüm 2
(<http://www.mallofistanbul.com.tr/index.htm> 15 ocak 2016'da erişildi)

2.5.1. Evren ve Örneklem

Evren, araştırmacının çalışma alanını oluşturan, örneğini seçtiği ve edindiği sonuçları genelleştireceği gruptur. Belli sınırlamalar getirerek her türlü grubu evrene

dönüştürmek mümkündür (Altunışık vd. 2007:123). Örneklem dizaynı araştırma evreninin tanımlanması ile başlamaktadır. Tam ve kesin hatları ile tanımlanmayan bir hedef kitle üzerinde yürütülen bir çalışma en iyi durumda etkin olmayan bir çalışma olacaktır. Araştırma evreninin tanımı, problem tanımının örnekte kimlerin yer alması veya almaması gerektiği şeklindeki kesin ifadeler haline çevrilmesini (ifade edilmesini) kapsamaktadır (Altunışık vd. 2007: 125). Niteliksel araştırmalar, araştırma evrenini, sosyal gerçekliği genellemelere varmak amacı ile incelememektedir (Patton 1987, Aktaran: Kümbetoğlu 2012: 97). Bu sebeple bu araştırma için sınırları çizilmiş bir evren belirlenmemiştir.

Örneklem (sample) ise belli bir evrenden, belli kurallara göre seçilmiş ve seçildiği evreni temsil yeterliği kabul edilen küçük kümedir. Araştırmalar, çoğun, örneklem kümeler üzerinde yapılır ve alınan sonuçlar, ilgili evrenlerine genellenir. Örneklem (sampling) evrenden örneklem alma işlemidir (Karasar, 2004: 110-11). Örneklemenin amacı, araştırmacıya evren hakkında genellemeler yapabileceği (tüme varım) bilgiyi, evrenin bütününe tek tek araştırmasına gerek kalmadan sağlamaktadır (Altunışık vd. 2007: 123-124).

Niteliksel araştırmalarda (özellikle surveylerde) pozitivizmin ilkeleri araştırma evrenini temsil edici ve tesadüfi yöntemle seçilmiş rastlantısal (probability sampling) örnekleme gerekli kılmaktadır. Niteliksel araştırmalarda ise, gerek 'evren'in farklı algılanışı (örneğin antropolojik araştırmalarda evrenin tamamının seçilmesi) gerekse küçük gruplarla, derinlemesine yapılacak bir araştırma modeli söz konusu olduğundan rastlantısal olmayan (non-probability sampling) örneklem seçimi uygun olmaktadır (Kümbetoğlu 2012: 96). Bora (2012: 30)'ya göre ise "niteliksel bir araştırmanın temsil iddiası olmaması sebebiyle bu araştırmalar bir örneklem oluşturularak yapılmaz, görüşme yapılacak kişiler seçilirken bazı ölçütler kullanılır."

Niteliksel bir araştırmada araştırmacı, temsil edici bir örneklemden çok, veri derleyebileceği örneklerle çalışmaktadır ve araştırma probleminin temel önemdeki öğeleri hakkında bilgi oluşturabileceği kişileri örneklem dahil etmek amacındadır (Kümbetoğlu 2012: 97). İşte bu araştırmada da örneklem olarak belirlenen grup

niceliksel bir araştırmadaki gibi sayısı ve nitelikleri formüllerle belirlenmiş bir örneklem değildir. Kümbetoğlu (2012: 97) Buradaki örneklem, temsil iddiası bulunmayan; araştırmanın amacı, kapsamı ve soruları hakkında bilgi oluşturabilecek kişilerin belirli kriterlere göre seçildiği bir gruptur.

Jenny B. White da 1986 ve 1988 yılları arasında İstanbul'un gecekondü bölgelerinde ve işçi mahallerinde küçük ölçekli üretimde kadınlar üzerine yaptığı antropolojik saha çalışmasında aynı yolu izlemiştir. White (1999:57-58) İstanbul'da mülakat ve gözlem yaptığı bölgeleri, temsil niteliği nedeniyle değil; arkadaşlarının tanıdıklarının olduğu mahalleler olmaları ve bu nedenle de insanların fikirlerini öğrenmenin ve gündelik hayatların izlenmesinin daha kolay olması nedeniyle seçildiğini belirtmiştir. White'nin kriteri seçtiği yerin işçi sınıfı mahallesi olması ve her bir mahallede kadınların parça başı üretim ya da atölye çalışmasının bir biçimine aktif olarak katılmasıdır.

Niteliksel çalışmalar rastlantısal olmayan (non-probability) örnekleme, örneğin; amaçsal, kartopu, teorik örneklem biçimlerini kullanmaktadırlar (Sarantokos 1993, Aktaran: Kümbetoğlu 2012: 97). Buradan hareketle yapılacak olan araştırmanın örnekleme rastlantısal olmayan/olasılığa dayalı olmayan örnekleme tekniklerinden olan amaçsal/kasti (kararsal) örnekleme tekniği ile belirlenmiştir. Bu tekniğin yanı sıra kartopu örnekleme tekniği de kullanılmıştır.

Amaçsal/kasti (kararsal) örnekleme tekniğine göre örneği oluşturan elemanlar araştırmacının araştırma problemine cevap bulacağına inandiğı kişilerden oluşmaktadır. Diğer bir deyişle katılımcıların belirlenmesindeki ölçüt araştırmacının yargısıdır ve katılımcılar rastgele seçilmemektedirler. Kartopu örnekleme ise, evrenin sınırlarının ve evrene üye olanların kesin olarak belirlenemediği durumlarda kullanılan bir yöntemdir. Bu örnekleme tekniğinde ilk olarak evrene dahil olan birisiyle temas kurulmaktadır. Daha sonra bu kişinin yardımıyla bir başkasıyla, daha sonra yine aynı yolla bir başka kişiyle temas kurulmaktadır. Bu şekilde tıpkı bir kartopu gibi örneklem büyütölmektedir (Altunışık vd. 2007: 129-133).

Yukarıda da belirtilmiş olan birbirinden farklı beş alışveriş merkezinden bu teknikler kullanılarak derinlemesine mülakat yapılmak üzere kadın işçiler seçilmiştir. Seçim ölçütünün özellikleri bu alışveriş merkezlerinden birinde çalışan olması ve kadın olmasıdır. Ayrıca araştırma öncesinde 18 yaş ve üstü kadınlarla görüşme yapılması planlanmış ama AVM sektöründe 16 yaşından itibaren ailesinin izni ile işçi çalıştırabildiği görülünce 18 yaş olan kriter 16 yaşa indirilmiştir. Araştırma işçi kadınların davranış örüntülerine odaklandığı için bir yıldan daha az süredir alışveriş merkezinde çalışan kadınlar dışarıda bırakılmıştır. Çünkü örüntü daha önce de belirtildiği gibi insanların düzenli olarak tekrarladıkları hareketler ve düşüncelerdir ve bir davranışın örüntü haline gelmesindeki en önemli etkenlerden biri süredir.

2.6. Veri Toplama Yolu ve Teknikleri

Araştırmada veri toplama tekniklerinden mülakat kullanılmıştır. Bu tekniğin diğer adı da görüşmedir. “Görüşme, sözlü iletişim yoluyla veri toplama (soruşturma) tekniğidir. Bireylerin çeşitli konulardaki bilgi, düşünce, tutum ve davranışları ile bunların olası nedenlerinin öğrenilmesinde en kestirme yol olarak kullanılmaktadır” (Karasar 2005: 165-166).

Görüşmeleri; uygulanan kuralların katılığın göre yapılmış (formel), yarı yapılmış (yarı formel) ve yapılmamış (informel, serbest) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Yapılanmış görüşme, önceden yapılan ve ne tür soruların ne şekilde sorulup hangi verilerin toplanacağını en ayrıntılı biçimde saptayan görüşme planının aynen uygulandığı görüşmelerdir. Yapılanmamış görüşme ise görüşmeciye büyük hareket ve yargı serbesti veren esnek, kişisel görüş ve yargıların kökenlerine inmeyi sağlayan görüşmelerdir. Bu iki uç arasında yapılan görüşmeler ise yarı yapılandırılmış görüşmelerdir (Karasar 2005: 167-168). Altunışık vd.’e (2007: 84) göre, “mülakatı yapan kişi kaba hatlarıyla bir yol haritasına sahiptir ancak cevaplayıcının ilgi ve bilgisine göre bu genel çerçeve içerisinde farklı sorular sorarak konunun değişik boyutlarını çıkarmaya çalışmaktadır. Bazı soruların sorulmasının uygun olmadığı ya da anlamsız olduğu durumlarda o sorudan vazgeçilebilmektedir.”

Bu araştırma nitel bir araştırma olarak tasarlandığı ve nitel araştırma tekniklerinden olan mülakat tekniği ile yapılması planlandığı için görüşme yapılacak olan kişilerin sayısı belirlenmemiştir. Buna karşın birçok kaynakta bilimsel araştırmalarda örneklemin alt sınırının 30'dan az olamayacağına altı çizilmiştir. Altunışık vd. (2007: 127)'ye göre "30'dan büyük 500'den küçük örnek büyüklükleri birçok araştırma için yeterlidir. Örneklerin alt gruplara (eğitim, yaş, cinsiyet, statü, mevki vb.) ayrılması durumunda her kategorinin örnek büyüklüğünün en az 30 olması gerekir." Bu sebeple araştırmada genel geçer bilgi olarak kabul edilen 30 sayısı dikkate alınmıştır ve katılımcılardan gelen cevapların tekrarlamaya başladığı yerde (bilginin tekrarladığı sınırdaki) görüşmeler tamamlanmıştır. Böylece görüşülen kişilerin sayısı 33 kadın işçiye ulaşmıştır.

Niteliksel ve niceliksel araştırma arasındaki temel ayrım, gerçekliğin açıklanması (niceliksel araştırma için) ve gerçekliğin yorumlanması (niteliksel araştırma için) faaliyetleridir. Bilimsel düşüncenin ve bilimsel ürünün ne için olduğu, sosyal bilimcinin ne yapması gerektiği sorularına, amacı sosyal dünyayı açıklamak için olgu toplamak ve genellemelere varmak olan pozitivism, amacı sosyal dünyayı anlamak için öznellikleri yorumlamak olan yorumsamacı okullar birbirinden başka cevaplar vermektedirler (Kümbetoğlu 2012: 24).

Fenomenolojik-yorumsamacı yaklaşım, bireylerin yaşadıkları sosyal çevre içinde ve kurdukları ilişkiler içinde "anımlar" oluşturduklarını, bireyleri kendi öznellikleri ile sosyal dünyalarını yeniden yaratanlar olarak değerlendirmek gerektiğini ileri sürmektedir (Anderson 1991, Aktaran: Kümbetoğlu 2012: 28).

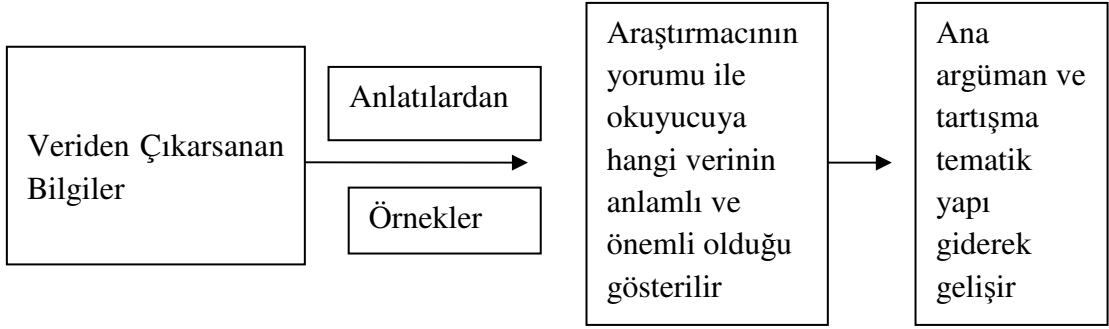
Bourdieu de sosyolojinin, çok soyut ve çok biçimci bir düzeyde kaldığı sürece pek bir işe yaramadığını ve sosyolojinin hedefinin, ötekileri teşhir etmek, nesneleştirmek olmaması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre bu hedef, bir alanda hareket eden eyleyicinin tutumunu bütünüyle ve hangi gereklilik içinde davrandığını anlamak üzerine kurulu olmalıdır (Bourdieu ve Wacquant 2014: 199-200).

Niteliksel araştırmanın teorik dayanağını bu yorumsamacı yaklaşımda görmek mümkündür. Çünkü Kümbetoğlu (2012: 24)'na göre bu teorik dayanağı, “gerçekliğin karmaşık doğasını, inşa ettiğimiz, sembollerle algıladığımız büyük resmin ancak öznel bir temsiliyi ortaya koyarak ve sosyal hayatın içerisinde çıkarılabilecek sayısız örneklerle, bu özneliği yorumlamak mümkündür iddiası oluşturmaktadır.” Buradan hareketle işte bu çalışmada, görüşmeler analiz edilirken yorumsamacı yaklaşımdan faydalanılmıştır. Veriler raporlanırken ise Kümbetoğlu (2012: 169)'nun aşağıdaki raporlama sistemi kullanılmıştır:

“Niteliksel araştırmalarda, araştırma bulgularının raporlanmasının amacı, gerçekliğin neye benzediğinin, onu yaşayanların anlatılarından anlatılmasıdır.[...] Raporlamada herhangi bir genelleme yerine, bizimle araştırma sürecini paylaşmış olan kişilerin, görüşlerini, yansıttıklarını anlam sistemlerini, sosyal hayata dair algılarını ortaya koymak önemlidir. Bütüncül bir anlama çabası, her görüşmeden çıkan farklı anlatılardan ortak çizgileri, benzerliklerin yanı sıra beliren farklılıkları raporlamada açıklıkla sunmak, araştırma sürecinde paylaşılan bilgilerden gerçekliğin resmine doğru kavramayı içermelidir.”

Veriler, raporlamada kullanılırken ise hem tablolar oluşturularak görüşmeci sayıları verilmiş hem de görüşmecilerin anlatılarından doğrudan alıntılar verilmiştir. Görüşmecilerin demografik ve sosyo-ekonomik durumları tabloleştirilerek ekte verilmiştir. Algı ve tutumlara dair bulgular ise ilgili literatürle birlikte görüşmecilerin doğrudan ifade ettikleriyle belirtilmiştir. Kümbetoğlu (2012: 170-171)'na göre, “doğrudan alıntılarının sıklıkla kullanılması, araştırmacının önemli bulduğu boyutları anlatılardan örneklerle yansıtmayı, raporu yaşanan gerçekliğin resimlendirildiği bir yapıya kavuşturur. Bulguların sunumunda kişilerin özgün fikirlerini, subjektif görüşlerini olabildiğince çok yansıtmak gerekmektedir. Böylelikle araştırmanın ortaya koyduğu verilerin okuyucu ile bire bir karşılaşması sağlanmış olmaktadır.”

Veriler raporlamada kullanılırken aşağıdaki aşamalar izlenmiştir.

Şekil 2.1: Verilerin Raporlamada Kullanımı
(Kümbetoğlu 2012: 171)

III. BÖLÜM

3. BULGULAR VE YORUMLAR

Bu bölümde ilk olarak araştırma kapsamında görüşülen kadınlara ait genel bilgiler anlatılacaktır. Genel bilgiler katılımcı kadınlara ait demografik ve sosyo-ekonomik verilerden oluşmaktadır. Sistematik olması açısından bu bilgiler tablolaştırılmış ve ekler bölümüne de tablolar halinde konulmuştur. Genel bilgilere dair hem tablolar hem de bulgular bölümünde yer verilmesinin sebebi; yapılan araştırmanın niceliksel ya da niteliksel yöntemlerle yapılmış olması fark etmeksizin katılımcıları, araştırmaya konu olan yönlerinden önce en genel özellikleri ile tanımaya olanak vermesidir. İkinci olarak ise araştırmanın amacı, kapsamı ve araştırma sorularından hareketle veriler; Yeni İşçilik Örüntüleri ve AVM ve İşçilik Algısı bölümleri ile değerlendirilecektir.

3.1. Görüşme Yapılan Kadınlara İlişkin Genel Bilgiler

İstanbul'da beş farklı alışveriş merkezinde çalışan kadınlarla yapılan araştırmada, örneklemin yaş ortalaması 26'dır. Kadınların yaş aralığı 16 ile 44 arasında değişim göstermektedir. Görüşmecilerin çoğunluğunu lise mezunlarının (12 kişi) oluşturduğu görülmektedir. Halen lise öğrenci olan sekiz kişi vardır. Bunlardan sadece biri okula devam eden son sınıf lise öğrencisidir ve bu katılımcı iki yıldır kesintisiz olarak AVM'de, okul döneminde belirli gün ve saatlerde, tatillerde de tam zamanlı çalıştığı için araştırmaya dahil edilmiştir. Diğerleri açık öğretim lise öğrencileridir. Yüksek lisans öğrencisi olan bir kişi arkeoloji ana bilim dalı öğrencisidir. Üniversite (dört yıllık fakülte) mezunu olan sadece bir kişi vardır. Beş kişi ise halen üniversite

öğrencisidir. Bunlardan dördü açık öğretimde öğrenci iken bir kişi de uzaktan eğitim almaktadır. Üç kişi yüksekokul, iki kişi ortaokul ve bir kişi ise ilkokul mezunudur.

Görüşmecilerin çoğunluğunun bekar (27 kişi) kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Bu kadınların dördü boşanmıştır ve geriye kalan altı kadın ise evlidir. Katılımcı kadınların 18'i doğduklarından beri İstanbul'da yaşamaktadırlar. Göç ile gelenler ise 15 kişidir ve bu katılımcıların İstanbul'da yaşama sürelerinin ortalaması 9.7 yıldır. Kadınların İstanbul'da yaşama süreleri de 1 ile 22 yıl arasında değişim göstermektedir. Göç edilen illere bakıldığında ise Samsun (2 kişi), Kırıkkale, Sakarya, Giresun, Ordu, Ardahan, Artvin, Diyarbakır (2 kişi), Kırklareli, Ankara (2 kişi), Tokat, Adana illeri yer almaktadır.

Kadınların ailelerine ilişkin bazı demografik bilgiler de Ek 5'te tablo olarak verilmiştir. Görüşülen kadınların çoğunun annesi ilkokul mezunudur. 25 kadın "annelerinin ne iş yaptığı" sorusuna "ev hanımı" cevabını vermişlerdir. Ev hanımı olan anneler herhangi bir gelire sahip değildir ve kayıt dışı da herhangi bir işle ilgilenmemektedirler. Birçok durumda ev içlerinde gelir yaratıcı etkinlikler istatistiklere yansımadağı gibi, "yeniden üretici" ev içi etkinlikler de ulusal gelir hesaplamalarında göz önünde bulundurulmamaktadır. Bu yüzden ev kadınları faal işgücüne ne "işsiz" ne de "çalışan olarak kaydedilmektedir (Özbay 2011: 118-120). Görüşmecilerden 25'inin annesi çalışmamaktadır ve kimse annesini "çalışmıyor ya da işsiz" olarak nitelendirmemiştir. Bu görüşmecilerin, annesinin "ne iş yaptığı" sorusuna "ev hanımı" cevabını vermesi Özbay'ın tespitiyle örtüşmektedir. (Görüşmecilerin ailelerine ilişkin diğer bilgiler için Ek 5'e bakınız.)

Görüşmeciler ortalama 6.7 yıldır çalışmaktadırlar ve görüşmecilerin çalıştıkları yıllar 1 ile 23 yıl arasında değişmektedir. Görüşmecilerin AVM'de çalıştıkları yılların ortalaması ise 3.6'dır ve görüşmecilerin AVM'de çalıştıkları yıllar ise 1 ile 15 yıl arasında değişmektedir. Görüşmecilerin daha önce çalıştıkları diğer yerlere ibakıldığında tekstil, çağrı merkezi, mağaza, konfeksiyon, hastane, market, anaokulu, otel gibi yerlerden oluşmaktadır. Bu yerlerden farklı olarak, 1 görüşmeci daha önce

fabrikada ve 1 görüşmeci de daha önce bir arkeoloji müzesinde çalıştığını belirtmiştir. 5 görüşmeci ise daha önce AVM dışından başka bir yerde çalışmamıştır. (Bakınız Ek 6)

Görüşmecilerin çoğunluğunun satış danışmanı/temsilcisi (12 kişi) olarak çalıştığı görülmektedir. Görüşmecilerden 4'ü müdür, 3'ü müdür yardımcısı iken görüşmecilerin günlük çalışma saatleri ise 8 ile 15 saat arasında değişmektedir ve günlük çalışma saatleri ortalaması 8.6'dır. Günde 8 saat çalışan görüşmeciler (20 kişi) çoğunluğu oluşturmaktadırlar. (Çalışılan mağaza, iş tanımları, yol ve yemek ücretleri, şu an çalışılan işin hangi kaynaklar ile bulunduğu ve ailede başka AVM'de çalışan olup olmadığı bilgileri için Ek 7'ye bakınız.)

Görüşmecilerin aldıkları maaşlar 949 TL ile 2000 TL arasında değişmektedir ve görüşmecilerin aylık kazançlarının ortalaması (sadece 1 kişi maaşı hakkında bilgi vermemiştir) 1354 TL'dir. Oturdıkları evlere sahip olan görüşmeciler çoğunluğu (21 kişi) oluşturmaktadırlar. Evleri kira olan ise 12 görüşmeci vardır. (Görüşmecilere ait diğer sosyo-ekonomik bilgiler için Ek 8 ve Ek 9'a bakınız.)

3.2. Yeni İşçilik Örüntüleri ve AVM

İlk alışveriş merkezlerinin tasarımcısı olan Victor Gruen bir mimar olmasının yanı sıra aynı zamanda "kent Mekânı" ve "kentlerdeki sosyal yaşam örüntüleri" arasındaki ilişkileri inceleyen bir kuramcıdır. Gruen bu ilişkiyi incelerken kentlerde sağlıklı bir toplumsal yaşamın kurulabilmesinin gerekli koşulların da peşine düşmüştür. Ona göre kentlerde insanların trafik, sıkıcı çalışma ortamları, soyutlanmış konut alanları gibi ortamlardan uzaklaşarak bir araya gelebilecekleri sosyal mekânlar oluşturulmalıdır. Amerikan kentleri gibi geniş bir alana yayılan, trafik ve ulaşımın büyük bir sorun haline geldiği kentlerde bu gereklilik daha büyük oranda hissedilmiştir (Kowinski, 1985. Aktaran: Vural ve Yücel 2006: 101). Böylece dünyaya yayılan büyüklükleri ve nitelikleri birbirinden farklı; şehir merkezinden uzakta ve şehir merkezinde, bugün artık büyük şehirlerde neredeyse mahallerde de yer alan alışveriş merkezleri hayatlarımızın birer parçası haline gelmiştir. Tıpkı Gruen'in "kent Mekânı" ve "kentlerdeki sosyal

yaşam örüntüleri” arasındaki ilişkileri incelemesi gibi bu araştırmada da onun mimarı olduğu AVM’ler ve bu AVM’lerde çalışan kadınların işçilik örüntüleri (değişen) arasındaki ilişki değişen yönüyle incelenmiştir. Bu bölümde ise değişen işçilik örüntüleri bağlamında AVM’lerde çalışan kadınların işçilik örüntüleri mercek altına alınmıştır. Değişim söz konusu olması sebebiyle daha önceki dönemin özellikleriyle birlikte örüntülerine de değinilmiştir. Daha önceki dönem olarak nitelendirilen dönem Sanayi Devrimi sonrası ağır sanayi, fabrikasyon ve üretime dayalı olan dönemdir. Bu dönemin yerini hizmet ve bilgiye dayalı üretimin yapıldığı dönem almıştır. Dolayısıyla endüstriyel üretimin yerini ulaşım ve hizmet sektörü ile bilgi üretimi almıştır (Ören ve Yüksel 2012: 53-54). Bu sebeple örüntülerdeki değişiklikler genel özellikleriyle üretime dayalı olan ağır sanayi ve fabrikasyon dönemi ile hizmet ve bilgiye dayalı üretimin yapıldığı dönemlerde incelenmiş ve bu dönemdeki yeni oluşumlar olan AVM’lerdeki kadın işçilerin örüntülerine odaklanılmıştır.

Kapitalist emek sürecinden söz edildiğinde, kapitalist üretim biçimine özgü iki olgu hemen dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi işçinin, emeğini satın alan kapitalistin denetimi altında çalışmasıdır. İkincisi ise üretim faaliyeti sonucunda ortaya çıkan ürünün onu üreten işçinin değil, aynı zamanda üretim araçlarının sahibi olan kapitalistin malı olmasıdır (Aydoğanoglu 2011: 21). Bu iki durum (denetim altında çalışma ve işçinin ürettiğinin kendinin olmayışı) emeğin üretime dayalı olan kapitalist dönemdeki niteliğine etki ederek onu önceki dönemlerden kesin olarak ayırmıştır. Ayrıca denetim altında çalışma, emeğin kapitalistin kontrolü altında varlığını devam ettirmesidir. Bu da işçilik yapma biçimleri ve onunla bağlantılı olarak işçilik örüntülerini doğrudan etkilemiştir.

Bu dönemdeki sanayi, sahip olduğu teknik araçlarla, her insanın elini ayağını ömür boyu bir tek ayrıntı işleme bağlayan manüfaktür iş bölümünü silip süpürdüğü gibi fabrikada işçiyi makinenin canlı bir eklentisine çevirerek, fabrika dışındaki her yerde ise kısmen kadın ve çocuk emeğinin ucuz vasıfsız emeğin genel kullanımıyla iş bölümünü temelde yeniden kurmuştur (Marx 2004: 179). Artık makineyle muhatap haline gelen işçi, Marx’ın belirttiği şekliyle makinenin canlı eklentisi haline gelen işçi daha önce hiçbir dönemde olmayan denetim ve yabancılaşma ile baş başadır.

Fabrikaların doğuşu ile beraber işçiler eski çalışma alışkanlıklarını bırakmak zorunda kalmış, daha önce yaşadıkları yerlerde ve kendi kurdukları ritme göre çalışan insanlar, çalışmak için her gün fabrikalarda toplanmak ve fabrikanın belirlediği zaman ritmi içinde çalışmak zorunda kalmışlardır[...]Belirli bir zaman aralığında, düzenli çalışma ve bunun Mekânının fabrika olması, kapitalizmin Mekân ve zaman üzerinde hakimiyet kurma çabasının bir parçası haline gelmiştir (Yırtıcı 2005: 779).

Fabrikalarda ilk ortaya çıkmalarından itibaren tüm çalışma süreçlerini kapsayan yoğun bir denetim söz konusu olmuştur. Denetim işi sadece üretimle sınırlı kalmamış, aynı zamanda işçilerin hareketlerini; işi yapış biçimlerini, çalışma hızlarını, davranışlarını da içermiştir. Üretim alanı büyüdükçe denetleme işi de büyümüş, işçileri gözetim altında tutmak bu dönemden itibaren üretim sürecinin ayrılmaz bir işlevi haline gelmiştir (Aydoğanoglu 2011: 43). İşte bu denetim ve denetimin hizmet sektöründe daha esnek hale gelmesi yeni işçilik örüntüleri için önemli bir etken olmuştur. Aydoğanoglu (2011: 144-145)'nin Kocaeli ve Gebze bölgesinde metal fabrikalarındaki işçiler üzerine yaptığı araştırmada işçilerin %29,3'ü denetlenme ya da izlenme durumunda kendisini "hapisanedeki mahkumlar gibi" hissettiğini, %27,3'ü dikkatinin dağıldığını; işine yoğunlaşmakta güçlük çektiğini belirtirken, %18,9'u çalışırken "sınırlı ve gergin olduğunu", %10,1'i ise "hata yapacağı için endişelendiğini" belirtmiştir. AVM'de çalışan kadın işçilerin ise tüm gün kameralarla donatılmış mağazalarda üstleri ve AVM yönetimi ile aynı ortamda çalışmalarına karşın denetim ve gözetim konusunda herhangi bir şikayetleri yoktur. Çünkü AVM'ler yukarıda anlatıldığı gibi bir denetimden uzak çalışma alanlardır. Çoğunlukla mağazalarda bir müdür ve bir müdür yardımcısı ile satış danışmanlarından oluşan ekip çalışmaktadır. Çalışanlar işverenini çoğunlukla tanımamakta, bölge koordinatörü (aynı bölgedeki birkaç mağazadan sorumlu yönetici) ile bazı denetim zamanlarında karşılaşmakta ve AVM yönetimi ile de belli başlı konular dışında bir bağlantıları olmamaktadır. Bu sebeple görüşmeciler bir fabrika çalışanın aksine kendisini AVM'de rahat hissetmekte, diğer çalışanlarla çalışırken de yakın ilişkiler kurmakta ve işyerini evi gibi görmektedirler. Aşağıdaki katılımcıların ifadeleri AVM'deki çalışma ortamının rahatlığı ve çalışanların kendilerini bu Mekânda nasıl hissettiğini göstermektedir:

“Evden çok burada zaman geçiriyorum. Burası evim gibi oldu. Evdekileri göremiyorum.” (2B)

“Aile ortamı gibi hissediyorum, işimde mutluyum.”(4B)

“İçeridekilere sözümü dinletebiliyorum çünkü çalışma ortamım rahat.”(8A₁)

“Çalışıyorum ve iş ortamını seviyorum. Açıkçası burası lise gibi bana. Lisede arkadaşlarla nasılsam mağazada dışında arkadaşlarımla da öyleyim. Yeri geliyor içinde de öyleyiz. Saygı var ama çok rahat bir ortam. Her mağazada böyle değilmiş”(27M)

“Güzel, ortam güzel. Huzurlu bir ortam, sıcak bir ortam.” (28M)

“Biz mağazada abla kardeş gibiyiz. Evden daha çok oradayız biz. Severe iş yapıyorum.” (30M)

“Ben burayı ev olarak görüyorum. İnsanların alışveriş yaparken benim de çalışırken daha güvende olduğum bir yer olarak görüyorum AVM’yi. Cadde mağazalar böyle değil.” (32C)

Çalıştığı Mekânı evi gibi gören ve çalışma arkadaşlarıyla aile gibi olduğunu düşünen AVM çalışanlarının aksine Aydoğanoglu’nun (2011:151) araştırması fabrika işçilerinin AVM’de çalışanlardan oldukça farklı düşündüğünü göstermiştir. Bu araştırmada işçilere çalıştıkları fabrikanın patronuyla, yöneticileriyle ve diğer işçilerle birlikte bir aile gibi olup olmadıkları sorulmuş ve işçilerin %63,5’i “hayır bir aile olduğumuzu düşünmüyorum” yanıtını vermişlerdir. “Evet biz bir aileyiz” yanıtını verenler (%19,9) ve “bazen” diyenler (%19,9) genellikle fabrikadaki diğer işçilerle birlikte kendilerini bir aile gibi hissettiklerini, ancak bu yanıtı verenlerin büyük bölümünün patronlarını aileden birisi olarak görmediklerini belirtmişlerdir.

Fabrikalarda giriş çıkış kontrolü denetimin önemli bir ayağını oluşturmaktadır ve oldukça yaygın bir uygulamadır. Yapılan bir araştırmada işçilerin fabrikaya giriş ve çıkışlarda kontrolden geçip geçmedikleri sorulduğunda, işçilerin büyük bir bölümünün (%89,4) yanıtı “evet” olmuştur. Herhangi bir kontrolden geçmediğini düşünenlerin oranı ise sadece %10,6’dır. Araştırma sırasında fabrikaya giriş ve çıkışlarda en yaygın uygulamanın elektronik kartların gösterilmesi şeklinde olduğu gözlemlenmiştir (Aydoğanoglu 2011: 126-127). AVM’de çalışmada ise denetim ve güvenlik iç içe

geçmiş durumdadır. AVM çalışanları tıpkı müşteriler gibi içeri girerken rutin olarak her seferinde aranmakta ve müşteriler ile aynı girişleri kullanmaktadırlar. Giriş ve çıkış (vardiya sistemi kullanılmaktadır) saatleri AVM'nin açılış ve kapanış saatlerine uymayan çalışanlar giriş kartı ve yüz tarama sistemi gibi kontrolden geçmektedir. Bu durum, çalışanın giriş ve çıkış saatlerinin bir fabrikadaki gibi denetlenmesinden çok AVM'nin güvenliği ile ilgili bir uygulamayı kapsamaktadır. Çalışma saati giriş ve çıkışı AVM'nin açık olduğu saatlere denk gelen çalışanlarda ise böyle bir uygulama mevcut değildir. Çalışan, müşteri gibi girmekte ve çıkmakta; vakti varsa AVM'de gezip dolaşabilmekte ve sonra çalıştığı mağaza ya da evine gitmektedir. Bir görüşmeci AVM açılmadan başlayan vardiyasında yaşadığı giriş problemini şöyle dile getirmiştir:

“Giriş kartımı evde unutmuştum. 1 saat içeri almadı beni (güvenlik).Onun yüzünden papara yedim, içeri geç girdim, işlerim aksadı ve geç çıktım o yüzden o gün.
(17A₁)

Bir fabrika ya da küçük bir üretim atölyesi düşünün ki işçisi giriş kartını yanına almadığı için onu içeri almasın. Her iki Mekânda da üretim aksayacağı için böyle bir uygulamanın olması mümkün değildir. AVM'de ise yukarıdaki görüşmeciye giriş kartını unutması sebebiyle içeri almayan güvenlik görevlisi ayrı bir şirketin çalışanıdır ve AVM yönetimine bağlı olarak çalışmaktadır. Görüşmeci ise güvenlik görevlisi ile hiçbir ilişkisi olmayan bir mağazanın çalışanıdır. Görüşmecinin yöneticileri saat 10'da mağazanın açılmasını istemekte ve kamera kayıtlarını ile bu denetimi sağlamakta iken AVM yönetimi ise AVM müşterilere açık olmadığı saatlerde işe başlayan çalışanlardan AVM'nin güvenliği için giriş kartlarını göstererek içeri girilmesini istemektedir. Bu sebeple mağazanın çalışanlarına uyguladığı denetim, AVM yönetiminin Mekânın güvenliği için yaptığı denetime takılmıştır ve bu iki denetim şekli de bir fabrikanın denetim şeklinden oldukça farklıdır. Mağaza yöneticileri için mağazanın çalışan tarafından açılış saati önemli iken, AVM yönetimi için güvenlik sebebiyle giriş kartı gösterilerek içeri girilmesi önemlidir. Farklı işverenler, farklı kurallar ve onlar arasındaki seyrek bağlar; Mekân olarak aynı işyerinde çalışmalarını dışında bir ortak noktası olmayan iki çalışanı karşı karşıya getirmiş ve bu ilişkide AVM'nin güvenlik sebebiyle yaptığı denetim galip gelmiştir.

Fabrikalardaki gibi bir giriş-çıkış kontrolü olmayan AVM’lerde tüm alanın kamera ile izleniyor oluşu kadın çalışanlar için kendilerini denetim altında hissetmelerine neden olmamaktadır. Kadınlar için kameralar ile her şeyin kayıt altına alınıyor oluşu AVM’yi güvenli bir çalışma Mekânı olarak adlandırılmalarına neden olmuştur:

“Her gelen içeri giremiyor, burası güvenli yerler. Tamam çok güvenli olmasa da her önüne gelen giremez yine de bir düzen var.” (12A₁)

“Güvenli, serin, servisle gidip geliyorum. Ben genç bir kıyım. Genç kızlara neler olduğunu görüyoruz. O bakımdan yani kendi namusum bakımından güvende hissediyorum.” (19C)

“Eğer çalışma saatleri ve günleri daha iyi olsaydı AVM’ler kadınlar için daha kolay çalışma şartlarına sahip. Burada yalnız değilsiniz, kamera sistemi altındasınız, güvenli bir yer. (25M)

Başka bir çalışan ise yaptığı işin her anının kamera kayıtlarında oluşundan duyguyu memnuniyeti ve kendi için yararını şöyle dile getirmiştir:

“Bir kere müşteri geldi, yiyip içti. Ben yemedim ödemem dedi ama tüm kirlili tabaklar falan her şey önünde. Bunu başka yerde de yapıyormuş yani müşteri sorunluydu. Kamera kayıtlarından çıktı bu durum. Müşteri de inkar edemedi ödedi tabi.” (19C)

Nichols ve Suğur (2012: 169-170)’un 1999 ve 2000 yılları arasında İzmit üçgeninde ve yakınında bulunan tekstil, beyaz eşya ve otomotiv sektöründe üretim yapan 7 büyük ölçekli firmada yaptığı araştırmada ise işçiler yöneticilerin kendi performanslarını merkezi bilgisayar sistemi aracılığıyla denetlediklerini bilmekte ve bazı fabrikalarda yöneticiler bunu firma tarafından sağlanan bilgisayarlar aracılığıyla evlerinden de yapabilmektedirler. Yöneticilerin evlerindeki bilgisayarlar fabrikadaki sisteme bağlı olarak çalışmakta ve isteyen yönetici gecenin bir vaktinde kendi hattındaki işlerin gece vardiyasında nasıl gittiğini takip edebilmektedir. Bu araştırmada işçilerden biri gece vardiyasında çalışırken gecenin bir vakti, bütün yöneticiler evlerine gittikten sonra bile hala izlendiklerini; bunun işçileri rahatsız ettiğini ve sürekli izlenmenin yöneticilerin işçilere hiç güvenemediği gösterdiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde başka

araştırmada da çalışma statülerine göre denetçi tarafından denetlenmenin ya da gözetlenmenin işçiler üzerinde nasıl bir etkiye neden olduğu incelenmiş ve fabrikadaki kadrolu işçilerin %28,7'si “dikkatlerinin dağıldığını ve işlerine konsantre olamadıklarını”, %25,3'ü “kendilerini hapisanedeki mahkumlar gibi hissettiklerini” ifade etmiştir. Kadrolu işçilerin sadece %19,5'i denetlenmek ve gözetlenmekten etkilenmediklerini belirtmişlerdir (Aydoğanoglu 2011: 116-117). Bu araştırmaların gösterdiği aksine AVM’de çalışanlar sürekli gözetlenerek denetlenilmek karşısında farklı örüntüler sergilemişlerdir. İzlenmekten olumsuz etkilenmemek, kameralar tarafından işyerinde olan her şeyin kayıt altında olmasından duyulan memnuniyet ve böylece ortaya çıkan güvenli işyeri algısı bu örüntülerin göstergeleridir.

Görüşmecilerden bazılarının fabrikada çalışma ile ilgili olarak söyledikleri ve fabrikada çalışmak istememe nedenleri tam olarak bu denetim ve onun neden olduğu örüntülerle ilgilidir:

“Yeterince dert var, disiplin var (fabrikada). Çok yorucu, 12 saat çalışıyorlar, orada sadece iş var. Burada kakara kikiri de yapıyoruz.” (7B)

“Sabah akşam robot gibi olmak istemezdim. En azından burada arkadaşlarla sohbet imkanı oluyor. Orada sürekli iş var, başında emreden biri var. Burası hareketli, hareketli olmayı seviyorum. Makine değil de insanlarla olmak hoşuma gidiyor.”(9A₂)

“Hayır (fabrikada çalışmak istemezdim). Çalışırken eğlenmeyi seviyorum. Kafamı gömüp çalışamazdım. Bana göre değil”. (15A₁)

“Ben saatlere bağlı bir insan değilim. Şu saatte gir, şu saatte çık, şu saatte ye. Ben sevmiyorum öyle. Özgürlüğüme daha düşkünüm. Bazı şeyleri istediğim saatte yapmayı seviyorum. Bir fabrika ortamından bunu yapamazdım.”(25M)

“Fabrika bana sanki nasıl desem orada canım çıkacakmış çalışmaktan gibi geliyor. Orası bana itici geliyor. Burada da yorgunluktan ölüyorum çok çalışıyorum ama fabrikaya girmekle AVM’ye girmek farklı. Fabrika itici geliyor.” (27 M)

Harvey (2008: 133)’e göre, “kapitalizmin üretken tarihinin bir kısmı; insan bedeninin emek kapasitesi taşıyıcısı olarak kullanılmasının yeni yollarını ve potansiyellerini keşfetmekle geçmiştir.” Girilen her yeni dönemde de emek kapasitesi taşıyıcısı olan insan bedeni bu durumdan etkilenmiş ve ağır sanayi ve fabrikasyon

dönemi sonrasında sürece insan bedeninin yanında; aklı, zihinsel aktiviteleri ve duyguları da eklemlenmiştir.

Sanayi Devrimi sonrası dönemde ağır sanayi, fabrikasyon ve üretime dayalı ekonomiden hizmet ve bilgiye dayalı üretime geçilmiştir. Dolayısıyla endüstriyel üretimin yerini ulaşım ve hizmet sektörü ile bilgi üretimi almıştır. Sanayi Devrimi sonrası baş döndürücü bir gelişim süreci başlamıştır (Ören ve Yüksel 2012: 53-54). Dolayısıyla bu dönemin en büyük özelliği sanayi devrimiyle ortaya çıkan kas gücü kullanımından zihin gücüne kullanımına geçilmesidir. Bu yönüyle endüstri sonrası dönem öncelikle bilgisayar olmak üzere birçok gelişmenin ortaya çıktığı bilgi teknolojileri çağı olmasının yanı sıra hizmet sektörünün de ortaya çıktığı dönemdir ve bu dönemde üretilen şeylerin; bilgi, hizmet ve teknoloji olması çalışma şekillerini ve işçilik örüntülerini de doğrudan etkilemiştir.

Kapitalizm farklı tarihsel dönemlere ait farklı mekânsal sabitleyenleri gerektirmektedir. Her kapitalist dönemde Mekânın, üretimin büyümesini, emek-gücünün yeniden üretimini ve kârın azamiye çıkarılmasını kolaylaştıracak biçimde örgütlenmesini anlatmıştır. Zaman ve Mekânın yeniden örgütlenmesiyle, kapitalizm bunalım dönemlerini yenebilmekte ve yeni yeni bir birikim döneminin temellerini kurabilmektedir. “Fordizm”den, “Post-Fordist” esnek birikime geçiş yeni mekânları sabitlemiştir (Harvey 1989, Aktaran: Urry 2015: 43).

Böylece fabrikalardan farklı olarak karşımızda yeni mekânlar yer almaktadır. Kapitalist sistem içerisinde değişen birikim durumu (esnek birikimin ortaya çıkışı) bu durumun temel nedenini oluşturmaktadır.

Sanayileşen/erken modern evrede, üretimin önemli bir eylem olması nedeniyle, fabrikalar dönemin sembolleri haline gelmişlerdi. Tüketim toplumunu temsil eden geç modern evrede ise, tüketimin önem kazanmasıyla birlikte, alışveriş merkezleri dönemin yeni simgeleri haline gelmişlerdir (Özcan 2007: 55). Alışveriş merkezlerinin de içerisinde yer aldığı hizmet sektörü araştırmanın konusu, amacı ve soruları da göz önünde bulundurulduğunda önem arz etmektedir.

Hizmet sektörü, kadınların yaygın istihdamının gerçekleştiği alanlardan biridir. Uluslar arası ekonomiyle bağlantısı ve içerdiği ekonomik faaliyetler itibariyle heterojen yapıda olan hizmetler sektöründe eğitim, sağlık, finans ve bankacılık veya turizm alanlarındaki büyük modern işletmelerin yanında küçük ihtiyaçları karşılayan enformel işletmeler, seyyar satıcılık faaliyetleri ve ev hizmetleri de yer almaktadır. Hizmet sektöründe kadınların ağırlıkta olduğu üç alan: toplum hizmetleri (sağlık, eğitim ve sosyal refah), ticaret (perakende hizmetler) ve ev hizmetleridir (Joekes 1987, Aktaran: Toksöz 2012: 187).

Kendi içinde büyük farklılıklar gösteren, heterojen bir yapıya sahip olan hizmet sektöründe kadınlar için sunulan vasıflı veya vasıfsız işler patriarkal yapı ve ideoloji çerçevesinde, toplumsal cinsiyet temelinde ayrılmıştır. Bu sektörde kadınlar en fazla toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler alanında istihdam edilmekte, onu toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller ile mali kurumlar vb. alanlar izlemektedir. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler kendi içinde kamusal sağlık ve eğitim hizmetleri gibi kadınlara toplumca uygun görülen öğretmenlik, hemşirelik vb. formel sektör işyerlerini barındırırken, aynı zamanda kadınlarca yerine getirilen ev ve bakım işleri gibi enformel işleri de barındırmaktadır (Toksöz 2012: 236-237).

Kapitalizminin bireylerden talep ettiği ortak temel beceriler ve yeni piyasa değerleri, özellikle giderek genişleyen hizmet sektöründe yer alan işlerde maddi-olmayan emek biçimleri ile çalışan kitlelerin çalışma ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. Bu etki ise, çalışan bireylerin çalışma yaşamları ile gündelik yaşamları arasındaki ayrımın kendi denetimlerinden çıkmalarında somutlaşmaktadır. Böylece, yeni kapitalizm üretim ilişkilerinin dışındaki gündelik olan her türlü faaliyeti içereleştirme kapasitesine sahip bulunmaktadır. Bu anlamda, emeğin niteliğine ve vasfına yönelik endüstriyel döneme ait hiyerarşik sınıflandırmalar günümüz emek piyasalarında anlamını büyük ölçüde yitirmektedir (Emirgil 2010: 233). Bir görüşmecinin hizmet sektöründe çalışmaya ilişkin değerlendirmesi şöyledir:

“Psikolojik olarak çöktüm (hizmet sektöründe çalışmaya başladıktan sonra). Keşke bana yol parası vermeseler de servis tutsa firma. Taksiler bile güvenli değil, o yüzden yürüyorum. Burası kadın işçiler için zor. Burada her tipi var. (...) ne ararsan

var. Günde o kadar çok insan geliyor ki kabine tuvaletini yapan müşteriler bile var. Hizmet sektörüne Allah düşürmesin. Üniversite mezunu çalışan bile var AVM’de, onlara diyorum gidin çıkın buradan başka bir yapın. Cadde mağazaları böyle olmuyor. Çünkü biliyor buraya gelen müşteri onlar bizim üzerimize geldiğinde bizim üstlerimiz de karışmıyor. Görüyor orada, müdür bile müdahale etmiyor ama cadde mağazada yiyorsa yap. Oralari daha iyi, burada cüzdanına güvenip böyle yapıyorlar.”(17A₁)

Hizmet sektöründe çalışma yaşamı içerisindeki ile çalışma yaşamı dışındaki ilişki ve etkileşim arasındaki ayrımın ortadan kalkarak yaratılan duyguların manipülasyonunun gündelik yaşamda da devam etmesi söz konusu olmaktadır. Bu durum ise, bireylerin kendi yaşamları üzerindeki kontrolleri tamamen kaybetmelerine ve çalışma yaşamlarını gündelik yaşamda bir anlatı olarak sunamamalarına yol açmaktadır. Dolayısıyla, duygulanımsal emeğin en önemli özelliği olan çalışma yaşamı ile gündelik yaşam arasındaki sınırların ortadan kalkarak, bireylerin kendilerini çalışma yaşamının üretim süreçlerinden ve bu sürecin pratiklerinden koparmakta yaşadıkları güçlük, günümüzde maddi-olmayan emeğin en önemli görünümünün başında gelmektedir (Emirgil 2010: 232-233). Kendi yaşamları üzerinde çalışma saatleri sebebiyle kontrolü kaybetmiş çalışanlardan üçünün ifadeleri şöyledir:

“Saatleri hoşuma gitmişti. Kendime vakit ayırabilirim diye düşünmüştüm. Sonra ayıramadığımı gördüm. Bir gün izin oluyor, yatarak geçiriyorum. Yorgunluğunu dinlendiriyorsun.” (8A₁)

“Normal bir işim olsaydı 5’te eve gidebilirdim. Yemek yapabilir, sinemaya gidebilir, ailemle oturabilirdim. Ben eve gittiğimde onlar uyumuş oluyorlar. Sosyal hayatım olurdu, hafta sonlarım olurdu.” (10A₂)

“Çalışma saatleri her an değişiyor, sabit değil. Haftalık çalışma saatleri değişiyor, hafta hafta bu saatler de değişiyor. Sosyal hayatım kalmadı buraya girdiğimden beri. Mesailer, saat yani gün olarak geri dönüyor bize. Mesela şimdi izne çıksam 1 ay gelmeyecek kadar mesai yaptım ama bunu almak mümkün değil.”(15A₁)

Çalışma bittikten sonra da duyguların manipülasyonunun gündelik yaşamda devam ettiğini ise aşağıdaki çalışanın ifadelerinde görmek mümkündür:

“Burada çalışmaya başladıktan sonra bazı olaylara daha çok üzülüyorum. İşte olanları eve taşıyorum istemeden dahi. Bazen mutlu oluyorsun tek sözle (müşterilerin sözleri) ama bir tek sözle de hayattan soğuyabiliyorsun.”(29A₁)

Çalışma saatleri ve sarf ettikleri yoğun emek söz konusu olduğunda normal bir iş yapmadıklarını düşünen AVM’de çalışan kadınlar için ikinci yeni örüntü, AVM’de hangi işi yaparlarsa yapsınlar harcadıkları yoğun duygusal emektir.

Herkes tarafından gözlemlenebilen mimiksel ve bedensel gösterimler yaratabilmek için hislerin yönetilmesi olarak tanımlanan süreçte esas olan duygu yönetimidir. Duygu yönetimi bir ücret karşılığı yapıldığında duygusal emek adını almaktadır (Hocschild 1983, Aktaran: Seçer 2005: 825).

Günümüzde özellikle hizmet sektöründe, kalitenin artan önemi ile birlikte, duygusal emek kullanımına yönelik ilgi de giderek büyümekte ve duygusal emek kullanımı, hizmet kalitesinin sağlamanın temel koşullarından biri olarak görülmektedir. Duygusal emek genellikle, çalışanın rol gerekliliklerinden biri olarak kabul edilmekte ve örgüt tarafından istenen bazı duyguların gösterilmesine ya da örgüt tarafından istenmeyen bazı duyguların gizlenmesine yönelik çabaları ifade etmektedir (Seçer ve Tınar 2004, Aktaran: Seçer 2005: 225-226). Bir çalışan işi gereği gülmek zorunda oluşunu anlatırken bu durumun her insan tarafından kolaylıkla yapılabilen bir şey olmadığına vurgu yapmıştır:

“Bazen olumsuz etkiliyor (iş gereği yapılanlar). Hep gülüyorsunuz. Yani insanlara hep siz enerji veriyorsunuz. Bu beni bazen rahatsız ediyor. Allah’tan öyle bir insanımdır ki bunu kaldırabiliyorum.” (32C)

Diğer bir çalışan ise duygusal emek yoğunluklu çalışmanın zamanla kendi duygularını nasıl değiştirdiğini şöyle ifade etmiştir:

“İnsanı inanılmaz yıpratın bir şey (AVM’de çalışmayı kastediyor) bazen duygularının alındığını hissediyorsun. Çok merhametli bir insandım buraya girmeden önce. Şu an insanlara karşı en ufak bir merhametim yok. Düşüp bayılsa, ah geçmiş olsun deyip geçebilirim yanından. Bu sektör insanların duygularını sömürüyor. Eminim

ki bütün hizmet sektörü böyledir. Dünyanın en zor işi insanlarla uğraşmak ve hizmet sektörü içindeki herkes bunu fazlasıyla yapıyor. Bizim insanlarımız çok bencil eminim ki o insanlar bizim kaç saattir ayakta olduğumuzu bilmiyordur ve umurunda da değil zaten. Burası sömürü düzeni.(...)Burada çalışmaya başladıktan sonra duygusuz ve merhametsiz olmaya başladım. Bizim mağazamıza kadınlar geldiği için hemcinslerinizden nefret eder hale geliyorsunuz. Kilo veriyorsunuz, ağır yemekler yiyorsunuz ama kilo veriyorsunuz.”(23M)

AVM’de çalışan kadınlar duygusal emek yoğunluklu işlerin gereği olarak yaptıklarını anlatırken hemen hemen hepsi olumsuz ifadeler kullanmışlardır ve bu gereklilik gereği yaptıkları her şeyin kendilerini olumsuz etkilediklerini ifade etmişlerdir. Bu olumsuzluğun başında müşterilerle kurulan ilişkiler ve bu ilişkide harcanan enerji yer almaktadır.

“Felaket oluyor (iş gereği yaptıklarını kastediyor). Mesela boğaz ağrıları çekiyoruz. Baş ağrıları oluyor eve gittiğimde yorgunluk, streslik. Bunlar çok oluyor. (8A₁)

“Çok yoruluyorum. Bazen sıkılıyoruz, bırakıp gitmeyi bile istiyoruz çoğu zaman. İnsanlara laf anlatmayı bırakıp gitmek istediğim oluyor.” (10A₂)

“Çok yorulduğum için ve işe başladıktan sonra çok fazla kilo verdiğim için ailemdeki herkes üzülüyor. Olumsuz bakıyorlar (AVM’de çalışmayı kastediyor). Sürekli insanlarla uğraşıp sinirlendiğim için istemiyorlar aslında bu işte çalışmamı.”(27M)

“Koşulsuz müşteri memnuniyeti” demek (AVM’de çalışmayı kastediyor). Gelen her müşteriye gülmek zorundasın, sürekli hizmet sunmak zorundasın. Burada hiçbir şeyin affı yok. Çok iyi bir müdür bile olsan o gün sadece bir kişi seni yerle bir edebilir. Gelen kişi kötü biridir, kötü bir elektriği vardır senin gününü de mahvedebilir.” (15A₁)

Bir çalışan ise müşterilerin AVM’lerin hiç kapanmaması gerektiğini söyleyerek kendilerinden gereğinden fazla hizmet beklediğini ve bu durum karşındaki şaşkınlığı şöyle ifade etmiştir:

“Müşteriler buraya bazen sizden önce gelip sizden sonra çıkmak istiyorlar! Yani “keşke kapatmasanız” diyen çok fazla insanla muhatap oluyorsunuz!(25M)

AVM’de çalışan kadınlar esnek çalışma saatleri ve duygusal emek sarf etmeleri sebebiyle yaptıkları işten hem fiziksel hem de ruhsal olarak etkilenmekte ve çift yönlü yorulmaktadırlar. Yukarıdaki görüşmecilerin ifadelerinden hareketle kadınlar yaptıkları işten daha çok ruhsal olarak etkilenmektedirler ve bunda da iş gereği gösterilen fiziksel çalışma ya da çalışma sonucunda kazanılan paranın temel gereksinimleri karşılayıp karşılamaması ve kendi ekonomik durumlarından çok yine müşterilerle kurulan ilişkiler ve bu ilişkide ortaya koyulan duygusal emek etkili olmaktadır. İstanbul, Bursa, Kocaeli, Sakarya ve Düzce İlleri’nde ve kadınların çok yoğun biçimde yer aldığı tekstil, gıda ve hizmet sektörlerinde 2008-2009 yıllarında yaptıkları kayıtdışı çalışmaya ilişkin yapılan bir araştırmada kadınların çoğu yaşam koşullarının kendilerini ruhen sağlıksız kıldığı yolunda yakınmalarda bulunmuşlardır. Katılımcıların ruhsal sorunlarının öncelikle temel gereksinimlerin karşılanmamasıyla ilintili olacağına inandıkları anlaşılmış ve katılımcıların çoğunluğu maddi sıkıntılar karşısında kendilerini ruhen iyi hissetmediklerini belirtmişlerdir. İşyeri stresi ya da yoğun çalışma, temel gereksinimlerin karşılanmaması kadar sıklıkla olmasa da ruhsal rahatsızlık etkenleri olarak dile getirilmiştir (Kümbetoğlu, User ve Akpınar 2012a: 237). AVM’de çalışan kadınlar ise temel gereksinimlerinin karşılanmamasından hiç bahsetmemekle birlikte kayıtdışı çalışan kadınların aksine çalışma koşulları, sosyal güvenceleri, aldıkları ücret ve sahip oldukları haklardan formel çalışma koşullarına sahip olmaları sebebiyle hoşnuturlar. Kayıtdışı çalışan kadınlar için söz konusu olan işyeri stresi ya da yoğun çalışma ise AVM’de çalışan kadınlar için müşteriler kaynaklı ortaya çıkan bir durum olarak nitelendirilmiştir ve AVM çalışanları bu durumdan ruhen olumsuz etkilendiklerinin altını işyeri ve yapılan işin dezavantajlarını anlatarak çizmişlerdir.

Hizmet sektöründeki kadın emeği ile bağlantılı duygulanımsal emeğin neden olduğu en önemli sonuçlardan biri yıpranmadır. Özdemir (2010: 11), Aguiar ve Herod (2006)’dan bu yıpranmayı şu şekilde özetlemiştir: “Önce kol emeğimizi istediler, sonra kafa emeğimizi istediler şimdi yüreğimizi istiyorlar.” Kadın emekçilere yönelik denetim aygıtlarında kadının uysal, itaatkar ve sorun çıkarmak istemeyen gibi özelliklerine dayanan cinsiyetçi bir yaklaşım olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca vurgulanması gereken, son dönem duygulanımsal emek örgütlenmeleri ile bizatihi hal, tavır ve davranışların yoğun ve despotik bir denetim altına alınmasıdır. Güvenlik, bankacılık ve

fast-food sektörlerinde ya da büyük alışveriş merkezlerinde satış görevlisi olarak çalışan ve büyük çoğunluğu kadın olan işçilerin, eski sistemde Taylor ve Ford'un işçinin vücudunu (bedenini) despotik emek rejimine tabi kılması benzeri, zihinleri, duygulanımları ve organizmalarının bütünü (gülümseme ve ses gibi) despotik emek rejimine tabi kılınmaktadır. Ayrıca bu despotik emek rejiminin yanı sıra duygulanımsal emekte, işverenler, çalışanların hal, tavır ve sosyal becerilerine önem vermektedirler. Bu sebeple fikirler ve duygulanımlar işe katılınca, dolayısıyla yeni bir biçimde patronun komutasına tabi hale gelince, genelde yeni ve yoğun yabancılaşma ve taciz biçimleri de yaşanmaktadır (Hardt ve Negri 2004, Aktaran: Özdemir 2010: 11). Bir çalışan iş gereği sürekli gülmek zorunda oluşunu ve bu durumun üstü tarafından takip edilmesini anlatırken çalışırken gülmemesi durumunda işi bile kaybedebileceğinin ipuçlarını vererek bedeni ve zihni üzerindeki denetimi şöyle ifade etmiştir:

“Gülmek mecburi bizde. Sinirli oluyorsun, evde başka bir durum oluyor ama buraya gelip gülmek zorundasın. Zor oluyor ama alıştım. Burada gülmeyince müdür de etkileniyor. “İşinden mi memnun değilsin?”e kadar gidiyor olay. O yüzden alıştım artık yalandan da gülebiliyorum”. (12A₁)

Başka bir AVM çalışanı kadın ise iş gereği bakımlı olmaları gerektiğine ve bu durumun da üstleri tarafından kontrolüne ise şöyle dikkat çekmektedir:

“Burada kıyafetine, makyajına, bakımına dikkat etmek zorundasın. Yapmadığın zaman aradan 1 saat falan geçince “istersen bir toparlan”, “yüzün mü solgun” deniyor (müdürünü kastediyor). Burada hep iyi görünmek zorundasın. Hafta sonları yoğun olunca falan mümkün olduğunca makyajı düzgün olanları ön tarafa sürüyoruz (mağaza girişini kastediyor).” (28M)

Endüstriyel dönemde kabul edilen maddi emek biçimlerinin metalaşması sürecine ek olarak, post-fordist olarak adlandırılan endüstri sonrası dönemde ortaya çıkan maddi-olmayan emek biçimlerine ait kültürel-bilişsel ürünlerinin ve duygulanımsal çıktılarının da metalaşması sürecine tanık olunmaktadır (Emirgil 2010: 234). Böylece maddi olmayan emeğin görünümü tartışması bir üst noktaya taşınarak tıpkı maddi emeğin metalaşması gibi maddi olmayan emeğin de aynı süreçten geçtiğini dile getirilmiştir. Buradan da anlaşıldığı gibi nasıl ki bir önceki dönemde var olan

üretim ilişkileri, üretim şekli ve üretim araçları toplumsal ilişkileri yeniden üretiyorsa, yeni kapitalizmle ortaya çıkan üretim ilişkileri, üretim, şekli ve üretim araçları için aynı şey söz konusudur. Bu durumu Emirgil (2010: 234), Lazzarato (1996)'dan şu şekilde aktarmıştır: “maddi-olmayan emek, sadece mallar üretmez... O, birincil olarak ve her şeyden önce toplumsal ilişkiler üretir.” Bu yönüyle klasik bir işçiden farklı olarak bu dönemdeki işçi için duygusal emeğin de ortaya çıkışı onun farklı örüntüler sergilemesine ve daha da ileride toplumsal ilişkileri de dönüştürmesine neden olmaktadır. Kendisinin duygusal emek harcayarak çalıştığını ve aynı yerde çalışanlar bile kol gücüyle çalışan kadın ile arasındaki ilişkiyi bir çalışan şöyle değerlendirmektedir:

“Her segment farklıdır mutlaka. Hepimiz emek veriyoruz ama çok daha kötü şartlarda çalışan var. En basitinden AVM'nin içinde bir temizlik şirketi var ve orada çalışan kadın da var, burada lavabo temizliyor. O kadın benden daha ağır bir iş yapıyor. Çok daha emekçi bir iş yapıyor. Ben hazır bir şeyi satıyorum. Gayet bakımlıyım, elim kirlenmiyor, yüzüm kirlenmiyor. Manikürüm var, makyajım var, saçım fönlü. İnsanlar onu aşağılıyor. Bunu yapmak zorundasın diyor. Bana da diyorlar ama ben mağazadayım onun cevabını veriyorum.” (20C)

Yeni işçilik örüntülerinden üçüncü ise duygusal emekle bağlantılı olarak hizmet sektörü çalışanlarından beklenen; işe “bakımlı” gelmek başta olmak üzere kadın çalışanların bedenlerine dikkat etmelerinin istenmesinin sonucu olarak ortaya çıkan örüntülerdir. Kadınların çoğu iş gereği giymek zorunda oldukları kıyafetlerden hoşlanmamakla birlikte iş gereği bakımlı olmaktan ve makyaj yapmaktan hoşnuturlar. Hatta birçoğu AVM’de çalışmaya başladıktan sonra bu konulara daha fazla özen gösterdiklerini belirtmişlerdir:

“Bayanız süslü püslü oluyoruz burada hoşumuza gidiyor.(17A₁)

“Bakımlı olmaya başladım (AVM’de çalışmaya başladıktan sonra). Diğerleri de öyle (çalışma arkadaşlarını kastediyor). Kıyafetleri sevmiyorum (çalışırken giydikleri), rahat edemiyorum hiç. Temiz ve bakımlı olmak hoşuma gidiyor.”(4B)

“Daha bakımlı oldum burada çalışma başladıktan sonra. Zaten olmak zorundasın, biz o mağazayı temsil ediyoruz. Bakımlı temiz olmalıyız, ter kokmamalıyız. (16A₁)

“İnsan kendine daha çok bakıyor (AVM’de çalışmaya başladıktan sonra). Kendine verdiği önemle alakalı bir şey ama ekstra bir şey de katıyor tabii ki (AVM’de çalışmak) evde her gün makyaj yapıyorum sonuçta.”(24M).

Gıda ve ev tekstil sektöründe çalışan kadınlar için bu durum tam tersidir. Çünkü bu sektörler AVM’lerdeki yoğun çalışmanın olduğu yerlerdir ve özellikle gıda sektöründe çalışma kıyafetleri, hijyen söz konusu olduğu için yaygın ve sert bir uygulama ile kullanılmaktadır. Şapka, tişört, önlük, pantolon hemen hemen tüm çalışanlar için geçerli olan iş kıyafetlerinin yanı sıra mutfak bölümünde çalışanlar ise saçlarını, ellerini, ağız ve ayaklarını kapatan iş ekipmanları kullanmaktadırlar. Benzer bir şekilde ev dekorasyonu ve ev tekstil sektöründe de yaygın bir şekilde iş kıyafetleri kullanılmaktadır. Ev ve mutfak ile ilgili sektörlerde yaygın olarak kullanılan iş kıyafetinin önlük olduğu görülmektedir. Burada önlük gıda sektöründeki gibi hijyen kaynaklı olarak kullanılmasa da bu sektörlerin kadınlara hitap etmesi ve bu sektörlerde çalışan kadınların da her an hizmete ve yardıma hazır, yumuşak başlı oldukları imajı yaratılmak istendiği için kullanılmaktadır. Bu sebeplerle gıda, mutfak ve ev ile sektörlerde yoğun çalışma ile birlikte sürekli makyajlı ve bakımlı görünmek mümkün olmamaktadır ve bu sektörlerde çalışan kadınlardan bazıları için de iş kıyafetlerini giymek olumsuz bir durum olarak nitelendirilmemektedir.

Ev tekstili sektöründeki bir çalışan, çalışırken bakımlı olamadığını ve iş gereği giydiği kıyafetlerin kendisinin kişisel özelliklerini perdelediğini şöyle ifade etmiştir:

“Burada iş kıyafetlerimiz var. Dışarıda bakımlı olunca karşılaştığımızda şaşırıyorlar, beğeniyorlar. Aaaa sen uzunmuşsun diyorlar. (müşterileri kastediyor).”
(13B)

Çalışırken iş gereği giydiği kıyafetlerden memnun olan gıda çalışanlarından bazılarının memnun olma sebepleri ise şöyledir:

“Kendi elbiselerimi giymek istemem. Çünkü her gün kirlenir, değiştirmem gerekir. Böyle daha rahat.” (7B)

“Hayır (kendi kıyafetleri ile çalışmak istemiyor), o zaman işimin hakkını vermezdim. Rahat olurdum.” (19C).

Yeni işçilik örüntülerinden dördüncüsü; işyerini mesai saatleri dışında da kullanmaktadır. Çünkü AVM’ler çalışanlar için mesai saatleri içerisinde bir işyeri iken çalışma bittiği anda onların da sinema, yemek, alışveriş gibi pek çok amaçla kullandıkları birer tüketim alanlarına dönüşmektedir. Hatta araştırmanın yapıldığı AVM’lerin çoğunda banka, bankamatik, market ve fatura ödeme merkezlerinin de bulunması sebebiyle AVM’ler birçok zorunlu ihtiyacın karşılandığı kompleks merkezler haline almaktadır. İşe gelirken bankaya uğrayan, öğle arasında bankamatikten ödemelerini yapan ve iş çıkışı uğrayıp marketten evdeki eksikleri tamamlayan kadınlar önceki dönem işyeri algısı ve örüntüsünden oldukça farklı olarak işyeri algısına sahiptirler ve işyeri örüntüleri de bu sebeple önceki dönemden oldukça farklılaşmıştır. Farklılaşan işyeri örüntüleri görüşmeciler kadınlar şu şekilde ifade etmişlerdir:

“AVM’de çalışıyorum. AVM’nin imkanlarını kullanıyorum. Yemek olsun, mağaza bakmak olsun tabi vaktim olursa.”(14A2)

“Avm de çalışmayı seviyorum. Gezmek ve çalışmak bir arada burada.”(3B)

“Akşam vardiyasında olduğum zaman gündüz banka işlerimi halledebiliyorum.”(7B)

“Her şey elimin altında, evimin alışverişini yapıp gidebiliyorum.”(18A₁)

“Gün içinde alışveriş yapmak kolay. En azından bilinçli alışveriş yapabiliyoruz.” (24M)

“Kendi ihtiyaçlarını bir 10-15 dakika izin isteyip rahatlıkla karşılayıp eve boş elle dönmeyebiliyorsunuz. Bunun için trafik çekmiyorsunuz ve özel bir zamana da ihtiyacınız yok. Her an her ihtiyacınızın yanındasınız. Artıları var burada çalışmanın. Çevrenizde bu işi yapan arkadaşlarınız var, size özel indirimlerle sizi mutlu edebiliyorlar.” (25M)

İşyerini mesai saatleri dışında da yukarıdaki görüşmecilerin de belirttiği gibi kullanmanın yanı sıra yeni bir işçilik örüntüsü olarak ise AVM çalışanları, işyerlerini işçi olmayanlar ile birlikte kullanmakta ve müşterilerle AVM’nin her yerini paylaşmaktadırlar. AVM çalışanları için AVM yönetiminin bulunduğu alan da dahil olmak üzere (mağazaların müdür ve müdür yardımcıları pozisyonları gereği AVM yönetimi ile yakından ilişki içerisinde) tuvaletler, mağazalar, yemek yenilen bölüm, otopark gibi birçok alan kullanıma açıktır. Bu alanların müşteriler ile ortak kullanılmasından rahatsızlık duymayan AVM çalışanlarının olduğu gibi araştırmaya

katılan kadın çalışanların bazıları bu durumdan hoşnut değillerdir. AVM'nin herhangi bir yerinde müşteriler ile karşılaşıldığında ve kendisinin müşteriler tarafından tanındığını gördüğünde mutlu olan ve müşteriler ile bu alanlarda da ilişkiler kuran çalışanların yani sıra bu alanların birlikte kullanılmasından rahatsızlık duyan görüşmeciler kendileri için ayrı personel tuvaleti ve yemekhane olmasa da ayrı bir yemek yenilen alan istemektedirler. Çünkü bu iki zorunlu alanın ortak oluşu, çalışanlar için bazı durumlarda ekstra duygusal emek ve ekstra çalışmak anlamına gelmektedir. Tuvalette bile hareketlerine dikkat etmek zorunda oluşunu bir çalışan şöyle ifade etmiştir:

“En basitinden üzerinde iş kıyafetleriniz varken lavaboya giderseniz elinizi yıkamak zorundasınız. Çok dikkat etmek zorundayız, sorumluluk bu. Artık alıştım, öncelerden zorlanıyordum.” (19C)

Her zaman müşteriler ile birlikte olmaktan hoşnut olmayan ve tuvaletler ve yemek alanlarını ortak kullandıkları için problem yaşadıklarını belirten görüşmecilerden bazılarının ifadeleri şöyledir:

“İnsanlar sizi görünce tribe giriyor. ‘personeller de işte asansörleri işgal ediyor’ oluyoruz. Halbuki anlayışsız olanlar onlar. Biz burada zamanla yarışıyoruz. Yemek mi yiyeceksiniz, tuvalete mi gideceksiniz? Tuvalette bile sıra bekliyorum. Kimse anlayış göstermiyor. Yemek ve tuvalet ayrı olsun çok isterdim. Böyle hiçbir şekilde rahat hareket edemiyoruz.”(27M)

“Çalıştığım firmadan nefret ediyorlarsa kesinlikle aşağılıyorlar (AVM'nin diğer alanlarında karşılaştıklarında müşterileri kastediyor) ama beni seven müşteriler de var. Canım cicim deyip sarılan da var. Bu yüzden AVM'nin içinde pek dolaşmıyorum.” (12A₁)

“Biraz rahatsızlık duyuyorum (bazı alanları ortak kullanmaktan). Personellere ayrı bir yer yapabilirler. Her zaman müşterilerle birlikte olmak istemiyorum.” (6A₂)

“Çok iğrenç etkiliyor (alanların ortak kullanımı). Yemek yerken bile az önce satış yaptığım kadını görüyorum, selam vermek istemiyorum. Bazen söylenmeleri hoşuma gitmiyor. Yemek yerken bari görmeyeyim müşteriyi. Bizim ayrı olsa keşke.”(17A₁)

Bazı görüşmeciler ise kalabalık sebebiyle hijyen konusunun önemine dikkat çekmiş ve bu sebeple ortak kullanmak istedikleri alan olarak tuvaletleri göstermişlerdir:

“Kötü etkiliyor (ortak alanları kastediyor). Ayrı yerde yemek, yesek tuvaletlerimiz ayrı olsa çok iyi olurdu. Hijyen yok.” (5B)

“Genellikle hoşnutum (ortak alan kullanımından) ama tuvaletleri müşteriler ile kullanmak çok kötü. Çok kalabalık AVM’ler temizlik yok. Ben o yüzden engelli tuvaletini kullanıyorum.” (3B)

“Hijyen sıkıntı oluyor. Tuvaletler fena durumda. Çalışanlara özel tuvalet olmalı.” (16A₁)

Yeni işçilik örüntülerinden altıncısı, hizmet sektörü ve özellikle AVM’lerde esnek çalışmanın neden olduğu; belirsiz molalar, giriş ve çıkış saatlerine uyulmaması sonucunda ortaya çıkan belirsiz giriş-çıkış saatleri, hafta sonu çalışma, haftalık izin hafta içi olması, dini ve resmi bayramlar ile yılbaşı gibi tüm özel günlerde çalışmanın neden olduğu örüntülerdir. AVM’lerin birer tüketim merkezi olması sebebiyle AVM çalışanlarının da en yoğun çalışma dönemleri, hafta sonları ve tüm özel günler öncesindeki günleri kapsamaktadır. Ayrıca mağazalar tüm bu dönemlere ek olarak mevsimlerin bitiş ve başlangıçları ile bağlantılı şekilde “indirim sezonu” düzenlemektedirler. Özellikle giyim tekstil mağazalarında her mevsim bir sezon olarak adlandırılırken o mevsimin bitişi de o sezonun ürünleri için indirim anlamına gelmekte ve bir sonraki mevsimin karşılanması da yeni bir sezonun karşılanması anlamına gelmektedir. Sevgililer, anneler, babalar ve öğretmenler günlerine ek olarak öğrencilerin okula başlama ve sömestr dönemleri de bu yoğun dönemde yerlerini aldıktan sonra yıl içerisinde AVM’lerin yoğun olarak çalışmadığı dönem neredeyse kalmamaktadır. AVM’lerin tüm bu özel günleri ve dönemleri kullanarak sürekli kampanyalar düzenlediğini ve bu sebeple de AVM’lerin yoğun olmadığı dönemlerin var olmadığını, kampanyalar; indirimler ve sezonlar ile bu yoğun dönemlerin ve sürekli tüketimin canlı tutulmaya çalışıldığını ifade eden bir çalışana göre bu durum kendilerine fazla çalışma ve çalışma saatlerinde belirsizlik olarak yansımaktadır. İşinde yükselerek satış sorumlusu olduğunu ve bu sebeple günde 10 saat çalıştığını ifade eden aynı çalışan, aslında vardiya sisteminin var olduğunu ve çalışma saatlerinin düzenlendiğini fakat pratikte bu düzene uyulmaması sebebiyle iş dışındaki hayatında da düzeni

yakalayamadığını ve sosyal hayatının kalmadığının anlatırken çalışma saatlerindeki esnekliği şöyle ifade etmiştir:

“(…)Çalışma saatleri her an değişiyor, sabit değil. Haftalık çalışma saatleri de değişiyor, hafta hafta bu saatler de değişiyor.”(15A₁)

Esneklik çalışan için iş güvencesinin olmaması demek olduğu kadar, iş koşullarının keyfileştiği bir duruma işaret etmektedir. Çalıştırmanın beklenti ve isteklerinin koşulsuz kabul edildiği bir çalışma biçimi, en yüksek verimin en düşük maliyetle elde edilmeye çalışıldığı, çalışan için sadece uyum gösterilmesi gereken koşullar anlamına gelmektedir (Kümbetoğlu, User ve Akpınar 2012a: 23). Keyfileşen iş koşullarına uyum gösteren AVM’de çalışan kadınların çoğu bu durumdan hoşnut olmadıklarını ifade etmekle birlikte bu durumun kadınların hayatlarını daha fazla zorlaştırdığını belirtmişlerdir:

“Kadınlara çok zor (çalışma saatlerinden bahsediyor). Sabah evden 8:30’da çıkıp akşam 5 buçukta gelmek ayrı şey, evden 3’te çıkıp gece 11’de gelmek başka şey. Çalışma saatleri kadınlar için ideal değil.” (10A₂)

“Molalarımız çok kısıtlı. 45 dakika yemek molası var, bir de 15 dakika daha molamız var. Bu çok az, bazen onlara bile çıkamadığımız oluyor. Bazen diyorum 15 dakika oturmazsan ölmezsin ama öyle olmuyor. İnsan 10 dakika daha istiyor. Keşke bir 10 dakika daha olsa.” (28M)

“Bazen oluyor ki yemeğe çıkmıyorum düşünün, AVM değil mağazadan çıkmıyorum.” (13B)

“Tekstil de zor ama AVM gerçekten daha zor. En azından saatin geliyor, zil çalıyor, bitiyor. Burada öyle bir şey yok. Burada fazla saat çalışıyorsun, kimse çık demiyor. Sosyal hayat yok, burada daha fazla yoruluyorum.”(22A₁)

“Bayramlarda çalışmanın çok adil olmadığına inanıyorum. Yılbaşı günü akşam sekizde kapatabiliyorsak bayram günü açılmayabileceğine inanmak istiyorum. Bunun yanı sıra hafta sonunun bize özgür olmasını istiyorum. En azından bir pazar günü ailemizle birlikte geçirmemiz gerektiğine inanıyorum.”(25M)

Bir görüşmeci müşterilerle AVM'nin ortak kullanılan alanlarında problem yaşadığını anlatırken belirsiz olan molasında bile bazen çalışmak zorunda kaldığını şöyle ifade etmiştir:

"(...) Ben yemek yerken müşteri geldi kendisine yanlış sipariş gitmiş bana söyledi. Moladaydım ama ilgilendim."(7B)

Bir görüşmeci ise esnekliğin neden olduğu tüm bu belirsizlikler sebebiyle hizmet sektörü yerine herhangi bir üretimin yapıldığı fabrikada çalışmayı istemektedir:

"Çünkü sosyal hakları daha çok (fabrikada çalışmayı kastediyor). İnsanlara değer veriyorlar. Erzak, para yönünden olsun. En basitinden orada bir zil var. Zil çaldığı zaman çıkıyorsun ama biz burada bir, iki, üç, dört saat çalışıyoruz fazladan ve kimse saatin doldu; çık demiyor." (22A₁)

Yukarıdaki görüşmecilerin de belirttiği sebepler nedeniyle görüşme yapılan kadınların çoğu AVM'lerin bu esnek çalışma saatleri nedeniyle özellikle evli kadınlar için uygun çalışma mekânları olmadıklarını ifade etmişlerdir. Yapılan başka bir araştırmanın bulguları, işçi kadınların çalışmak için çok büyük fedakarlıklar yaptıklarını göstermiştir. Vardiyalı çalışan kadın ve erkekler uzun aralıklarla birbirlerini görememekte ve bu durum ilişkilerini etkilemektedir. Sabah erken işe gidip çok geç gelen, ya da birkaç gün eve gelemeyen işçi kadınlar çocuklarıyla istedikleri gibi ilgilenememektedirler. Bu sebeple kadınlar için dışarıda çalışmak ile aile yaşamını birlikte götürmek oldukça zor bir durum haline gelmektedir (Kümbetoğlu, User ve Akpınar 2012a: 239-240). Bu durum AVM'de çalışan kadınlar için de geçerli olmakla birlikte, AVM'lerdeki esnek çalışma koşulları nedeniyle burada çalışan kadınlar daha da zorlanmaktadır. AVM'lerin çalışma saatleri 10:00 ile 22:00 arasındadır ve vardiyalar 09:00 ile 23:00 saatlerini kapsamaktadır. Bazı özel günlerde ve özel günler öncesinde bu saatler değişmektedir. Örneğin Ramazan aylarında AVM'lerin kapanış saati 23:00 ile 23:30'a alınmaktadır. Ayrıca hafta sonu sürekli çalışılmakta ve en yoğun günlerin hafta sonu olması nedeniyle çalışanların 1 günlük haftalık izinlerini bugünlerden birinde kullanmalarına izin verilmemekte, yoğunluk nedeniyle de vardiya saatlerine sadık kalınmamaktadır. Bu sebeple AVM'de çalışan kadınlar; bekar ya da evli olmaları fark

etmeksizin, AVM’de çalışmanın evli kadınlar için çok zor olduğunu şu şekilde ifade etmişler:

“Evli arkadaşlarım var onlar üzerine çok büyük etkileri var öncelikle çalışma saatlerinin. Biz görselciyiz bizim çalışma saatlerimiz sabah 10, akşam 6. Biz geceye kalmıyoruz ama öğlen 2’de gelip gece giden arkadaşlarımız var. Gece eve gidiyor, ev işleri aksıyor, çocuğunun ödevi aksıyor. Bir kadın olarak benim çalışma saatlerimin bana bir dezavantajı yok ama diğer arkadaşların öyle değil. Sosyal hayatı bitiriyor. 2’de işe gelince sabah uyuyorsun zaten. Kimse kalkayım bir şeyler yapayım demez.” (23M)

“Eğer çalışma saatleri ve günleri daha iyi olsaydı AVM’ler kadınlar için daha kolay çalışma şartlarına sahip. (...) Evli bir kadın AVM’de çalışamaz. Sevgilisiyle ciddi bir ilişkisi olan kadın da çalışamaz. Ya yılları çabuk tükenir ya da ilişkisi biter. AVM ya bekar ya da dul kadın işi diyebilirim.” (25M)

“Zor. Evli bir kadın yapamaz. Ben ona karşıyım. Bu işi bekar insanlar yapabilir. Evli bir insan bu saatlere kadar çalışmamalı. Evliler için başka saatler uygulanmalı.” (16A₁)

Evli bir kadın çalışan ise AVM’de çalışmanın neden evli kadınlar için zor olduğunu şöyle ifade etmiştir:

“Ben evliyim, daha farklıyım, sorumluluk var. Onlar (bekar çalışanlar) işe daha fazla konsantre oluyorlar daha rahatlar. Ben gece 11’de gidip ikinci hayatıma başlıyorum. Temizlik, ütü gibi.”(17A₁)

Bazı görüşmeciler ise işyerinde deneyimli olmaları ve görece çalıştıkları mağazanın diğer mağazalardan daha rahat olması sebebiyle diğer görüşmeciler gibi molalar ve çalışma saatlerinin esnekliği konusunda problem yaşamamaktadırlar:

“Bizim mağazamız özel ve butik bir mağaza olduğu için bizim müdürlerimiz bizi sıkmaz. Molalar problem olmaz. Diğer mağazalarda bu rahatlık yok.”(25M)

Başka bir görüşmeci ise çalıştığı AVM’nin evine yürüme mesafesinde olması sebebiyle çalışma saatlerindeki esnekliğin kendisini etkilemediğini, AVM’nin herkese

açık oluşu ve çalışırken de görüşme imkanının olması sebebiyle çok kıskanç olan eşinin kendisinin çalışmasına izin verdiğini belirtmiştir:

“İyi karşılıyor (eşinin AVM’de çalışmasına bakışını kastediyor) , zaten problem olmadığı için şu an burada çalışabiliyorum ya. Çünkü burası herkese açık, eşim de istediği zaman geliyor. Çocukları getiriyor, yemek yiyorlar, dolaşıyorlar. Buradan alışveriş yapıyorlar, bana uğruyorlar.”(13B)

Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezleri buralarda çalışan kadınların davranışlarında işçilik örüntüleri anlamında yeni davranışlar sergilemelerine neden olmakla birlikte AVM’lerde çalışan kadınların algı ve düşüncelerini de etkilemiştir. Bu sebeple kadınların kendi sınıfsal konumlarını nasıl farklı algılandıklarına bir sonraki bölümde detaylı olarak değinilecektir. Fakat bu bölüme geçmeden önce yeni örüntülerin sonucusunu; AVM’de çalışan kadınların burada çalışmalarının kendilerine bir statü kazandırdığını düşünmeleri ve bu sebeple işyerinde üstleri, çalışma arkadaşları ve özellikle müşteriler tarafından kendilerine saygı duyulmasını beklemleri oluşturmaktadır. AVM’de çalışmanın kendilerine statü kazandırdığını düşünen kadınların işçilik algıları da yeni davranışlara neden olarak birlikte yeni işçilik örüntüsüne bir örnek oluşturmaktadır. AVM’lerin sayılarının artması ile bu mekânlarda çalışmanın da statüsünün azalmasından yakının bir görüşmeci artık daha az özel olduklarını ifade ederken tam olarak bu noktanın altını çizmiştir:

“Sıradan bir mağaza olmaması hoşuma gitmişti (AVM’de çalışmaya başladığı ilk dönemdeki duygularını anlatıyor) . Dostlar, arkadaşlar Ramazan’da beraber iftar yapardık. Şimdi nasıl böyle değişti anlamıyorum. O zamanlar AVM ruhu vardı. O zamanlar daha özeldik çok AVM yoktu.”(16A₁)

Kendisine çalışırken üstleri, arkadaşları ve müşteriler tarafından değer verildiği için kendisini işçi olarak görmediğini ifade eden bir çalışanın ifadeleri ise şöyledir:

“Bir de çalışanlar burada saygı çerçevesinde olduğu için (kendisini işçi olarak görmemesinin nedenlerinden bahsediyor). Herkes ne istediğini biliyor. Cahil bir insanla çalışmıyorum. Müşteriler ve üstlerimiz, herkes birbirine değer veriyor. Müşteri zaten çalışana değer veriyor”.(32C)

Yapılan bir araştırmada formel ve enformel sektörler arasındaki farklar anlatılırken “işveren tarafından işçiye sağlanan olanaklar” ve bunların dışında olan “firma dışı kazanımlar” tablolaştırılarak verilmiştir. Buna göre formel sektör çalışanlarına çok yönlü sosyal ve ekonomik olanaklar sunmaktadır. Daima kadroda bulunmak, sendikalı olmak, çalışanların sigortalarının işveren tarafından düzenli olarak ödeniyor olması, ikramiye, kıdeme dayalı ücretlendirme, bayram hediyeleri, ücretsiz öğle yemeği, otobüs servisi, firma ürünlerinden indirimli alabilme gibi birçok olanak işçilere işveren tarafından sağlanana olanaklar olmasına karşın itibarlı olmak, evlilik sürecinin kolaylığı ve toplumda statü sahibi olma gibi kazanımlar firma dışı kazanımlar olarak belirlenmiştir. Bu firmalarda çalıştığı için işçilerin “itibarlı olması” her şeyden önce, yaşadıkları kentteki mağazalarda kefişsiz olarak veresiye alışveriş olanağı anlamına gelmektedir ve bu da görece yüksek enflasyonun olduğu bir ekonomide önemli bir kazanç haline gelmiştir. İşçiler bu işlere girdikten sonra nasıl veresiye alabildiklerini sıklıkla anlatmış ayrıca bazıları evlenme umutlarının da arttığını belirtmişlerdir. İyi ve düzenli bir maaş, müstakbel kayınpederlerinin kalplerini yumuşatabilen bir avantaj olarak görülmüştür (Nichols ve Suğur 2012: 51-53). AVM çalışanları ise AVM’de çalışmanın kendilerine doğrudan bir statü kazandırdığını ifade etmiş ve bu Mekânda çalışmak ile itibarlı olmak arasında ilişki kurmuşlardır. Fakat AVM çalışanları için bu durum Nichols ve Suğur’un araştırmasındakinden oldukça farklıdır. Çünkü formel sektörde fabrikada çalışan işçiler için itibarlı olmak ve toplumda statü sahibi olma gibi firma dışı kazanımlar da dolaylı olarak işveren tarafından işçiye sağlanan olanak ile ilgidir. Bu olanaklar iyi çalışma koşulları, iyi ücret ve iyi sosyal haklar temelli olan ekonomik kazanımlardır. AVM’de çalışan kadınlar ise bu koşulların çoğuna sahip olmakla birlikte statü kazanımlarını bu koşullarla açıklamamış, başka bir etkenle; AVM’nin kendisi ve çalıştıkları markalar üzerinden bir anlatı yapmışlardır. AVM’de çalışmanın bir artısı ya da eksisi olmadığını, burada çalışmaya başladıktan sonra kendisinde bir değişikliğin olmadığını fakat diğer çalışan kadınlarda bazı değişiklikler fark ettiğini ve bu durumun insanların karakteriyle ilgili olduğunu anlatırken diğer çalışan kadınlar üzerinden tam da çalışılan marka ile statü arasındaki bağlantıya değinmiştir:

“Artısı eksisi yok, iş bu. Kendimde bir değişiklik olmadı ama etrafımdaki kızlarda fark ettim. Bu zaten insanların karakteri ile ilgili. Ben düz bir kızım şimdi

kıvıramayacağım. Bize de çok (...) başı oynayanlar geldi. Erkek müşterilerin falan gelmesi, asılması falan. Eğer marka iyiye ve kişi de normal standartların üzerinde maaş alıyorsa kişi kendini çok özel bir noktada görebiliyor. Bizde şey derler: “Nereden geldin, Vakko’dan geldin de mi bunu yapıyorsun?”. Tabi bu karakterle alakalı.”(20C)

Bazı çalışanlar ise AVM’de çalışmanın avantajları olduğunu ifade ederken itibar kazanmak ile doğrudan Mekân olarak AVM’de çalışmalarına işaret etmişlerdir:

“AVM’deki müşterilerin çoğu elit de olabiliyor. O yüzden burada çalıştığımız için avantajlıyız. O kadar da aşağı seviyede değilim. Tamam beni aşağılayabiliyorlar ama yeri geldiğinde de cümlelerini doğru kullanmak zorunda kalıyorlar. Garsonla aramda fark var o da AVM’de çalışsa bile.” (12A1)

“Ben markette de çalıştım mesela ama buranın, AVM’nin bir statüsü var. Güzel yanı o, AVM bir statü kazandırıyor .”(24M)

3.3. İşçilik Algısı ve AVM

Galleria alışveriş merkezinde dükkanı olan birinin bir gazeteciyle görüşmesinde Galleria’yı Kabe’ye benzetmektedir; benzetmenin, gerçekten de çoğunluğun Galleria ile neden ilişki kurduğunu açıklamaktadır. Galleria’ya gitmek için, bir yolculuk yapmak gerekmektedir. Bu açıdan Galleria, örneğin Beşiktaş Pazarı gibi gidilen, Karaköy ya da Aksaray altgeçitlerindeki dükkanlar gibi geçerken girilen, Şişli’deki pasajlar ya da Beyoğlu’ndaki dükkanlar gibi iş, sinema ya da tiyatro çıkışı uğranabilen bir yer değildir, ancak “ziyaret edilebilen” bir yerdir v aslında ne bir çarşı ne de bir mabettir. Geleneksel ve tanıdık kavramların hiçbiri onu açıklamaya yetmemektedir. Birçok açıdan bir mesire yerine, en çok da malların sergilendiği ve seyredildiği, metanın ziyaret edildiği bir fuara benzemektedir. Galleria, alışverişi şehir hayatının bir parçası olmaktan çıkarıp kendi başına bir amaç, malları kullanım değerleri bütünüyle silinmiş bir değişim değeri haline getirmekle kalmamış, bakılanla kurulan ilişkiyi de önemli ölçüde değiştirmiştir. İnsanlara kendi şehirlerinde turist olma imkanını verdiğini ve bunun da Mekânla kurulabilecek tanışıklık ilişkisinin imkanlarını ortadan kaldırdığını belirtmiştir. Ayrıca bu sürecin bir de öbür yüzü vardır. Çünkü yabancı olunan şeylere bakmanın, zamanla

büyük şehir insanının can sıkıntısını gideren bir oyuna dönüştüğünü de söylemenin mümkün olduğunun da altını çizmektedir. Bu durum alışveriş merkezine gelen müşteri için geçerli olduğu kadar orada çalışanlar için de geçerlidir. Çünkü çalışanlar için sadece yabancı olan şeylere bakıp gitmek mümkün olmamakta ve çalışanlar, o yabancı şeylere her gün maruz kalarak onlar ile birlikte yaşamaktadırlar (Gürbilek 2014:30-32). Bu sebeple büyük şehir insanının can sıkıntısını gideren bir oyuna dönüşen bu durum, AVM’de çalışanlar için çalışma hayatının kendisinin bir oyuna dönüşmesiyle sonuçlanmaktadır ve bu oyun orada çalışanların kendilerini nasıl tanımladıklarına, kendilerini tanımlarken işçi olarak görmemelerine ve kendi sınıfsal konumlarını farklı algılamalarına etki etmektedir. İşte bu bölümde görüşme yapılan katılımcıların kendilerini nasıl tanımladıklarına, kendilerini tanımlarken işçi olarak görüp görmediklerine, AVM’de çalışmayan kadın işçilerle farklarının olup olmadığı düşünmelerine, sınıfsal konumlarını nasıl algıladıklarına ilişkin veriler değerlendirilecek ve bunda AVM’lerin mekânsal etkisi anlatılacaktır. Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezleri görüşme yapılan kadın işçilerin algı ve düşüncelerini etkilemekte ve bu sebeple görüşme yapılan kadınların çoğu kendi sınıfsal konumlarını farklı algılamaktadırlar.

Alışveriş merkezlerinde yazılı kuralları olmayan yeni bir yaşam pratiği sergilenmektedir. Daha kapısından girerken güvenlik kontrolüyle içeri alınan insanlar birden karşılaştıkları geniş atriumlu, yapay bitkili, yerleri cilalı bu Mekân karşısında hayranlıklarını gizleyememektedirler. Bununla birlikte her türlü aşırı coşku ifadesinden (örneğin yüksek sesle gülmek, bağırarak, koşmak) uzak davranmalarının gereğinin farkında olarak vakur bir ifadeyle bu yeni yaşam pratiğinin içinde yerlerini almaktadırlar (Vural ve Yücel 2006: 104-105). Bu yeni yaşam pratiğinin içinde alışveriş merkezinin kapısından girdikten sonra, mesleği, toplumsal statüsü, eğitimi her ne olursa olsun herkes bu çatının altında birbirine eşit hale gelmektedir ve herkesi, girilen büyük mağazalarda satış görevlileri aynı standart sözcükler ve standart mimiklerle karşılamaktadırlar. Bununla birlikte, merkez içindeki genel mekânlar, bankalar, havuzlar, atriuma bakan geniş teraslar herkesin özgürce oturup dinlenmesi ve etrafı seyretmesi için tasarlanmıştır. Burada alışveriş kadar temel olan bir diğer aktivite ise “görmek” ve “görülme”dir (Shields 1992, Aktaran: Vural ve Yücel 2006: 105). İşte böylesi bir

Mekânda çalışan, çalıştığı alışveriş merkezi ve marka ile görünür hale gelen işçi kadınlar; kendilerini tanımlarken işçi olarak görmemekte ve işçi olarak görenlerin çoğu ise aslında görmemeleri gerektiğinin nüvelerini vererek kendilerine öyle hissettirildiği (müşteriler ve üstleri tarafından) için işçi olarak görmek zorunda kaldıklarından bahsetmişlerdir.

Görüşmecilere doğrudan kendilerini işçi olarak görüp görmedikleri sorulmadan önce kendilik kavrayışlarını kendi ağızlarından öğrenmek için görüşmecilerden kendilerini tanımlamaları istenmiştir. Görüşmecilerin çoğu kendilerini tanımlarken olumlu ifadeler kullanmışlardır ve bu olumlu ifadeler iş ve aile ile ilgili tanımlamaları birlikte kapsamaktadır. Olumsuz ifadeler kullanarak kendini tanımlayan görüşmecilerin kendilik tanımlamaları ise doğrudan iş ile ilgilidir. Kendisini işçi ya amele olarak tanımlayan görüşmeciler; yüz ifadeleri, ses tonları ve beden dilleri ile bu tanımlamalarına olumsuz anlamlar yüklemişlerdir ve bu kadınlar işyerinde müşteriler ve üstleri tarafından kendilerine nasıl davranılması gerektiği konusunda problem yaşayan görüşmecilerdir. Nichols ve Suğur'un (2012: 79-81) araştırması da kendilik tanımları konusunda bu durum ile örtüşmektedir. Bu araştırmada erkek katılımcılar ile kadın katılımcılar ile arasında kendilik tanımları konusunda belirgin farklar görülmüştür. Bazı erkeklerin kendilerini tanımlamaları her şeyden önce bir kötümserlik hissi ile belirlenirken bu kötümser ifadelerin, fabrikada kendilerine nasıl davranılması gerektiğiyle ilgili bazı istekleri olan ve bu istekler geri çevrildiği için küskünlük duyan erkeklerin yanıtları ile uyduğu görülmüştür. Kadınların kendilerini tanımlamalarında ise bu tipte kötümserlik ve küskünlükler görülmemiştir. Kadınların ifadelerinde daha çok; başkalarına katkıda bulunan, dürüst, iyi, güvenilir, faydalı ve kendilerinden istenenleri yapmış ve yapacak insanlar oldukları şeklindedir. AVM'de çalışan kadınlar için de durum aynıdır; kadınların çoğu kendilerini tanımlarken olumsuz ya da kötümser bir hisle tanımlama yapmamışlardır fakat kadınların kendilerini tanımlarken kullandıkları ifadelerin, fabrikada çalışan kadınların ifadelerinden farklı olarak iş ve işyeri ile ilgili ifadeler oldukları görülmüştür:

“Kendi ayakları üzerinde durabilen bir insan olarak görüyorum.” (27M)

“Hiçbir çalıştığım yerde kendimi normal insan gibi görmedim. Sanki hep bir yerde yetkim var gibi gördüm. Kendi kendime gülüyorum bazen bu özgüven nereden geliyor diye?” (28M)

“Şu an satış danışmanı olarak görüyorum kendimi ama ileride yükseleceğime inanıyorum. Müdür olsun müdür yardımcısı olsun, öyle görüyorum kendimi.” (30M)

Olumsuz ve kötümser tanımların istisnasız hepsinde iş ve işyeri ile ilgili olma durumu dikkate değerdir:

“ Her şey. Hem amele hem hamal (işyerinde her işi yapıyor).” (5B)

“İnsanlara hizmet vermek zorunluluğu olan bir kişi olarak görüyorum.” (26M)

“Sömürülen (iş ve işyerine işaret ediyor).” (29A₁)

Kendilerini tanımlarken çoğunlukla olumlu ifadeler kullanan AVM’de çalışan görüşmeci kadınların, kendilerini işçi olarak görüp görmeme konusunda ise olumsuz ve kötümser ifadeler kullandıkları görülmüştür. Görüşme yapılan kadınların çoğu kendilerini işçi olarak görmemektedir ve işçi olarak görenlerin çoğu ise aslında görmemeleri gerektiğini fakat özellikle müşteriler ve sonra da üstleri tarafından kendilerine işçi gibi davranıldığı için kendilerini işçi hissettiklerini ifade etmişlerdir. İşçi olma ya da olmama durumu bir anda AVM’de çalışan görüşmeci kadınlar için; işçi gibi hissetme, hissettirilme, dönem dönem işçi gibi hissetme, işçi gibi hissettirilmesine rağmen kendini işçi görmeme gibi durumlarla birlikte düşünülür hale gelmiştir. Kendisini işçi olarak görmeyen kadınların, görüşmeci kadınların ifade ettiği şekliyle “işçi gibi hissetmeyenlerin”, ifadelerine bakıldığında; aile ortamı, ev ortamı, eğlenceli bir çalışma ortamının olması, çalışılan markanın özel olduğunun düşünülmesi gibi Mekân ile ilgili ifadelerin olduğu görülmektedir:

“Hiç işçi hissetmedim. Evimdeymiş gibi hissediyorum burada. Hiç öyle hissetmedim, tam tersini hissettim.” (1A₁)

“Üstlerim hissettirmiyor. Çok eskiyim, işimi çok iyi yapıyorum, benden daha iyisi yok. Bir kere aile ortamında çalışıyorum. [...] bayrağı (çalıştığı mağazanın adını söylüyor) bana bunu sağlıyor.” (20C)

“Bazı durumlarda işçisiniz o kaçınılmaz ama benim çalıştığım mağaza ve şirketimin özel bir durumu var. Bize daha özel olduğumuzu hissettirdikleri için kendimi burada daha özel hissediyorum. Benim mağazam ve şirketim bunu (işçi gibi hissetmeyi kastediyor) hissettirmiyor bize. (...) Bizim müşteri portföyümüz de biraz özel insanlar. Biz genellikle pilotlara, doktorlara ya da üst düzey yöneticilere hizmet veriyoruz. Bu

yüzden aşığılanmıyoruz, insan gibi karşılandığımızdan dolayı da hala bu mağazadayım. X bir mağazada bu kadar rahat çalışmazdım.”(25M)

Yukarıdaki görüşmecilerin ifadeleriyle benzer şekilde bir önceki bölümde AVM’de çalışan kadın görüşmecilerin, kendilerini AVM’de rahat hissettikleri, diğer çalışanlarla yakın ilişkiler kurdukları, bu yakın ilişkinin çalışılırken de sergilendiği ve çalışanların işyerlerini evleri gibi gördüklerine değinilmiş bu durumlarla ilgili veriler anlatılmıştır. Bu durum görüşülen kadınların kendilerini işçi olarak görmemelerine etki etmekte ve işçilik algısından da uzaklaşmaya neden olmaktadır. Çünkü markalarıyla, vitrinleriyle, o mekânları ve tüm bunları tercih eden müşteriyle birlikte AVM’ler büyümlü mekânlardır ve bu büyümlü mekânların müşteriler ya da çalışanlar tarafından tüketilmesi fark etmeksizin orayı tüketen insanlar üzerinde etkisi vardır. Urry (2015: 106)’e göre, “yalın Mekân yoktur, sadece farklı türden mekânlar, mekânsal ilişkiler veya mekânsallaşmalar vardır.” Mekânın üretildiği, yalın ve dışarıda bir şey olmadığı, Mekânın toplumsal olduğu ve hem etkilenen hem de etkileyen dual bir yapısının olduğunu yani “yalın” ya da “kendinde şey” olarak mekânların olamayacağını Bora (2015a: 64-65) ise şöyle belirtmiştir: “Mekânları ve şeyleri kendi etkinliklerimizi çevreleyecek biçimde düzenleriz. Biz onları düzenledikten sonra mekânlar ve şeyler kendi aralarında ilişkiler kurar, aynı zamanda, yerleşenler de mekânlarla, şeylerle, birbirleriyle ilişkilendirirler.”

İşte kendi etkinliklerimizi çevreleyecek biçimde düzenlediğimiz mekânlardan biri olan AVM’lerin içinde kurulan kamusal ilişki de aynen alışveriş merkezinde kurgulanan yapay dünyaya benzer bir şekilde kendiliğindenliğini kaybetmiştir. İklimlendirmesinden, güvenlik kontrolüne kadar fiziksel ortama dair her şeyin düzenlemiş olduğu alışveriş merkezlerinde kamusal ilişkiler de düzenlenir hale gelmiştir. Öyle ki alışveriş merkezi içindeki satış görevlilerinden, güvenlik personeline kadar pek çok çalışanın müşterilerle kuracağı ilişkiler de söyleyeceği diyaloglar bile bu düzenleme içinde yer almaktadır (Vural ve Yücel 2006: 105). Böylesi yapay bir Mekânda görüşme yapılan kadınlar kendileri işçi olarak görmekten giderek uzaklaşmakta ve kendilerini AVM’nin büyümlüne bırakmaktadırlar:

“Aaa işte ben işçi sınıfındayım gibi görmüyorum kendimi. Ben bir bayanım, çalışıyorum ve bir şeyler başarıyorum. Buradaki ortam çok güzel, kendimi iyi hissediyorum ve bu yüzden işçi olarak görmüyorum.”(27M)

“Görmüyorum ya (kendisini işçi olarak), biraz eğlenceli bakıyorum olaya. Böyle işler acısı bir durumum yok gibi. Ben eğlenmeyi bildiğim için işçi olarak da hissetmiyorum.”(28M)

“Kendi işimi yapıyormuşum gibi düşünüyorum. Hani o mağaza başkasının değil de benim. Ona göre düzgün iş yapıyorum, severek iş yapıyorum. Hani böyle işçi olarak görmüyorum kendimi.”(30M)

AVM çalışanları bu büyülü mekânları çalışırken de tüketmeye devam etmektedirler. Ayrıca çalışmadıkları günlerde ise birer AVM tüketicisidirler. İşte bu sebeple AVM’de bir görüşmeci AVM’nin ortak alanlarını müşterilerle birlikte kullanırken hiç rahatsızlık duymadığını ifade ederken çalışan olsa da AVM’nin çatısı altında herkesin eşit olduğuna vurgu yapmıştır:

“Bana göre kötü bir şey değil bu (müşterilerle birlikte bazı alanları ortak kullanmayı kastediyor). Eğer (müşteriler) benim utanmamı düşünüyorlarsa kesinlikle utanmıyorum. Çünkü o kişi de aslında çalışıyor ama o an belki geziyor. Biz de öyle çalışıyoruz ve yeri geliyor geziyoruz.” (19C)

Görüşmecilerin çoğu çalıştıkları işe başvururlarken AVM’nin kendilerini etkilemediğini ifade etmişlerdir. Fakat bu büyülü mekânları çalışmak için bilerek tercih etmemiş olsalar bile zamanla AVM’de çalışmak görüşmecilerin hoşuna gitmiştir ve hizmet sektörü dışında başka bir sektörde çalışmak isteyenler dışarıda bırakılırsa hizmet sektöründe çalışmaya devam etmek isteyen görüşmecilerin çoğu bir sonraki işlerinin yine bir AVM’de olmasına sıcak bakmaktadırlar:

“Etkilemedi (işe başvururken AVM’yi kastediyor), güzel etkiliyor (şu an AVM ortamı), mutluyum. Ben de kendimi düşünüyorum. Hava sıcakken soğuk ortamdayım, soğukken sıcak. Mesela şimdi terlemiyorum.”(19C)

“Hayır (başvururken AVM etkili olmadı), olumlu etkiliyor (şu an AVM). Açıkçası kendini güvende hissediyor insan, diyorsun ki bana burada bir şey olmaz.

Güvenlik var, müşteriler bana bir şey yapamaz. Evet, olabilir (bir sonraki işinin AVM’de olmasını kastediyor).”(27M)

“Hayır (başvururken AVM etkili olmadı), kozmetiğe olan ilgim etkiledi. Güzel, seviyorum (şu an AVM). İşimden ayrılmak istemiyorum. O yüzden artık onu düşünmem. Uzun yıllar burada devam etmek istiyorum.”(31C)

“Evet(başvururken AVM etkili oldu), iyi hissediyorum (şu an AVM). Güvenli, sıcak, temiz. Evet, ben AVM’den geldiğim için çalışırım yine.”(33C)

Objektif konumlarını gereği kendisini işçi olarak gören çok az sayıda görüşmeci vardır ve bu görüşmeciler işçi olduklarını şöyle ifade etmişlerdir:

“İşçi olarak sonuna kadar hissediyorum. Çünkü özel şirket, sömürülüyorum. Çalışma saatlerim belli güya sabah 10 akşam 6 ama burada erkek bayan ayrımı yok. Koli açılacaksa biz de açıyoruz. Her şeyi onlar da yapıyor biz de. Yol paramız yok, yemek paramız çok az. Maaşımız bize kalmıyor, çalışırken harcıyoruz burada. AVM’de yemek fiyatları çok yüksek. Kapalı ortadayız, oksijen alamıyoruz.” (23M)

“Kesinlikle işçiyim. Çok fazla emek harcıyorum.”(14A2)

“İşçiyim zaten. Bir yönetici vasfımız olmadığı için normal bir sıradan satış danışmanıyım.” (33C)

Ayrıca müdür olan 4 görüşmecinin çalışma saatlerine bakıldığında sırasıyla 9, 15, 10 ve 10 saat çalıştıkları görülmektedir. Bu görüşmeciler terfi aldıkça/yükseldikçe çalışma saatlerinin de arttığını ve normal bir elemandan daha fazla çalışıp yorulduklarını dile getirmişlerdir. Daha önce satış danışmanı olan yeni terfi alarak satış sorumlusuna yükselen bir görüşmeci değişen iş tanımıyla daha fazla çalıştığını, gelen sorumlulukla daha fazla yorulduğunu belirtmiştir. Bu sebeple AVM çalışanları işyerinde yükseldikçe işleri ağırlaşmakta ve kendilerini işçi olarak nitelendirmeye daha yakın durmaktadırlar. Müdür olan bir görüşmeci bu durumu doğrudan ifade etmiştir:

“Müdür oldum ama temizlik yapıyorum. Bu işçiliktir. “(3B)

Yukarıdaki görüşmeciler dışında kendisini işçi olarak görenler ise; çalışma şartları, çalıştıkları sektör, iş tanımları, işin niteliği, aldıkları ücretler ve sosyal hakları gibi birçok etkeni yok sayarak kendilerini işçi olarak gördüklerini ifade etmiş ve işçi

olmayı; işçi gibi hissetme, müşteriler ve üstleri tarafından işçi olarak hissettirilme kavramlarıyla birlikte düşünmüşlerdir:

“İnsanların tavırları yüzünden. Konuşmaları yüzünden, ürün isterkenki tavırları yüzünden.”(kendisini işçi olarak görüyor) (13B)

“Çünkü hep aynı şeyi yapıyoruz, sıkılıyoruz. Emirler falan, müşteriler de yukarıdakiler de öyle (işçi gibi) hissettiriyorlar.” (21A₁)

“İnsanlarla uğraşmak çok zor. Müşteriler bana işçi olduğumu hissettiriyorlar.” (24M)

“Her zaman üstünüzde birileri var, onların söylediklerini yapmak zorundayız. Üstler hissettiriyor (işçi gibi). Ben şu an buradaki konumunda bile üst tarafın verdiği indirim dışında indirim bile yapamıyorum.” (26M)

“Amele durumundayız artık yani. Bariz bir şekilde işçi hissettiriyorlar bize hem üstler hem de müşteriler hissettiriyor.” (29A₁)

Bir görüşmeci ise kendisine işçi gibi hissettirildiği durumda nasıl davranacağını şöyle ifade etmiştir:

“Daha iyi bir firma olursa işimi değiştiririm ama karşıdaki firma bana kendimi işçi gibi hissettirirse işimi bitiririm.”(19C)

Kendisini işçi olarak görmeyen fakat kendisine işçi gibi hissettirildiğinde bu durumdan olumsuz etkilendiğini ise bir görüşmeci şöyle ifade etmiştir:

“Bir şeyler dengede gidiyor, ben burada mutluyum diyorum. Müşterinin biri geliyor, senin bütün psikolojini alt üst ediyor. Tam diyorsun ki ben burada iyiyim, saygı görüyorum, seviliyorum. Müşterinin biri geliyor “sen elemansın, sen çalışansın, bunu yapmak zorundasın” diyor. Bitiyorsun orada, psikolojin alt üst oluyor. Akşama kadar toparlanamıyorum sonra.”(28M)

Görüşme yapılan kadınların çoğu diğer işçi kadınlar ile aralarında farkların olduğunu düşünmektedirler. Görüşmecilere göre bu farkların büyük çoğunluğu AVM’de çalışmakla ilgilidir. Mekân olarak AVM’de çalışmanın kendileri ile diğer çalışan kadınları ayırdığını düşünen görüşmecilerden bazılarının ifadeleri şöyledir:

“Biz orta halli çalışanlarız ama yine de en kötüsünden iyi. Diğer taraftan oturarak çalışanlarla da bir değiliz.”(9A2)

“AVM’de çalışıyorum. AVM’nin imkanlarını kullanıyorum. Yemek olsun, mağaza bakmak olsun tabi vaktim olursa.” (14A₂)

“Ben markette de çalıştım mesela ama buranın AVM’nin bir statüsü var. Güzel yanı o, AVM bir statü kazandırıyor.” (24M)

“Sigortasız AVM’de çalışan yok. Cadde mağazalara göre çok daha iyi burada (AVM’de) durumumuz.” (26M)

“Tabi ki (fakım var). Diğerlerine nazaran en azından sokakta çalışmıyoruz. AVM ortamdayız, güvenli bir ortamdayız. En azından yerimiz belli.” (33C)

Yukarıdaki gibi diğer işçi kadınlar ile farklar konusunu çalışılan Mekân ile bağlantılı düşünmeyen çok az sayıda görüşmeci, farklardan bahsederken kişisel özelliklerden kaynaklanan durumlara vurgu yapmışlardır. Ayrıca diğer işçi kadınlar ile aralarında herhangi bir farkın olmadığını düşünen görüşmecilerin ise kendilerini işçi olarak gören kadınlar olduğu dikkat çekmektedir.

Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezlerinin görüşme yapılan kadın işçilerin algı ve düşüncelerini etkilediği ve bu sebeple görüşme yapılan kadınların çoğunun kendilerini işçi olarak görmediği yukarıda anlatılmıştır. Bu durumla bağlantılı olarak görüşmeci kadınlar sınıfsal konumlarını da farklı algılamaktadırlar. Sınıfsal konum altında burada son olarak görüşme yapılan kadınlara ait; formel sektörde çalışmaya bakışları ve sınıf bilinci durumları, örgütlenme düzeyleri ile sendikal durumları ve güçlenme durumlarına ilişkin veriler değerlendirilecektir.

Görüşme yapılan kadınların büyük çoğunluğu (26 kişi) şu an yaptıkları işten memnundur. Bu memnuniyet formel sektörde çalışmaktan duyulan memnuniyetten farklı olarak çalışılan Mekân olarak AVM’de olmaktan kaynaklanan bir memnuniyettir. Sosyal güvenlik sistemi formel sektörde yerleşik olduğu için, eğer insanlar formel sektörde olmazlar ise sosyal güvence açısından korunmasız kalabilmekte ve birçok insan için formel sektörün dışından kalmak yoksulluğu saplanıp kalmak anlamına gelebilmektedir. Kamu sektörünün gitgide eridiği bir dönemde, alt gelir grupları için

büyük ölçekli özel sektör kuruluşları formel sektörün yegane adresi haline gelmektedir (Nichols ve Suğur 2012: 45). Nichols ve Suğur (2012: 46)'un yaptıkları araştırmada ele alınan işçiler için formel sektörde çalışmak, enformel sektörün her türlü güvencesizliğinden ve sefaletinden kurtulmak anlamına gelmektedir. Ayrıca bu araştırmada işçilere girebilecekleri diğer işlere kıyasla şimdiki işlerinin kendileri için iyi bir seçenek olup olmadığı sorulmuş ve işçilerin %80'inden fazlasının, şu anki işlerinin kendileri için uygun iş olduğunu düşündüğünü ifade edilmiştir. Aydoğanoglu (2011: 123-124)'un çalışmasında da benzer bir durum göze çarpmaktadır. Bu araştırma kapsamında görüşülen işçilerin yarısına yakını yaptıkları işten memnuniyet duyduklarını ifade etmişlerdir ve memnuniyet duyulan nedenlerin başında, formel sektörde çalışıyor olmanın verdiği güven duygusu bulunmaktadır. Bu durum AVM'de çalışan kadın işçiler açısından yapılan işten memnun olanların oranı bakımından benzerlik gösterse de memnuniyet nedeni açısından oldukça farklılaşmıştır. Araştırma kapsamında görüşülenlerden sadece üç işçi memnuniyetini açıklarken formel sektörde çalışıyor olma ve bu sektörün getirilerine vurgu yapmıştır:

“Kendi alanımda iş bulamadığım ama yine de iş bulabildiğim için memnunum.”(11A₂)

“Şirketim çok iyi, iş haklarım iyi.” (16A₁)

“Evime yakın, istediğim an izin olayım ayarlanıyor. Bu konularda sıkıntı yaşamıyorum. Üstlerimle sıkıntı yok. Maaşımı gününde, zamanında ve eksiksiz alabiliyorum.” (29A₁)

AVM'de çalışan görüşmeciler kadınlar için yukarıda da belirtildiği gibi yapılan işten duyulan memnuniyet, formel sektörde çalışmaktan duyulan memnuniyetten farklı bir şekilde çalışılan Mekân olarak AVM'de olmaktan kaynaklanan bir memnuniyettir ve görüşmecilerin AVM'de çalışırken var olduğunu söyledikleri sıcak ortam, aile ortamı ve huzurlu ortam durumları memnuniyet duyulması konusunda başta gelen nedenlerdendir:

“Aile ortamı gibi hissediyorum, işimde mutluyum.”(4B)

“İş ortamını seviyorum.”(27M)

“Biz mağazada abla kardeş gibiyiz. Evden daha çok oradayız biz. Severek iş yapıyorum.”(30M)

“Güzel, ortam güzel. Huzurlu bir ortam, sıcak bir ortam.”(33C)

İşten memnuniyet duyulmasının ikinci önemli nedeni ise işin ve çalışılan sektörün (kozmetik ve tekstil gibi) sevilmesidir:

“Bugüne kadar [...] firmasının (çalıştığı markanın ismini söylüyor) elemanına karşı bir saygısızlığını görmedim.”(19C)

“Yaptığım işi seviyorum. Beni beyinsel olarak ve ruhsal olarak tatmin ediyor. Maddi kısmı tatmin etmiyor ama onun dışındaki kısım da mutlu edebiliyor.” (25M)

“En azından sabah kalkıp hevesle geliyorum. Eğleniyorum, işimi yaptığuma inanıyorum.”(28M)

“Çok memnunum. Huzurluyum her yönden, sevdiğim işi yapıyorum şu anda. Kozmetiği seviyorum.”(31C)

Görüşmeciler formel sektörde istihdam edilmeleri sonucu elde ettikleri; sigortalı çalışma, prim sisteminden faydalanma ve maaş ve primlerin gününde ödenmesi gibi durumları formel sektör ile bağlantılı düşünmeyip AVM’de çalışmalarını sonucunda elde ettiklerini ifade etmiş ve bunları AVM’nin avantajları olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca görüşmeciler aynı işi yapsalar bile AVM dışındaki mağazalarda bu haklardan yararlanamayacaklarını düşünmektedirler:

“Dışarıda bir mağaza olsa daha değişik olur yani. Sigortada sıkıntı yok. Maaşlar, primler vaktinde yatıyor.”(12A₁)

“...Sigortasız AVM’de çalışan yok. Cadde mağazalara göre çok daha iyi burada durumumuz.”(16A₁)

“...Vardiyalı ve sigortalı çalışıyor tüm işçiler ve prim sistemi de var. Cadde mağazada bunlar olmayabiliyor. Bunlar AVM’nin avantajları.”(26M)

Görüşme yapılan AVM çalışanları genel olarak yaptıkları işten memnundurlar ve ekonomik durumlarını orta ve iyi olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca görüşmecilerin büyük çoğunluğunun (20 kişi) ekonomik durumlarından da memnun oldukları görülmüştür. Memnun olan görüşmecilerin çoğu, ilk olarak kazandıkları paranın yettiğini belirtmişlerdir ve bunu söylerken din ile bağlantılı ifadeler kullanmışlardır. Bu ifadeler şu şekildedir:

“Fazlası zarar, böyle iyi, kendimi götürüyorum.”(2B)

“Din yüzünden çok şükür yetiyor diyorum. Evim var, kira ödemiyorum, borcum yok.”(20C)

“Şöyle düşündüğümde :Bizden daha kötü olanlar da var mesela. Şükrediyorsun yani durumuna. Yetiyor.” (30M)

“Çok şükür iyiyim. Belki de yetinmeyi bildiğim için ama kimse istediği maaşı da almıyor.”(32C)

Görüşmecilere sınıfsal konularını nasıl anlamlandırdıklarını görmek amacıyla yukarıdaki verilerin bağlantılı olduğu sorulardan sonra en önemli sorunlarının ne olduğunu sorulmuş ve görüşmecilerin büyük çoğunluğu şu an yaptıkları işlerinin kendilerinin en büyük sorunlarını olduğunu ifade etmişlerdir. Görüşmecilerin doğrudan bu soruya “iş” cevabını verirken işleri gereği yaptıklarından çok iş kavramıyla doğrudan “müşterilere” işaret ettikleri ve müşterilerle ilişkiden doğan durumların kendilerinin en büyük problemleri olduğu görülmüştür. Görüşmecilerden bazıları ekonomik kaynaklı sorunlarının en büyük sorunları olduğunu belirtirken bazı görüşmeciler sağlık problemleri (hastalıklarını) ve özel hayatlarındaki diğer problemlere değinmişlerdir. İşlerini en büyük sorun olarak gören görüşmecilerden sonra büyük bir çoğunluk ise şu an hayatlarında büyük bir sorun olmadığını ifade etmişlerdir. Sadece bir görüşmeci eğitim alamadığını ve bunun en önemli sorunu olduğunu belirtirken ilk defa daha genel bir sorundan bahsetmiştir.

Sınıfsal konum ile ilgili olarak görüşmeye katılan kadın işçilerin örgütlenme düzeyleri ile sendikal durumlarına bakılmıştır. Öncelikli olarak görüşmeye yapılan kadınlardan sadece üçü işyerinde yaşadıkları problemleri çözmek ve çalışma şartlarını iyileştirmek için herhangi bir eylemde bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu eylem sadece üstleri (müdür ya da bölge müdürü) ile konuşmak olmuştur.

“Üstlerimizle konuştuk. Ben işe girdiğimde bir çalışma saatlerinin fazlalığıyla ilgili bir şeyler yapılmıştı. Bunu ek ücret olarak da yazmıyorlar. Şu an bu duruma bir ses çıkarmıyorum. Yeter ki çalışma saatleri yerine otursun. Düzene sokmak için bu durumu bir parmak okuma sistemi getirmişlerdi, tutmadı ama yeni bir şey düşünüyorlar. Bekliyoruz.”(12A₁)

“Müdür bu konuda bir şey yapamaz diye bölge müdürü ile konuştuk özellikle çalışma saatleri konusunu ama personel yok dedi, bulamıyorlarmış.”(14A₂)

“Üstlerimle konuştum. Özellikle çalışma saatlerini. Bizdeki sıkıntı eleman eksikliği. Geçici dediler, yapılacak dediler.” (29A1)

Ayrıca görüşmeciler bu konuda etraflarında duydukları bu tür eylemler ve taleplerin olmadığını ifade etmişler ve görüşme yapılan kadınların hepsi bu konuda faaliyet gösteren dernek, sivil toplum kuruluşu ve sendikanın var olup olmadığını bilmediklerini belirtmişlerdir. İşyerinde yaşadıkları problemler karşısında hiçbir eylemde bulunmayan görüşmeciler (30 kişi) ise yaşadıkları sorunların çözümünün olmadıklarına inandıklarını ve bu sebeple de herhangi bir eylemde bulunmadıklarını şöyle ifade etmişlerdir:

“Eylemde bulunmak zor çünkü problemler direk müşterilerle alakalı. Her gelende aynı şey var çözümü yok.”(11A₁)

“Yapsam da ne olur ki. Çözülecek problemler değil. Ufacık bir çözüm bulsam mutlaka giderdim üstlerime. Bu konuda çalışan STK var mı bilmiyorum. Belki vardır ama araştırmadım.”(23M)

“Kapalı alan problem AVM’de, o da çözülemez.”(25M)

“Dünyanın her yerinde bu şekilde olduğu için shopping mall çalışma saatleri, kuralları değiştirilecek bir şey olarak görmüyorum. Bu yüzden söylemedim.”(31C)

“Konuşmamıza gerek yok. Çünkü bu işin kurallarını bilerek bu işe girdik.”(32C)

Nichols ve Suğur’un (2012: 201) yedi büyük ölçekli firmada yaptığı araştırmada dört fabrikadaki kadrolu işçilerin yüzde yüzünün aynı sendikaya üye olduğu, bir fabrikada hiç sendikanın olmadığı, bir fabrikada sendikanın tam olarak tanınmadığı ve diğer bir fabrikada ise sendikanın çalışmalarının durdurulduğu görülmüştür. Yine Aydoğanoglu (2011: 157-58)’un 34 farklı fabrikadan 423 metal işçisi ile yaptığı araştırmada da işçilerin %65,2’sinin sendikalı, %34,8’inin sendikasız olduğu görülmüştür. Bu araştırmaya katılan işçilere sendikalar ve sendikal örgütlenme hakkındaki görüşleri sorulmuştur. İşçilerin verdiği yanıtlara bakıldığında %22’8’i “sendikaların işçilerin çıkarlarını yeterince koruyamadığını”nı düşündüğü anlaşılmıştır. Ancak “işçilerin çıkarlarını korumak için sendikalar gereklidir” ve işçiler sendikaya üye

olurlarsa ücret ve çalışma koşulları iyi olur” diyenlerin toplam oranı %63,1 gibi yüksek sayılabilecek düzeyde olduğu görülmüştür. Araştırmaya katılan işçilerin, bir taraftan sendikaları eleştirirken, diğer taraftan onları işçilerin ekonomik ve sosyal haklarını geliştirmeleri ve kazanılmış haklarını korumaları açısından hala önemli örgütler olarak görmeleri önemli bir noktadır. AVM’de çalışan kadın işçiler ise alanlarında faaliyet gösteren sendika, sivil toplum kuruluşu ya da dernek gibi kuruluşlardan haberdar olmamakla birlikte işle ilgili sorunların çözümü olmadığını düşündükleri için bu sorunları çözme konusunda da herhangi bir eylemde bulunmamaktadırlar. Sadece bir görüşmeci kendi işleri ile ilgili yasal olarak yapılan ya da yapılacak olan düzenlenmeleri takip etmekte ve bu konunun farkındadır:

“AVM şartlarının düzeltilmesi gerektiğine inananlardanım. Geçen sene böyle bir yasa ortaya çıkacaktı. Kabul edilmedi, hala çemkiririm. Bizim de normal standartlarda insanlar olduğumuzu düşünmelerini istiyorum. Müşteriler buraya bazen sizden önce gelip sizden sonra çıkmak istiyorlar. Yani “keşke kapatmasanız” diyen çok fazla insanla muhatap oluyorsunuz. Bayramlarda çalışmanın çok adil olmadığına inanıyorum. Yılbaşı günü akşam sekizde kapatabiliyorsak bayram günü açılmayabileceğine inanmak istiyorum. Bunun yanı sıra hafta sonunun bize özgür olmasını istiyorum. En azından bir pazar günü ailemizle birlikte geçirmemiz gerektiğine inanıyorum. AVM yasası onaylansaydı şartlar çok daha iyi olacağını ve AVM’lerde çalışan insan sayısının çok daha fazla artacağını düşünüyorum ki sırf bu yüzden çalışmayıp evde oturan bayanları da biliyorum.”(25M)

AVM çalışanlarının bu durumu Kümbetoğlu, User ve Akpınar (2012a: 112)’in çalışmasında tekstil, gıda ve hizmet sektöründe kayıtdışı çalışan kadınların durumu ile benzerlik taşımaktadır. Ağır sömürü koşulları ve aşırı hak ihlallerine karşı kayıtdışı çalıştırılan işçilerin haklarını örgütlü olarak savunabilecekleri sendikaları yoktur ve kadın işçilerin çoğunluğu da sendikalara üye değildir. Sendika kavramını aile bireylerinden veya akrabalarından birisi sendika üyesi ve sendikal faaliyet içinde ise ya da arkadaşları sendikalı ise duymuştur. İçinde bulunduğu koşullardan şikayet eden ve bunun düzelebilmesi için nereye başvuracağını bilmeyen kadın işçilerin oldukça çok sayıda olduğu belirtilmiştir.

Görüşmecilerin sınıfsal konumlarıyla ilgili olduğu düşünülen bir diğer durum ise AVM çalışanlarının molalarını nasıl değerlendirdikleri ve molalarda neler konuştuklarıdır. Görüşmeciler molaları sorulmadan önce yaptıkları işin dezavantajlarından ve avantajlarından bahsederken molalarına değinmişler ve molalarının sürelerinin az olduğunu ve molalarının sayısının da az olduğunu, molalarının çoğuna müşteri ve mağazadaki iş yoğunluğu sebebiyle çıkamadıklarını, çıktıkları molalarda AVM'nin büyük bir alan olması ve kalabalık olması sebebiyle sürenin kendilerine yetmediğini ifade ederek AVM'nin molalar konusundaki dezavantajlarına değinmişlerdir. AVM'nin avantajlarından bahsederken ise molalarda; evlerinin mutfak alışverişlerini AVM içindeki süpermarketten kolaylıkla yaptıkları, buradaki banka ve ATM'leri kullanarak banka işlemlerini hallettiklerini, kendileri için alışveriş yaptıklarını ve AVM içerisinde bulunan restoran ve kafelerde kolaylıkla bir şeyler yiyip içebildiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca görüşmecilerin molalarda neler konuştuklarına bakıldığında çoğunun aynı anda mağaza içi yoğunluk sebebiyle molaya çıkamadıkları görülmüş küçük molalar ve öğle arası da dahil olmak üzere aynı anda aynı mağazadan ikiden fazla çalışanın herhangi bir molaya çıkamadığı görülmüştür. Bu sebeple görüşmeciler molalarında diğer arkadaşlarıyla muhabbetten çok yukarıda belirtilen kendileri ile ilgili işleri halletmekle geçirmektedirler. Benzer şekilde Aydoğanoglu (2011: 146)'nun araştırmasında da araştırmaya katılan işçilere molalarda en çok hangi konulardan konuştukları sorulmuş fakat verilerin bu araştırmadan farklı olduğu görülmüştür. Aydoğanoglu'nun araştırmasında bu soruya verilen yanıtlardan molalarda en çok güncel toplumsal olayları konuştukları (%30,9) görülmüştür. Bu durum işçilerle yapılan görüşmelerle de desteklendiği belirtilmiştir. İşçilerin iç gelişmeleri olduğu kadar, dış gelişmeleri de takip ettikleri gözlemlenmiştir. Araştırmanın yapıldığı sırada İsrail'in Lübnan'a yönelik saldırıları başta olmak üzere, ABD'nin Irak işgali ve Filistin sorunu ile ilgili olarak çok sayıda yorum yapılmıştır. Bu yanıtlar, işçilerin yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeler karşısında beklentilerin üzerinde bir duyarlılığa sahip olduğunu göstermesi açısından önemli olarak değerlendirilmiştir.

Görüşmecilerin sınıfsal konumlarıyla ilgili olduğu düşünülen durumlardan bir diğeri ise güçlenme duygusudur. Nichols ve Suğur (2012: 78-79)'un araştırmasında

görüşme yapılan kadınlardan bazıları, ev dışında çalışmanın kendilerini birey olarak güçlendirdiğini düşünmektedirler. Buradaki güçlenme ekonomik özgürlük ile birlikte değerlendirilmiştir kadınlar tarafından. İşçi kadınlar para kazanmaları sonucunda ekonomik olarak özgürleştiklerini ve bu özgürlüğün de hayatlarının diğer alanlarına yansıdığına altını çizmişlerdir. Kümbetoğlu, User ve Akpınar (2012a: 262)'ın araştırmasında ise kadınlar, ev dışında çalışma yaşamına başladıktan sonra “özgüven” kazandıklarını ifade etmişlerdir. Kadının bir birey olarak kentte yeni sosyal ilişkiler kurabilmesi, ailesinin yanı sıra çevresine, içinde yaşadığı topluma farklı şekillerde hizmet ettiğini hissetmesi özsaygısının kendi gözünde artmasına neden olduğu; bu bağlamda da çalışmanın dolaylı yoldan da olsa kadınlarda güçlenme duygusunun artmasına aracılık ettiği belirtilmiştir. AVM’de çalışan kadınların özgüven konusunda söyledikleri de bu araştırma ile benzer bulguları taşımaktadır. Görüşme yapılan kadınlara doğrudan çalışma ve güçlenme arasındaki ilişkiyle ilgili sorular sorulmamış, görüşmeciler kadınlar AVM’de çalışmanın avantajlarından ve AVM’de çalışmaya başladıktan sonra kendilerinde gördükleri değişikliklerden bahsederken; çalışmaları ve özellikle hizmet sektöründe çalışmaları sonucunda insanlarla sürekli iletişim halinde olmaları sebebiyle “özgüven” sahibi olmaya başladıklarını, yaptıkları işin kendilerine olan güvenlerini olumlu yönde etkilediğini ifade etmişlerdir:

“Özgüvenim yerinde değildi (çalışmaya başlamadan önce). Bir ortama girdiğimde nasıl konuşacağımı bilmezdim. Ev ve okul arasında gider gelirdim. Sonra şunu fark ettim bu böyle gitmez, hakkımı aramam lazım. Burası bana onu kattı. Özgüven sağladı. Diğer kadınlar da öyle en başta pasiftiler sonra bir bakıyoruz kendini yırtmış, kabuğundan çıkıyor.’ (19C)

“ İnsanları tanıdım, insanların olaylara bakış açısını tanıdım. Kendime güvenim geldi, bütün dünyam değişti.(AVM’de çalışmaya başladıktan sonra)” (22A₁)

“Kendime güvenim geldi (çalışmaya başladıktan sonra). Hiçbir şeyden korkmuyorum. Maaşım var, kartım var. Bunun bana verdiği bir güven var.”(27)

AVM’de çalışmaya başladıktan sonra giyim tarzının ve makyajının değiştiğini, bu durumun da kendine özgüven kazandırdığını düşünen bir görüşmecinin ifadeleri ise şöyledir:

“Güzel bir duygu bence (AVM’de çalışmak) .Giyim tarzım değişti bir kere benim (AVM’de çalışmaya başladıktan sonra). Ondan sonra bu işe girdikten sonra makyajımı daha bir farklı yapmaya başladım. Neyin trend olduğunu anladım. Çünkü AVM’de çok güzel markalar var. Oradan da takip ediyorum. Tarzım değişti yani benim.”(32C)

IV. BÖLÜM

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada alışveriş merkezlerinde çalışan kadınların kendilerini işçi olarak görüp görmemeleri ve bununla bağlantılı olarak değişen işçilik örüntülerine odaklanılmıştır. Böylece kadın emeği çalışmalarına “AVM’lerdeki kadın emeğinin durumunu” ampirik bir araştırma ile anlatarak katkı yapılması amaçlanmıştır. Bu amaçla tasarlanan çalışma İstanbul’da beş ayrı AVM’de mülakata dayalı niteliksel alan araştırmasına dayanmaktadır. Araştırmada AVM’lerin mekânsal etkisinin kadınların işçilik örüntüleri etkileyerek onların kimliklerini nasıl yapılandığı, kadınların çalışma Mekânı olan AVM’lerin incelenmesi ile ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda tezin kuramsal çerçevesi “emek, kadın emeği ve Mekân olarak AVM’ler” olmak üzere üç ayrı literatür taranarak oluşturulmuştur. Araştırmanın “yöntem” kısmında sırasıyla; araştırmanın konusu, temel ve alt soruları, amacı, önemi, kapsamı, evreni ve örnekleme ve veri toplama yolu ve teknikleri anlatılmıştır. Araştırmaya ait bulgular; işçilik örüntüleri ve işçilik algısı olmak üzere iki çatı altında değerlendirilmiş ve her iki bölümdeki veriler, Mekân olarak AVM’ler ile ilişkilendirilerek verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca görüşme yapılan kadınlara ilişkin genel bilgiler bu bölümün başında kısaca anlatılmış, katılımcılar araştırmaya konu olan yönlerinden önce en genel özellikleri ile kısaca tanıtılmaya çalışılmış, buradaki veriler tabloleştirilmiş ve ekler bölümüne de tablolar halinde konulmuştur. Bu bölümde ise önemli bulgular birbiri ile ilişkilendirilerek sonuca dair bir değerlendirme yapılacaktır.

Kadınların, özellikle yoğun olarak ücretli çalışma yaşamına katılmaya başladıktan sonra, “erkek yapımı çevre”yle ilişkili olarak karşılaştıkları güçlükleri araştıran çalışmalar, Mekânla davranışsal özellikler arasında kimi bağlantısal bulgulara erişmiştir (Beal 1996, Aktaran: Alkan 2005: 41). Mekânla davranış arasındaki bu ilişki,

AVM'lerin mekânsal olarak kadın işçileri nasıl etkilediğini anlamak ve onların işçilik örüntüleri üzerindeki etkisini görebilmek için önemlidir. Çünkü kendisini işçi olarak görsün ya da görmesin, çalışanların hepsi AVM'de çalışırken fabrikada ya da küçük bir atölyede üretimde çalışan kadınlardan farklı davranışlar sergilemektedirler. Mekân olarak AVM'lerin kendisi burada çalışan kadınların işçilik örüntülerinde ve işçilik algısında değişikliğe neden olmaktadır.

Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezleri görüşme yapılan kadın işçilerin algı ve düşüncelerini etkilemekte ve bu sebeple görüşme yapılan kadınların çoğu kendi sınıfsal konumlarını farklı algılamaktadırlar. Çalıştığı alışveriş merkezi ve marka ile görünür hale gelen işçi kadınlar, kendilerini işçi olarak görmemektedir ve işçi olarak görenlerin çoğu ise aslında görmemeleri gerektiğini fakat özellikle müşteriler ve sonra da üstleri tarafından kendilerine işçi gibi davranıldığı için kendilerini işçi hissettiklerini ifade etmişlerdir. İşçi olma ya da olmama durumu bir anda AVM'de çalışan görüşmeci kadınlar için; işçi gibi hissetme, hissettirilme, dönem dönem işçi gibi hissetme, işçi gibi hissettirilmesine rağmen kendini işçi görmeme gibi durumlarla birlikte düşünülür hale gelmiştir. Kendisini işçi olarak görmeyen/işçi gibi hissetmeyen kadınların ifadelerine bakıldığında; aile ortamı, ev ortamı, eğlenceli bir çalışma ortamının olması, çalışılan markanın özel olduğunun düşünülmesi gibi Mekân ile ilgili ifadelerin olduğu görülmektedir. Görüşmeci kadınlar kendilerini AVM'de çalışırken rahat hissetmekte, diğer çalışanlarla yakın ilişkiler kurmakta, bu yakın ilişkiyi çalışılırken de rahat bir şekilde sergilemekte ve en önemlisi de çalışanlar işyerlerini evleri gibi görmektedirler. Tüm bunlar görüşülen kadınların kendilerini işçi olarak görmemelerine neden olmakta ve işçilik algısından da uzaklaşmalarına neden olmaktadır.

Objektif konumlarını gereği kendisini işçi olarak gören çok az sayıda görüşmeci vardır ve bu görüşmeciler işçi olduklarını; çalışma şartları, çalıştıkları sektör, iş tanımları, işin niteliği, aldıkları ücretler ve sosyal hakları gibi birkaç etkenle birlikte değerlendirmişlerdir. Ayrıca AVM çalışanları işyerinde yükseldikçe işleri ağırlaşmakta ve kendilerini işçi olarak nitelendirmeye daha yakın durmaktadırlar. Bu sebeple AVM'de çalışan satış danışmanları kendisini işçi olarak görmezken görüşme yapılan müdürler kendilerini daha fazla işçi olarak görmektedirler.

Görüşme yapılan kadınların çoğu diğer işçi kadınlar ile aralarında farkların olduğunu düşünmektedirler. Görüşmecilere göre bu farkların büyük çoğunluğu AVM’de çalışmakla ilgilidir. Mekân olarak AVM’de çalışmanın kendileri ile diğer çalışan kadınları ayırdığını düşünen görüşmeciler; AVM’lerin olanaklarından, AVM’nin kendilerine bir statü kazandığından, güvenli bir Mekânda ve sıcak bir çalışma ortamında oldukları belirtmişleridir.

Yeni mekânlar olarak alışveriş merkezlerinin görüşme yapılan kadın işçilerin algı ve düşüncelerini etkilediği ve bu sebeple görüşme yapılan kadınların çoğunun kendilerini işçi olarak görmediğine yukarıda değinilmiştir. Bu durumla bağlantılı olarak görüşmeci kadınlar sınıfsal konumlarını da farklı algılamaktadırlar. Sınıfsal konum altında bu araştırma kapsamında görüşme yapılan kadınlara ait; formel sektörde çalışmaya bakışları ve sınıf bilinci durumları, örgütlenme düzeyleri ile sendikal durumları ve güçlenme durumlarına ilişkin veriler değerlendirilmiştir. Bu verilere bakıldığında ilk olarak, görüşme yapılan kadınların büyük çoğunluğunun (26 kişi) şu an yaptıkları işten memnun oldukları görülmektedir. Bu memnuniyet formel sektörde çalışmaktan duyulan memnuniyetten farklı olarak çalışılan Mekân olarak AVM’de olmaktan kaynaklanan bir memnuniyettir. Nichols ve Suğur (2012: 45-46) ve Aydoğanoğlu (2011: 123-124)’nun çalışmalarında benzer şekilde görüşme yapılan işçilerin büyük bir bölümü yaptıkları işten memnuniyet duyduklarını ifade ederken memnuniyet duyulan nedenlerin başında, formel sektörde çalışıyor olmanın verdiği güven duygusu bulunmaktadır. Bu durum AVM’de çalışan kadın işçiler açısından yapılan işten memnun olanların oranı bakımından benzerlik gösterse de memnuniyet nedeni açısından oldukça farklılaşmıştır. Araştırma kapsamında görüşülenlerden sadece üç işçi memnuniyetini açıklarken formel sektörde çalışıyor olma ve bu sektörün getirilerine vurgu yapmıştır. Diğer görüşmeciler ise Mekân olarak AVM’de çalışmaktan ve o Mekânın avantajlarından memnundurlar. Görüşmeciler formel sektörde istihdam edilmeleri sonucu elde ettikleri; sigortalı çalışma, prim sisteminden faydalanma ve maaş ve primlerin gününde ödenmesi gibi durumları formel sektör ile bağlantılı düşünmeyip AVM’de çalışmaları sonucunda elde ettiklerini ifade etmiş ve bunları AVM’nin avantajları olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca görüşmeciler aynı işi yapsalar bile AVM dışındaki mağazalarda bu haklardan yararlanamayacaklarını düşünmektedirler.

Genel olarak yaptıkları işten memnun olan AVM çalışanlarının büyük bölümü ekonomik durumlarını orta ve iyi olarak değerlendirmişlerdir. Ayrıca görüşmecilerin büyük çoğunluğunun (20 kişi) ekonomik durumlarından da memnun oldukları görülmüştür. Memnun olan görüşmecilerin çoğu, ilk olarak kazandıkları paranın yettiğini belirtmişlerdir ve bunu söylerken din ile bağlantılı ifadeler kullanmışlardır.

Görüşmecilerin sınıfsal konumlarını nasıl anlamlandırdıklarını görmek amacıyla en önemli sorunlarının neler olduğuna bakılmıştır. Görüşmecilerin büyük çoğunluğu şu an yaptıkları “işlerinin” kendilerinin en büyük sorunlarını olduğunu ifade etmişlerdir. Buradaki “iş” cevabı, görüşmecilerin işleri gereği yaptıklarından çok “müşterilere” işaret etmektedir. Müşterilerle ilişkiden doğan durumların görüşmecilerin en büyük problemleri olduğu görülmüştür. İşlerini en büyük sorun olarak gören görüşmecilerden sonra büyük bir çoğunluk ise şu an hayatlarında büyük bir sorun olmadığını ifade etmişlerdir. Sadece bir görüşmeci eğitim alamadığını ve bunun en önemli sorunu olduğunu belirtirken ilk defa daha genel bir sorundan bahsetmiştir. Sınıfsal konum ile ilgili olarak görüşmeye katılan kadın işçilerin örgütlenme düzeyleri ile sendikal durumlarına bakılmıştır. Öncelikli olarak görüşmeye yapılan kadınlardan sadece üçü işyerinde yaşadıkları problemleri çözmek ve çalışma şartlarını iyileştirmek için herhangi bir eylemde bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu eylem sadece üstleri (müdür ya da bölge müdürü) ile konuşmak olmuştur. Ayrıca görüşmeciler bu konuda etraflarında duydukları bu tür eylemler ve taleplerin olmadığını ifade etmişler ve görüşme yapılan kadınların hepsi bu konuda faaliyet gösteren dernek, sivil toplum kuruluşu ve sendikanın var olup olmadığını bilmemektedirler. İşyerinde yaşadıkları problemler karşısında hiçbir eylemde bulunmayan görüşmeciler (30 kişi) ise yaşadıkları sorunların çözümünün olmadıklarına inanmakta ve bu sebeple de herhangi bir eylemde bulunmamaktadırlar.

Görüşmeciler çalışma ve “güçlenme” konusunu ise literatürdeki birçok araştırmada olduğu gibi ekonomik temelli değerlendirmemiştir. Çalışmaları ve özellikle hizmet sektöründe çalışmaları sonucunda insanlarla sürekli iletişim halinde olmaları sebebiyle “özgüven” sahibi olmaya başladıkları, yaptıkları işin kendilerine olan güvenlerini olumlu yönde etkilediği, insanlarla daha rahat iletişim kurmanın, bakımlı

olmanın ve güzel giyinmenin kendilerine olan güvenlerini yerine getirdiğini söylemek mümkündür.

Kendini işçi olarak görmeyen, kendisine işçi gibi hissettirilmesinden (müşteriler ve üstleri tarafından) rahatsızlık duyan AVM çalışanları formel sektörde çalışmaktan memnundurlar fakat memnuniyet nedenlerinin formel bir sektörde çalışan herhangi bir çalışanın sahip olduğu ve olması gereken şeyler olduğunun farkında değildir. Görüşmeciler maaşlarının zamanında ödenmesi ve sigortalarının günü gününe ödenmesi gibi birçok durumu AVM’de çalışıyor olmanın avantajları olarak görmektedirler. En önemli sorunlarını “iş” olarak görmekte fakat bu durumu sadece müşteriler ile olan problemlerine indirgemektedirler. Çalışma şartları, aldıkları ücretler, çalışama saatleri, sosyal hakları gibi iş ile ilgili birçok durumu problemleri olarak nitelendirmemiş ve sınıfsal ya da daha genel bir problemden bahsetmemişlerdir. Yine şu an hayatlarında önemli bir sorununun olmadığı söyleyen çalışanların oranının da dikkate değer büyüklükte olmasının şaşırtıcı olduğunu söylemek mümkündür. Görüşmecilerin çalışma şartları (hafta sonu izinleri yok) ve saatleri düşünüldüğünde aldıkları ücretlerin (ortalama asgari ücretten biraz fazla) az olduğu görülmüştür ve buna rağmen görüşmeciler ekonomik durumlarını iyi/orta olarak değerlendirmiş ve geçinemediklerini, para biriktiremediklerini ifade etmelerine karşın ekonomik durumlarından memnun olduklarını dini ifadeler kullanarak belirtmişlerdir. Sınıfsal konuları konusunda son olarak ise AVM’de çalışan kadın işçiler alanlarında faaliyet gösteren sendika, sivil toplum kuruluşu ya da dernek gibi kuruluşlardan haberdar olmamakla birlikte işyerinde karşılaştıkları problemleri çözmeye yolunda ve haklarını iyileştirme yolunda da örgütlü olarak herhangi bir eylemde bulunmadıkları görülmüştür.

Mekân olarak AVM’lerin burada çalışan kadınların işçilik algısında değişikliğe yol açarak sınıfsal konularını nasıl farklı algıladıkları yukarıda anlatılmıştır. Bununla bağlantılı olarak AVM’lerin görüşme yapılan kadınların işçilik örüntülerinde de değişikliğe neden olduğunu söylemek mümkündür. Bu araştırmada örüntülerdeki değişiklikler genel özellikleriyle üretime dayalı olan ağır sanayi ve fabrikasyon dönemi ile hizmet ve bilgiye dayalı üretimin yapıldığı dönemlerde incelenmiş ve bu dönemdeki yeni oluşumlar olan AVM’lerdeki kadın işçilerin örüntülerine odaklanılmıştır.

AVM'lerdeki kadın işçilerin örüntülerinin ağır sanayi ve fabrikasyon dönemindeki çalışma örüntülerinden farklarını yedi başlık altında değerlendirmek mümkündür:

- 1- Sıkı bir fordist denetim altında çalışmama (AVM'lerde değişen denetim),
- 2- Duygusal emek yoğunluklu çalışma,
- 3- İşe bakımlı ve güzel gelmek zorunda olmak ve beden üzerine etkiler,
- 4- İşyerini mesai saatleri dışında da kullanma (sinema, alışveriş, yemek yemek vb. gibi),
- 5- İşyerini işçi olmayanlarla kullanmak ve müşterilerle AVM'nin her yerini paylaşmak ,
- 6- Esnek çalışma saatleri; molaların belirsizliği ve giriş-çıkışların belirsizliği,
- 7- İşin kendisine statü kazandırdığını düşünmek (çalışılan AVM-marka ve kabul görme ekseninde),

AVM'de çalışmada denetim ve güvenlik iç içe geçmiş durumdadır. AVM çalışanları tıpkı müşteriler gibi içeri girerken rutin olarak her seferinde aranmakta ve müşteriler ile aynı girişleri kullanmaktadırlar. Giriş ve çıkış (vardiya sistemi kullanılmaktadır) saatleri AVM'nin açılış ve kapanış saatlerine uymayan çalışanlar giriş kartı ve yüz tarama sistemi gibi kontrolden geçmektedir. Bu durum, çalışanın giriş ve çıkış saatlerinin bir fabrikadaki gibi denetlenmesinden çok AVM'nin güvenliği ile ilgili bir uygulamayı kapsamaktadır. Çalışma saati giriş ve çıkışı AVM'nin açık olduğu saatlere denk gelen çalışanlarda ise böyle bir uygulama mevcut değildir. Çalışan, müşteri gibi girmekte ve çıkmaktadır. Fabrikalardaki gibi bir giriş-çıkış kontrolü olmayan AVM'lerde tüm alanın kamera ile izleniyor oluşu kadın çalışanlar için kendilerini denetim altında hissetmelerine neden olmamaktadır. Kadınlar için kameralar ile her şeyin kayıt altına alınmıyor oluşu AVM'yi güvenli bir çalışma Mekânı olarak adlandırılmalarına neden olmuştur. Literatürde fabrikalarda çalışan işçilerle yapılan çalışmalarda ise işçilerin tabi oldukları denetimden özellikle kamera ile izleniyor oluşlarından rahatsızlık duyduklarının ilişkin veriler yer almaktadır. AVM'de çalışan görüşmecilerden bazılarının fabrikada çalışmak istememe nedenleri de tam olarak bu denetim ve onun neden olduğu örüntülerle ilgilidir.

Çalışma saatleri ve sarf ettikleri yoğun emek söz konusu olduğunda normal bir iş yapmadıklarını düşünen AVM’de çalışan kadınlar için ikinci yeni örüntü, AVM’de hangi işi yaparlarsa yapsınlar harcadıkları yoğun duygusal emektir. AVM’de çalışan kadınlar duygusal emek yoğunluklu işlerin gereği olarak yaptıklarını anlatırken hemen hepsi olumsuz ifadeler kullanmışlardır ve bu gereklilik gereği yaptıkları her şeyin kendilerini olumsuz etkilediklerini ifade etmişlerdir. Bu olumsuzluğun başında müşterilerle kurulan ilişkiler ve bu ilişkide harcanan enerji yer almaktadır. AVM’de çalışan kadınlar esnek çalışma saatleri ve duygusal emek sarf etmeleri sebebiyle yaptıkları işten hem fiziksel hem de ruhsal olarak etkilenmekte ve çift yönlü yorulmaktadırlar. İş gereği sürekli bakımlı ve makyajlı olmak, sürekli gülmek ve mutlu görünmek gibi birçok durumun üstleri ve müşteriler tarafından kontrol edilmesi, bunların sağlanmadığı takdirde işlerini kaybetmekle karşı karşıya kalmaları kadın işçiler için duygusal emeğin denetimi noktasında yeni örüntülere sebep olmaktadır.

Yeni işçilik örüntülerinden üçüncü ise duygusal emekle bağlantılı olarak hizmet sektörü çalışanlarından beklenen; işe “bakımlı” gelmek başta olmak üzere kadın çalışanların bedenlerine dikkat etmelerinin istenmesinin sonucu olarak ortaya çıkan örüntülerdir. Kadınların çoğu iş gereği giymek zorunda oldukları kıyafetlerden hoşlanmamakla birlikte iş gereği bakımlı olmaktan ve makyaj yapmaktan hoşnuturlar. Hatta birçoğu AVM’de çalışmaya başladıktan sonra bu konulara daha fazla özen gösterdiklerini belirtmişlerdir.

Yeni işçilik örüntülerinden dördüncüsü; işyerini mesai saatleri dışında da kullanmaktadır. Çünkü AVM’ler çalışanlar için mesai saatleri içerisinde bir işyeri iken çalışma bittiği anda çalışanların da sinema, yemek, alışveriş gibi pek çok amaçla kullandıkları birer tüketim alanlarına dönüşmektedir. Hatta araştırmanın yapıldığı AVM’lerin çoğunda banka, bankamatik, market ve fatura ödeme merkezlerinin de bulunması sebebiyle AVM’ler birçok zorunlu ihtiyacın karşılandığı kompleks merkezler haline almaktadır. İşe gelirken bankaya uğrayan, öğle arasında bankamatikten ödemelerini yapan ve iş çıkışı uğrayıp marketten evdeki eksikleri tamamlayan kadınlar önceki dönem işyeri algısı ve örüntüsünden oldukça farklı olarak işyeri algısına sahiptirler ve işyeri örüntüleri de bu sebeple önceki dönemden oldukça farklılaşmıştır.

Yeni bir işçilik örüntüsü olarak yine AVM çalışanları, işyerlerini işçi olmayanlar ile birlikte kullanmakta ve müşterilerle AVM'nin her yerini paylaşmaktadırlar. AVM çalışanları için AVM yönetiminin bulunduğu alan da dahil olmak üzere (mağazaların müdür ve müdür yardımcıları pozisyonları gereği AVM yönetimi ile yakından ilişki içerisindedir) tuvaletler, mağazalar, yemek yenilen bölüm, otopark gibi birçok alan kullanıma açıktır. Bu alanların müşteriler ile ortak kullanılmasından rahatsızlık duymayan AVM çalışanlarının olduğu gibi araştırmaya katılan kadın çalışanların bazıları bu durumdan hoşnut değillerdir. AVM'nin herhangi bir yerinde müşteriler ile karşılaşıldığında ve kendisinin müşteriler tarafından tanındığını gördüğünde mutlu olan ve müşteriler ile bu alanlarda da ilişkiler kuran çalışanların yani sıra bu alanların birlikte kullanılmasından rahatsızlık duyan görüşmeciler kendileri için ayrı personel tuvaleti ve yemekhane olmasa da ayrı bir yemek yenilen alan istemektedirler. Çünkü bu iki zorunlu alanın ortak oluşu, çalışanlar için bazı durumlarda ekstra duygusal emek ve ekstra çalışmak anlamına gelmektedir. Çünkü çalışanlar moladayken bile siparişi yanlış gittiği için müşteri ile ilgilenmek zorunda kalmaktadırlar.

Yeni işçilik örüntülerinden altıncısı, hizmet sektörü ve özellikle AVM'lerde esnek çalışmanın neden olduğu; belirsiz molalar, giriş ve çıkış saatlerine uyulmaması sonucunda ortaya çıkan belirsiz giriş-çıkış saatleri, hafta sonu çalışma, haftalık izin hafta içi olması, dini ve resmi bayramlar ile yılbaşı gibi tüm özel günlerde çalışmanın neden olduğu örüntülerdir. AVM'lerin birer tüketim merkezi olması sebebiyle AVM çalışanlarının da en yoğun çalışma dönemleri, hafta sonları ve tüm özel günler öncesindeki günleri kapsamaktadır. Ayrıca mağazalar tüm bu dönemlere ek olarak mevsimlerin bitiş ve başlangıçları ile bağlantılı şekilde "indirim sezonu" düzenlemektedirler. Özellikle giyim tekstili mağazalarında her mevsim bir sezon olarak adlandırılırken o mevsimin bitışı de o sezonun ürünleri için indirim anlamına gelmekte ve bir sonraki mevsimin karşılanması da yeni bir sezonun karşılanması anlamına gelmektedir. Sevgililer, anneler, babalar ve öğretmenler günlerine ek olarak öğrencilerin okula başlama ve sömestr dönemleri de bu yoğun dönemde yerlerini aldıktan sonra 1 yıl içerisinde AVM'lerin yoğun olarak çalışmadığı dönem neredeyse kalmamaktadır. Bu sebeple görüşme yapılan kadınların çoğu AVM'lerin esnek çalışma saatleri nedeniyle özellikle evli kadınlar için uygun çalışma mekânları olmadıklarını belirtmişlerdir.

Yeni örüntülerin sonuncusunu ise AVM’de çalışan kadınların burada çalışmalarının kendilerine bir statü kazandırdığını düşünmeleri ve bu sebeple işyerinde üstleri, çalışma arkadaşları ve özellikle müşteriler tarafından kendilerine saygı duyulmasını beklemeleri oluşturmaktadır. AVM’de çalışmanın kendilerine statü kazandırdığını düşünen kadınların işçilik algıları da yeni davranışlara neden olarak birlikte yeni işçilik örüntüsüne bir örnek oluşturmaktadır. AVM çalışanları AVM’de çalışmanın kendilerine doğrudan bir statü kazandırdığını ifade etmiş ve bu Mekânda çalışmak ile itibarlı olmak arasında ilişki kurmuşlardır. Fakat AVM çalışanları için bu durum literatürde fabrika işçileri ile yapılan çalışmalardan oldukça farklıdır. Çünkü formel sektörde fabrikada çalışan işçiler için itibarlı olmak ve toplumda statü sahibi olma gibi kazanımlar; iyi çalışma koşulları, iyi ücret ve iyi sosyal haklara sahip olduktan sonra kanılan bir durumdur. AVM’de çalışan kadınlar ise bu koşulların çoğuna sahip olmakla birlikte statü kazanımlarını bunlar üzerinden açıklamamış, çalışılan AVM’nin kendisi ve çalıştıkları markalar ile kendilerini özdeşleştirerek bunların kendilerine bir statü kazandırdığını belirtmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Acar, Nejat (1983). “Üretim Süreçlerinin Mekânsal Dönüşümü: Fabrikanın Yükselişi”. *Mimarlık 4*: 17-19.
- Alkan, Ayten (1999). “Toplumsal Cinsiyet ve Kent Planlaması”. *Ankara Üniversitesi ABF Dergisi 54 (4)*: 1-29.
- Alkan, Ayten (2005). *Yerel Yönetimler ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı Ankara Araştırması*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Alkan, Ayten (2009). “Cinsiyet Dinamiklerinin Peşinden Mekânın İzini Sürmek”. *Cins Cins Mekân*. Ed. A. Alkan. İstanbul: Varlık Yayınları. 7-35.
- Alkibay, Sanem Tuncer, Doğan ve Hoşgör, Şeref (2007). *Alışveriş Merkezleri ve Yönetimi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Altıok, Metin (2011). “Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayırımı Üzerine Bir Değerlendirme: Adam Smith’in “Emeği” mi? Karl Marx’ın “Değeri” mi?”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 12 (1)*: 107-127.
- Altunışık, Remzi Coşkun, Recai Bayraktaroğlu, Serkan ve Yıldırım, Engin (2007). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Arendt, Hannah (1994). *İnsanlık Durumu*. Çev. B.S. Şener. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Arklan, Ümit (2012). “Tüketim ve Cazibenin Mekânsal İzdüşümü Olarak Alışveriş Merkezleri”. *Erciyes İletişim Dergisi Akademia 3(2)*: 78-94.

- Arslan, Tülin Vural (2009). “Türkiye’deki Alışveriş Merkezleri İncelemelerine Eleştirel Bir Bakış: Yorumlar, Eleştiriler, Tartışmalar. *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi 1(14)*: 147-159.
- Aydoğanoglu, Erkan (2011). *Fabrikada Emek Denetimi*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Aytaç, Ömer (2002). “Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 1(12)*: 231-260.
- Aytaç, Ömer (2005). “Kapitalizm ve Boş Zaman”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 1(6)*: 1-22.
- Bauman, Zygmunt (1999). *Küreselleşme Toplumsal Sonuçları*. Çev. A. Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, Jean (1995). “Bir Tüketim Kuramı Üzerine”. Çev. O.O. Kunal. *Cogito 5*: 89-102.
- Baudrillard, Jean (2008). *Tüketim Toplumu*. Çev. H. Deliceçaylı ve F. Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berman, Marshall (2009). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. Çev. Ü. Altuğ ve M. Peker. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, Aksu (2011). “İşsizinin Duygu Dünyası”. “Boşuna mı Okuduk?” *Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği*. Bora, Tanıl; Bora, Aksu; Erdoğan, Necmi ve Üstün, İlknur. İstanbul: İletişim Yayınları. 117-139.
- (2012). *Kadınların Sınıfı Ücretli Ev Emegi ve Kadın Öznelliğinin İnşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- (2015). “Giriş”. *İradenin İyimserliği*. Ed. A. Bora Ankara: Ayizi Yayınları. 7-14.

- (2015a). “Rüyası Ömrümüzün Çünkü Eşyaya Siner”. *Cins Cins Mekân*. Ed. A. Alkan. İstanbul: Varlık Yayınları. 63-75.
- Bourdieu, Pierre ve Wacquant, Loic (2014). *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. Çev. N. Ökten. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, Pierre (2015). *Bilimin Toplumsal Kullanımları Bilimsel Alanın Klinik Bir Sosyolojisi İçin*. Çev. L. Ünsaldı. Ankara: Heretik Yayınları.
- Coontz, Stephanie ve Henderson, Peta (2012). “Sınıflı ve Devletli Toplumlarda Kökenindeki Mülkiyet Biçimleri, Politik İktidar ve Kadın Emegi”. Çev. G. Aygen. *Kadının Görünmeyen Emegi*. Ed. G.Acar Savran ve N. Tura Demiryontan. İstanbul: Yordam Kitap. 29-88.
- Çetin, Halis (2002). “Liberalizmin Tarihsel Kökenleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 3(1): 79-96.
- Dalan, Necla (28 Mayıs 2017). “Mahalle AVM’leri Dönemi Başlayacak”. *Vatan Gazetesi*. 8.
- Demirbaş, Gökben (2012). *Kadınların Mekân Algısı ve Mekânı Kullanma Biçimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, Aysel (2007). “Özel Mülkiyet Hakkının Temeli Olarak Emek”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 56 (3): 83-97.
- Dinerstein, A. Cecilia ve Neary, Michael (2011). “Buradan Ütopuya: Emek Tartışmasına İlham Kaynağı Bulmak”. Çev. Ö. Yalçın. *Emek Tartışması Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme*. Ed. A.C. Dinerstein ve M. Neary. İstanbul: Otonom Yayıncılık. 13-47.

- Ecevit, Yıldız (1998). “Küreselleşme Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler”. *Kadın Emeği ve İstihdamdaki Değişmeler*. Ed. F. Özbay. İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı. 31-77.
- Ecevit, Yıldız (1998a). “Türkiye’de Ücretli Kadın Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi”. *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. Ed. A.Berktaş Hacımırzaoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. 276-284.
- Ecevit, F. Yıldız (2011). “Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu ve Değişen Biçimleri”. *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. Ed. Ş. Tekeli. İstanbul: İletişim Yayınları. 105-114.
- Emirgil, B. Faik (2010). “Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi-Olmayan Görünümleri”. *Çalışma Ve Toplum 1*: 221-238.
- Engels, Friedrich (2000). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Çev. İ. Yarkın. Ankara: İnter Yayınları.
- Engels, Friedrich (2010). *İngiltere’de Emekçi Sınıfının Durumu*. Çev. Y. Fincancı. Ankara: Sol Yayınları.
- Erdoğan, İrfan (2007). “Temel Bilgiler: Eleştirel Yaklaşımlarda İletişim Anlayışı”. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi Kış-Bahar (24)*: 153-198.
- Federici, Silvia (2014). *Caiban ve Cadı Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim*. Çev. Ö. Karakaş İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Geçit, Bekir (2014). “John Locke’da Mülkiyet Hakkının Sınırları: Doğal Hukuk Temelinde Bir Değerlendirme”. *Beytulhikme An International Journal of Philosoph 4 (1)*: 91-113.
- Gençoğlu, A. Yonca (2012). “Kapitalizmin Temel Nitelikleri Açısından Emeğin Konumu”. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi 1 (1)*: 98-116.

- Gürbilek, Nurdan (2014). *Vitrinde Yaşamak- 1980'lerin Kültürel İklimi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hartmann, Heidi (2012). "Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği". Çev. G. Aygen. *Kadının Görünmeyen Emegi*. Ed. G. Acar Savran ve N. Tura Demiryontan. İstanbul: Yordam Kitap. 157-206.
- Harvey, David. (1997). *Postmodernliğin Durumu*. Çev. S. Savran. İstanbul : Metis Yayınları.
- Harvey, David (2003). *Sosyal Adalet ve Şehir*. Çev. M. Moralı. İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, David. (2008). *Umut Mekânları*. Çev. Z. Gambetti. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hess, Remi (2014). "Henri Lefebvre ve Mekân Düşüncesi". Çev. I. Ergüden. *Mekânın Üretimi*. H. Lefebvre. İstanbul: Sel yayıncılık. 9-19.
- Kademoğlu, Hande (2011). *Modern Yaşamın Kamusal Mekânları Olarak Alışveriş Merkezleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Karahanogulları, Yiğit (2008). "Marx'ta Üretken Emek Kategorisi Ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63 (2): 117-142.
- Karasar, Niyazi (2005). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kergoat, Daniele (2009). "Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri." Çev. Z. Kıvılcım. *Praksis* 20 (2): 9-16.
- Keser, Aşkın (2005). "Çalışmanın Değişen Anlamı ve Çalışmaya İlişkin Yeni Trendler". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 49: 361-377.

Kocabıçak, Ece (2009). “Tarihsel Süreçte Üretimde Kullanılan Teknoloji ile Ücretli Kadın Emegi İlişkisi”. *Praksis 20 (2)*:119-139.

Korkut Altuna, Oylum (2012). *Alışveriş Merkezleri AVM’ler Nasıl Farklı Konumlandırılır?*. İstanbul: Beta Yayınları.

Köker, Eser (2004). “Saklı Konuşmalar”. *Kamusal Alan*. Ed. M. Özbek. İstanbul: Hil Yayın. 539-550.

Kümbetoğlu, Belkıs (2012). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Kümbetoğlu, Bekıs User, İnci ve Akpınar, Aylin (2012). “Gıda, Tekstil ve Hizmet Sektörlerinde Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçiler”. *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi*. Ed. A. Makal ve G. Toksöz. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi. 305- 358.

(2012a). *Kayıp İşçi Kadınlar- Kayıtdışı Çalışmaya Dair Bir Alan Araştırması*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Lefebvre, Henri (2014). *Mekânın Üretimi*. Çev. I. Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Marx, Karl (2001). *Ücretli Emek ve Sermaye*. Çev. S. Ege. Ankara: Bilim Ve Sosyalizm Yayınları.

(2004). *Ekonomi Yazıları*. Çev. S. Ege. İstanbul: Hil Yayın.

(2008). *Komünist Manifesto*. Çev. G. Doğan Görsev. İstanbul: Daktylos Yayınevi.

(2011). *Kapital*. I. Cilt. Çev. A. Bilgi. Ankara: Sol Yayınları.

(2014). *1844 El Yazmaları*. Çev. M. Belge. İstanbul: Birikim Yayınları.

- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2013). *Alman İdeolojisi*. Çev. E. Aktan. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich ve Lenin, V. İlyiç (2014). *Marksizm Kadın ve Aile*. Çev. Ö. Ünalın. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Meda, Dominique (2012). *Emek Kaybolma yolunda Bir Değer mi?*. Çev. I. Ergüden. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mies, Maria (2014). “Cinsiyete Dayalı İşbölümünün Toplumsal Kökenleri”. Çev. Y. Temurtürkan. *Son Sömürge: Kadınlar*. Ed. M. Mies, V. Bennholdt-Thomsen ve C. Von Werlhof. İstanbul: İletişim Yayınları. 101-150.
- Mitchell, Juliet (2006). *Kadınlar: En Uzun Devrim*. Çev. G. İnal, G. Savran, Ş. Tekeli, F. Tınç, Ş. Torun ve Y. Zihnioğlu. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Nichols, Theo ve Suğur, Nadir (2012). *Global İşletme, Yerel Emek Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Ören, Kenan ve Yüksel, Hasan (2012). “Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı”. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi 1(1)*: 34-59.
- Özdemir Yücesan, Gamze (2010). “Ekmek ve Gül: Güvencesiz Çalışan Kadınların Sağlığı”. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*: 9-12.
- Özcan, Burcu (2007). “Rasyonel Satın Alma ve Boş Zaman Sürecine Ait Alışveriş Eylemlerinin Birlikte Sergilendikleri Mekânlar: Alışveriş Merkezleri.” *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2(9)*: 39-68.
- Özkaplan, Nurcan (2009). “Duygusal Emek ve Kadın İşi/Erkek İşi”. *Çalışma ve Toplum 2*: 15-23.
- Ricardo, David (2007). *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*. Çev. T. Ertan. İstanbul: Belge Yayınları.

- Ritzer, George (2000). *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*. Çev. Ş. Süer Kaya. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rubin, I. Illich (2010). *Marx'ın Emek Değer Teorisi*. Çev. U.S. Akalın. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Seçer, H. Şebnem (2005). “Çalışma Yaşamında Duygular Ve Duygusal Emek: Sosyoloji, Psikoloji ve Örgüt Teorisi Açısından Bir Değerlendirme”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi 50*: 813-834.
- Smith, Adam (2012). *Ulusların Zenginliği*. I. Cilt. Çev. M. Saltoğlu. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Sohn-Rethel, Alfred (2011). *Zihin Emeği Kol Emeği*. Çev. A. Deniz Temiz. İstanbul: Metis Yayınları.
- Swartz, David (2013). *Kültür ve İktidar Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi*. Çev. E. Gen. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şahin, Ç. Edgücan (2014). “Ulusal İstihdam Stratejisinin Dayanağı Olarak Avrupa İstihdam Stratejisinin Analizi ve Türkiye Emek Piyasalarının Dönüşümü”. *Türkiye’de Esnek Çalışma Kapitalist Üretim İlişkilerinde Yeniden Esneklik*. Ed. A.Koşar ve Ö. Müftüoğlu. İstanbul: Evrensel Basım Yayın. 43-67.
- Şahin, B.Ece ve Vural Arslan, Tülin (2015). “Kamusal ve Özel-Kamusal Mekânlarda Kullanıcı Tercihleri Açısından Bir İnceleme”. *Uluslararası Sosyal araştırmalar Dergisi*. 36(8): 997-1012.
- Şaylan, Gencay (2009). *Postmodernizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Tezgel, Osman (2013). “Manüfaktürün Ortaya Çıkışı ve Fabrika Üretimine Geçişte Manüfaktürün Rolü: Emek Süreci Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Çalışma İlişkileri Dergisi 4 (1)*: 98-114.

- Toksöz, Gülay (2012). *Kalkınmada Kadın Emeği*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Topcuoğlu Atasü, Reyhan (2009). “Kadın Emeği Nasıl Değersizleşir?”. *Praksis 20 (2)*: 87-118.
- Tutar, Hasan (2007). “Katı Olan Her “İş” Sanallaşılıyor Veya İşgörenin Artan Yalnızlığı Üzerine: Kuramsal Bir Yaklaşım”. *“İş, Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi 9 (2)*: 116-141.
- Tümtaş, M. Sertaç (2012). *Kent, Mekân ve Ayrışma Kentsel Mekânda Ayrışma Dinamikleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Urhan, V. (2007). “M. Foucault ve Bilgi/İktidar İlişkisinin Soykütüğü”. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi Kaygı Güz (9)*: 99-118.
- Urry, John (2015). *Mekânları Tüketmek*. Çev. R. G. Ögdül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Vural, Tülin ve Yücel, Atilla (2006). “Çağımızın Yeni Kamusal Mekânları Olan Alışveriş Merkezlerine Eleştirel Bir Bakış”. *İTÜ Dergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım 5 (2) Kısım 1*: 97-106.
- Yaman, Melda (2013). *Ataerkil Kapitalist Tahakküm Altında Kadın Emeği, Kadın Bedeni*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Yılmaz, Gaye (2006). “Hizmet Emeği ve Marxist Değer Teorisi”. *Kapitalizmi Anlamak*. Ed. D. Yılmaz , F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, T. Tören ve Ü. Akçay. Ankara: Dipnot Yayınları. 277-331.
- Yırtıcı, Hakkı (2005). *Çağdaş Kapitalizmin Mekânsal Örgütlenmesi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yüceol, H. Mualla (2005). “Küreselleşme, Yoksulluk ve Emek Piyasası Politikaları”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 14(2)*: 493-512.

Yüksel, Hasan (2014). Emek Kavramının Ortaya Çıkışında Rol Oynayan Tarihi Dönüm Noktalarının Süreç Merkezli Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19 (2): 257-273.

Werlhof, Claudia von (2014). “Proletarya Öldü, Yaşasın Ev Kadınları”. Çev. Y. Temurtürkan . *Son Sömürge: Kadınlar*. Ed. M. Mies, V. Bennholdt- Thomsen ve C. V. Werlhof. İstanbul: İletişim Yayınları. 259-279.

White, Jenny B. (1999). *Para İle Akraba Kentsel Türkiye’de Kadın Emegi*. Çev. A. Bora. İstanbul: İletişim Yayınları.

EKLER

EK 1: GÖRÜŞME FORMU

**YENİ İŞÇİLİK ÖRÜNTÜLERİ BAĞLAMINDA ALIŞVERİŞ
MERKEZLERİNDEKİ KADIN İŞÇİLER: İSTANBUL ÖRNEĞİ
GÖRÜŞME FORMU**

Bu görüşme formu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans programında hazırlanmakta olan tez çalışmasında kullanılmak amacıyla hazırlanmıştır ve uygulanacaktır.

Araştırma, tamamen bilimsel bir nitelik taşıdığından, derlenen bilgiler hiçbir zaman kişi, aile vb. noktalar belirtilerek açıklanmayacaktır.

Sizin, bana zaman ayırarak gereken kolaylığı göstereceğinize ve sorulara samimi cevaplar vereceğinize inanıyorum.

Görüşmeye başlamadan önce, bu söylediklerimle ilgili belirtmek istediğiniz bir düşünce ya da sormak istediğiniz bir soru var mı?

Bu görüşmenin yaklaşık otuz dakika ile 1 saat arası sürede tamamlanacağını tahmin ediyorum. Bu sebeple söylediklerinizi rahat bir şekilde yazamayacağım. Görüşmeyi hem bu sebepten hem de bilimsel bir araştırmaya veri olarak kaynak sağlayacağı için kaydetmek istiyorum. Bunun sizce bir sakıncası var mı?

Teşekkür ederim.

Form No:

Görüşme Tarihi:

AVM:

I- Demografik Bilgiler

1- Yaş:

2- Medeni Durum:

3- Çocuğunuz var mı? Kaç tane? (.....)

	Yaş	Eğitim durumu	Çalışma durumu
1. çocuk			
2. çocuk			
3. çocuk			
Diğer çocuklar			

4- Evde kaç kişi yaşıyorsunuz? (.....)

5- Kiminle yaşıyorsunuz? (.....)

6- Yaşanılan kişilerin yaş, eğitim durumu, ne iş yaptığı, geliri?

	Yaş	Eğitim durumu	Ne iş yaptığı	Geliri
Anne				
Baba				
Eş				
Kardeş/kardeşler				
Diğer yaşanılanlar				

7- Doğduğunuzdan beri İstanbul'da mı yaşıyorsunuz, yoksa göç mü ettiniz? Göç ettiyseniz nereden ve ne zaman göç ettiniz?

.....

8- (Göç etti ise)Kaç yıldır İstanbul'da yaşıyorsunuz? (.....)

9- Yaşanılan yer (İlçe:/ Semt:)

10- Eğitim durumunuz nedir? (En son bitirdiği okul)
(.....)

11- (Öğrenci ise) Hangi okul- bölüm-kaçıncı sınıf vb. okul bilgileri

.....

.....

II-Sosyo-Ekonomik Bilgiler

12- Çalışma durumuna ait bilgiler

a) Kaç yıldır çalışıyorsunuz? (.....)

b) Şimdiye kadar kaç iş değiştirdiniz? (.....)

c) Daha önce nerelerde çalıştınız? (.....)

d) Kaç tanesi AVM'deydi? (.....)

e) Kaç yıldır AVM'de çalışıyorsunuz? (.....)

f) Hangi mağazada çalışıyorsunuz? (.....)

g) İş tanımınız nedir? (.....)

- h) Günde kaç saat çalışıyorsunuz? (.....)
- i) Yemek-yol ücreti alıyor musunuz? Kaç TL alıyorsunuz?
.....
- j) Sigortanız var mı? Varsa nedir? (.....)
- k) Ayrıca yaptırdığınız herhangi bir sigortanız var mı? Nedir?
.....
- l) Bu işi nasıl/nereden buldunuz?
.....
- m) Ailenizde sizden başka AVM'de çalışan var mı ? (.....)
- 13- Bu işten aylık kazancınız nedir? (.....)
- 14- Oturduğunuz ev kime ait? (.....) Kiracı mısınız? (.....)
- 15- Kendinize ait banka hesabınız var mı? (.....)
- 16- Kredi kartınız var mı? Hangi amaçlarla kullanıyorsunuz?
.....
.....)
- 17- Ehliyetiniz var mı? (.....)
- 18- Borcunuz var mı? (Varsa) Kime/nereye?
.....
- 19- Hiç haciz durumuyla karşılaştınız mı?
.....
- 20- Herhangi bir bankadan kredi aldınız mı, ya da krediniz reddedildi mi? Hani nedenle reddedildi?
.....
.....
- 21- Herhangi bir sendikaya, sivil toplum kuruluşu, kulüp vb. yerlere üyeliğiniz var mı?
Nerelelerdir?
.....
.....

22- Hanenizde aşağıdakilerden hangisi/hangileri bulunmaktadır?

Sahip Olunanlar	Var	Yok	Varsa açıklama
Sabit Telefon			
Özel Araba			
Motosiklet			
Bilgisayar			
Tablet Bilgisayar			
İnternet Bağlantısı			
Kablolu yayın, Digtürk, D Smart, Uydu Yayını vb.			
Televizyon (plazma TV)			
Buzdolabı			
Çamaşır Makinesi			
Bulaşık Makinesi			
Klima			
Diğer (.....)			

23- Evde daha çok kimin sözü geçiyor? Sizce niçin?

.....

.....

.....

24- Nerede yaşamak isterdiniz? Niçin?

.....

.....

.....

25- Ekonomik durumunuzu nasıl değerlendiriyorsunuz?

.....

.....

26- Ekonomik durumunuzdan memnun musunuz? Niçin?

.....

.....

27- En önemli sorunuz nedir?

.....

.....

28- Kazancınızı en fazla nereye harcıyorsunuz?

.....

.....

29- Paranız artıyor mu? Arta kalan paranızla en çok ne yapıyorsunuz?

.....

30- Şu anda sizin yaşamınızda en önemli şey nedir?

.....

III. İşçilik Algısı

31- Kendinizi ne olarak görüyorsunuz?

.....

32- Kendinizi işçi olarak görüyor musunuz? Niçin?

.....

33- Diğer işçi kadınlardan farkınız olduğunu düşünüyor musunuz? Farklarınız nelerdir?

.....

34- Şu anki işinizden memnun musunuz? Niçin?

.....

35- (Memnun değilse) Hangi işi yapmak isterdiniz? Niçin?

.....

36- Yaptığımız işi ücretler, çalışma saatleri, molalar, izin günleri, sigorta primleri, yol ve yemek ücretleri ve işten çıkarılmaları düşündüğünüzde diğer alanlarla kıyaslarsanız neler söylersiniz? Bu işin avantajları ve dezavantajlarından bahseder misiniz?

.....

37- (Problemlerden bahseder ise) Bu problemleri çözmek ve çalışma şartlarınızı iyileştirmek için herhangi bir eylemde buldunuz mu? Duyduğunuz bu tür eylemler, talepler oldu mu? Bu konuda faaliyet gösteren dernek, sivil toplum kuruluşu, sendika var mı bildiğiniz?

.....

.....

.....

.....

IV. AVM'de Çalışma

38- AVM'de çalışıyorsunuz ve hizmet sektörü içerisinde yer alıyorsunuz, hizmet sektöründe işçi olmak ne demek? İyi-kötü, kolay-zor tarafları nelerdir? Başka bir sektörde çalışmak ister miydiniz? Niçin?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

39- AVM'de çalıştığınız için başınıza gelen en ilginç olay nedir? Anlatır mısınız?

.....

.....

.....

.....

40- AVM'de kadın olarak çalışmak ne demek? Bu durumu nasıl tanımlarsınız? AVM'ler kadın işçileri nasıl etkiliyor (hem bedensel hem de algısal olarak)? Siz AVM'de çalışmaya başladıktan sonra kendinizde ve çalışan kadın arkadaşlarınızda ne gibi değişiklikler gördünüz?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

41- AVM'de çalışmaya başladığınız ilk zamanları düşündüğünüzde hoşunuza giden şeyler neler olmuştu?

.....

.....

.....

42- AVM'de çalışmaya başladığınız ilk zamanları düşündüğünüzde hoşunuza gitmeyen, sizi zorlayan şeyler neler olmuştu?

.....

.....

.....

43- AVM'de değil de başka bir yerde çalışsaydınız hayatınızda neler değişirdi?

.....

.....

.....

44- Fabrikada çalışmak ister miydiniz? Niçin?

.....

.....

.....

.....

.....

45- Burada çalışmak nasıl bir şey?

.....

.....

46- Ne gibi sorunlarla karşılaşıyorsunuz?

.....

.....

47- Müşterilerle ilişkileriniz nasıl?

.....

.....

.....

.....

.....

(Konuyu açmak için sorulabilir)

48- AVM’de bir ürün üretmiyor, ürün satıyorsunuz ya da tanıyorsunuz ve gün boyunca müşteriler ile birliktesiniz. Müşteriler ile hem işiniz gereği muhatap oluyor hem de aynı Mekânda yemek, tuvalet, sinema vb. birçok alanı birlikte kullanıyorsunuz. Bu durum sizi nasıl etkiliyor? Bundan hoşnut musunuz ya da tam tersi bir rahatsızlık mı duyuyorsunuz?

.....

.....

.....

49- Sizi işiniz dışında AVM’ nin herhangi bir yerinde gören müşterilerin size karşı olan tavırlarında, bakış ve söylemlerinde neler ile karşılaşıyorsunuz? Bununla alakalı başınızdaki geçen bir olay varsa anlatır mısınız?

.....

.....

.....

.....

50- AVM’de çalışmak kadın erkek ilişkilerini nasıl etkiliyor?

.....

.....

.....

51- Erkek çalışanlarla aranız nasıl? Flört durumları nasıl karşılanıyor? Eş/nişanlı/sevgili ile aynı yerde çalışmak mümkün mü? Bu duruma nasıl bakılıyor?

.....

.....

.....

52- Patronlar ile ilişkileriniz nasıl? Patronlar ile müşterilerin ilişkileri nasıl?

.....

.....

.....

53- İşiniz gereği yaptığınız şeyler sizi nasıl etkiliyor? GEREKİRSE PARANTEZ İÇİNİ OKU! (firmanın size verdiği elbiseyi giymek, temiz, bakımlı olmak ya da her zaman müşterilere kibar davranmak vb.)

.....

.....

.....

.....

.....

54- (Bu durumdan hoşnut değil ise) Bunun yerine kendi kıyafetlerinizi giydiğiniz, daha rahat ve bu kadar göz önünde olmayan bir çalışma ortamı ister miydiniz?

.....

.....

.....

55- AVM'lerin temiz, yazın serin, kışın sıcak ve güvenli yerler olması sizi nasıl etkiliyor? Bu işi seçerken bu durum sizi etkiledi mi? Bundan sonraki işinizin yine bir AVM'de olmasını ister misiniz?

.....

.....

.....

.....

.....

56- Daha önce AVM dışında başka bir yerde çalıştınız mı? Bu iki Mekânı karşılaştırdığınızda neler söylersiniz?

.....

.....

.....

.....

57- Aileniz, eşiniz/nişanlımız/erkek arkadaşınız AVM’de çalışmanızı nasıl karşılıyor?
Bu durum hiç problem oluşturdu mu? Başınızdaki bununla alakalı geçen bir olay varsa anlatır mısınız?

.....

58- Çalıştığınız iş yerinde erkek çalışanlar ile aynı muameleye tabi tutulduğunuzu düşünüyor musunuz? Niçin? Bununla alakalı başınızdaki geçen bir olay varsa anlatır mısınız?

.....

59- Çalıştığınız iş yerinde kadın olduğunuz için ayrımcılık yapıldığını düşünüyor musunuz? Bununla alakalı başınızdaki geçen bir olay varsa anlatır mısınız?

.....

60- Çalıştığınız iş yerinde yönetici konumunda daha çok kimler var? Kadınlar mı erkekler mi? Bu durumun nedeninin ne olduğunu düşünüyorsunuz?

.....

61- Benim sormadığım ama sizin eklemek istediğiniz bir şey var mı?

.....
.....
.....
.....
.....

Görüşmeyi Yapanın Gözlem ve Özel Notları:

.....
.....
.....
.....

EK 2: GÖRÜŞMECİLER HAKKINDA KISA BİLGİLER

- 1A₁:** 23 yaşında, uzaktan üniversite okuyor, bekar, doğduğundan beri İstanbul'da yaşıyor, 3 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir mobilya mağazasında satış danışmanı ve kasa sorumlusu olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 2B:** 21 yaşında, ortaokul mezunu, bekar, 4.5 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Samsun'dan göç etmiş, 4 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir fast-food firmasında müdür yardımcısı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 3B:** 29 yaşında, lise mezunu, evli, 8 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Kırıkkale'den göç etmiş, 6 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir fast-fodd firmasında müdür olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 4B:** 16 yaşında, lise öğrencisi, bekar, doğduğundan beri İstanbul'da yaşıyor, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir fast-fodd firmasında kasiyer olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 5B:** 24 yaşında, lise mezunu, bekar, 16 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Sakarya'dan göç etmiş, 4 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir gıda firmasında müdür olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 6A₂:** 17 yaşında, açık öğretim lise öğrencisi, bekar, doğduğundan beri İstanbul'da yaşıyor, 1.5 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir fast-fodd firmasında servis uzmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 7B:** 21 yaşında, açık öğretim lise öğrencisi, bekar, doğduğundan beri İstanbul'da yaşıyor, 3 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir fast-fodd firmasında müdür yardımcısı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 8A₁:** 20 yaşında, açık öğretim lise öğrencisi, bekar, 19 yıldır İstanbul'da yaşıyor. Giresun'dan göç etmiş, 2,5 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir fast-fodd firmasında müdür yardımcısı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.

- 9A₂:** 29 yaşında, yüksekokul mezunu, evli, 3 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Ordu'dan göç etmiş, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev tekstil mağazasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 10A₂:** 24 yaşında, açık öğretim lise öğrencisi, bekar, 6 yıldır İstanbul'da yaşıyor. Ardahan'dan göç etmiş, 4 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev tekstil mağazasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 11A₂:** 21 yaşında, yüksekokul mezunu, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev tekstil mağazasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 12A₁:** 22 yaşında, açık öğretim üniversite öğrencisi, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 2 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir gsm operatörü firmasında kasa sorumlusu olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 13B:** 38 yaşında, lise mezunu, evli, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 2 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev tekstil mağazasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 14A₂:** 27 yaşında, açık öğretim üniversite öğrencisi, bekar, 17 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Artvin'den göç etmiş, 4 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev tekstil mağazasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 15A₁:** 25 yaşında, yüksekokul mezunu, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 3.5 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir tekstil firmasında satış sorumlusu olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 16A₁:** 36 yaşında, ortaokul mezunu, evli, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 10 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir tekstil firmasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 17A₁:** 22 yaşında, lise mezunu, evli, 4 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Diyarbakır'dan göç etmiş, 3 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir tekstil firmasında satış danışmanı ve kasa sorumlusu olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.

- 18A₁:** 26 yaşında, lise mezunu, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 3 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir gıda firmasında garson olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 19C:** 18 yaşında, lise öğrencisi, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 2 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir gıda firmasında garson olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 20C:** 31 yaşında, lise mezunu, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 12 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir aksesuar-bijuteri firmasında müdür olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 21A₁:** 24 yaşında, açık öğretim lise öğrencisi, bekar, 22 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Diyarbakır'dan göç etmiş, 6 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir gıda firmasında "her şeyi yaptığını" söylüyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 22A₁:** 33 yaşında, ilkokul mezunu, bekar (boşanmış), 7 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Kırklareli'den göç etmiş, 1.5 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir gıda firmasında "her şeyi yaptığını" söylüyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 23M:** 25 yaşında, yüksek lisans yapıyor, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev dekorasyon firmasında görsel sorumlusu olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 24M:** 29 yaşında, lise mezunu, evli, 6 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Ankara'dan göç etmiş, 3 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev dekorasyon firmasında kasa sorumlusu olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 25M:** 44 yaşında, lise mezunu, bekar (boşanmış), doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 1.5 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev dekorasyon firmasında müşteri temsilcisi olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 26M:** 34 yaşında, lise mezunu, bekar (boşanmış), doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 6 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir yatak firmasında müdür olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.

- 27M:** 20 yaşında, lise mezunu, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev dekorasyon firmasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 28M:** 26 yaşında, açık öğretim lise öğrencisi, bekar, 1 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Samsun'dan göç etmiş, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir ev dekorasyon firmasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 29A₁:** 39 yaşında, açık öğretim üniversite öğrencisi, bekar, 15 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Tokat'tan göç etmiş, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir tekstil firmasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.
- 30M:** 21 yaşında, açık öğretim lise öğrencisi, bekar, doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir aksesuar-bijuteri firmasında satış temsilcisi ve kasa sorumlusu olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 31C:** 27 yaşında, üniversite mezunu, bekar, 10 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Ankara'dan göç etmiş, 1 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir kozmetik firmasında güzellik danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 32C:** 25 yaşında, lise mezunu, bekar, 8 yıldır İstanbul'da yaşıyor, Adana'dan göç etmiş, 5.5 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir kozmetik firmasında güzellik uzmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görmüyor.
- 33C:** 30 yaşında, lise mezunu, bekar (boşanmış), doğduğundan beri yıldır İstanbul'da yaşıyor, 15 yıldır AVM'de çalışıyor, şu an bir tekstil firmasında satış danışmanı olarak çalışıyor, kendini işçi olarak görüyor.

EK 3: GÖRÜŞME YAPILAN KADINLARA İLİŞKİN BAZI DEMOGRAFİK BİLGİLER

Çalıştığı AVM	Görüşme tarihi	Yaş	Eğitim durumu	Medeni durum	(Varsa) çocuk sayısı	İstanbul'da yaşanılan süre	(göç ettiyse) nereden
Arenapark	27.06.2015	23	Ünv. Öğr. (uzaktan)	bekar	0	Doğduğundan beri	-
212	28.06.2015	21	ortaokul	bekar	0	4.5 yıl	Samsun
212	28.06.2015	29	lise	evli	0	8 yıl	Kırıkkale
212	28.06.2015	16	Lise ögr. (a.ö)	bekar	0	Doğduğundan beri	-
212	28.06.2015	24	lise	bekar	0	16 yıl	Sakarya
Armonipark	28.06.2015	17	Lise ögr. (a.ö)	bekar	0	Doğduğundan beri	-
212	28.06.2015	21	Lise ögr. (a.ö)	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Arenapark	28.06.2015	20	Lise ögr. (a.ö)	bekar	0	19 yıl	Giresun
Armonipark	28.06.2015	29	Yüksekokul	evli	0	3 yıl	Ordu
Armonipark	28.06.2015	24	Lise ögr. (a.ö)	bekar	0	6 yıl	Ardahan
Armonipark	28.06.2015	21	Yüksekokul	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Arenapark	02.07.2015	22	Ünv.Öğr. (a.ö)	bekar	0	Doğduğundan beri	-
212	02.07.2015	38	lise	evli	2	Doğduğundan beri	-
Armonipark	02.07.2015	27	Ünv.Öğr (a.ö)	bekar	0	17	Artvin
Arenapark	09.07.2015	25	Yüksekokul	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Arenapark	09.07.2015	36	ortaokul	evli	1	Doğduğundan beri	-
Arenapark	09.07.2015	22	lise	evli	0	4 yıl	Diyarbakır
Arenapark	10.07.2015	26	lise	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Capacity	10.07.2015	18	Lise ögr.	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Capacity	10.07.2015	31	lise	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Arenapark	12.07.2015	25	Ünv.Öğr (a.ö)	bekar	0	22 yıl	Diyarbakır
Arenapark	12.07.2015	33	ilkokul	Bekar (boşanmış)	1	7 yıl	Kırklareli
Mall of İstanbul	06.10.2015	25	Y.lisans Öğr.	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Mall of İstanbul	06.10.2015	29	lise	evli	0	6 yıl	Ankara
Mall of İstanbul	06.10.2015	44	lise	Bekar (boşanmış)	1	Doğduğundan beri	-
Mall of İstanbul	06.10.2015	34	lise	Bekar (boşanmış)	1	Doğduğundan beri	-
Mall of İstanbul	06.10.2015	20	lise	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Mall of İstanbul	06.10.2015	26	Lise Öğr (a.ö)	bekar	0	1 yıl	Samsun
Arenapark	30.10.2015	39	Ünv.Öğr (a.ö)	bekar	0	15 yıl	Tokat
Mall of İstanbul	07.11.2015	21	Lise Öğr (a.ö)	bekar	0	Doğduğundan beri	-
Capacity	09.11.2015	27	Üniversite	bekar	0	10 yıl	Ankara
Capacity	10.11.2015	25	lise	bekar	0	8 yıl	Adana
Capacity	11.11.2015	30	lise	Bekar (boşanmış)	2	Doğduğundan beri	-

EK 4: YAŞANILAN YER, EVDE YAŞANILAN KİŞİ SAYISI VE EVDE YAŞAYAN KİŞİLERE DAİR

Yaşanılan yer	Evde yaşanılan kişi sayısı	Evde yaşayan kişiler
Küçükçekmece/İkitelli Parseller	4	Annesi-babası-kardeşi-kendisi
Bağcılar/Mahmutbey	3	Amcası-yengesi-kendisi
Bağcılar/Yavuz	3	Eşi-çocuğu-kendisi
Topkapı/Mevlanakapı	3	Annesi-babası-kendisi
Bağcılar/Göztepe	5	Annesi-abisi-abisinin eşi-yeğeni-kendisi
Küçükçekmece/Sefaköy	6	Annesi-babası-3 kardeşi-kendisi
Küçükçekmece/Halkalı	2	Abisi-kendisi
Küçükçekmece/İkitelli Parseller	6	Annesi-babası-3 kardeşi-kendisi
Küçükçekmece/Sefaköy	2	Eşi-kendisi
Küçükçekmece/Sefaköy	3	2 kardeşi-kendisi
Küçükçekmece/Sefaköy	4	Annesi-babası-kardeşi-kendisi
Küçükçekmece/İkitelli Parseller	6	Annesi-babası-3 kardeşi-kendisi
Küçükçekmece/Halkalı	5	Eşi-2 çocuğu-kayınvalidesi-kendisi
Küçükçekmece/Sefaköy	3	Annesi-babası-kendisi
Küçükçekmece/Sefaköy	5	Annesisi-baba-2 kardeşi-kendisi
Küçükçekmece/Halkalı	4	Annesi-eşi-çocuğu-kendisi
Küçükçekmece/Halkalı	2	Eşi-kendisi
Küçükçekmece/Sefaköy	3	Annesi-kardeşi-kendisi
Avçılar/Denizköşkler	5	Annesi-3 kardeşi-kendisi
Avçılar/Denizköşkler	5	Annesi-3 kardeşi-kendisi
Küçükçekmece/Kanarya	6	Annesi-babası-3 kardeşi-kendisi
Küçükçekmece/Sefaköy	3	Annesi-1 çocuğu-kendisi
Küçükçekmece/Atakent	2	Annesi-kendisi
Küçükçekmece/İkitelli Parseller	2	Eşi-kendisi
Bayrampaşa/Ortamahalle	4	Annesi-babası- kendi çocuğu-kendisi
Küçükçekmece/İkitelli Parseller	4	Annesi-babası-kendi çocuğu-kendisi
Bağcılar/Mahmutbey	3	Annesi-babası-kendisi
Küçükçekmece/İkitelli Parseller	6	3 kardeşi-yengesi-yeğeni-kendisi
Küçükçekmece/Halkalı	3	Annesi-babası-kendisi
Küçükçekmece/İkitelli Parseller	5	Annesi-babası-2 kardeşi-kendisi
Büyükçekmece	3	Annesi-babası-kendisi
Bahçelievler/Yenibosna	5	Annesi-3 kardeşi-kendisi
Zeytinburnu	6	Annesi-2 kardeşi-kendi çocukları (2)-kendisi

EK 5: KADINLARIN AİLELERİNE İLİŞKİN BAZI DEMOGRAFİK BİLGİLER

	Anne	Baba	Kardeşler	Eş
1	➤48 ➤İlkokul ➤Ev hanımı	➤51 ➤Ortaokul ➤emekli işçi ➤1000TL	➤21 ➤Ünv. Öğr. ➤Çalışmıyor	-
2	➤38 ➤İlkokul ➤Ev hanımı	➤Vefat etmiş	➤1. Kardeş: 18, yüksekokulda öğrenci, çalışmıyor. ➤2. Kardeş: 14, ortaokul öğrencisi, çalışmıyor.	-
3	➤Vefat etmiş	➤63 ➤ortaokul mobilyacı ➤5000 TL	➤1. Kardeş: 33, lise, çalışmıyor. ➤2. Kardeş: 37, ön lisans, sağlık memuru, 3500 TL. ➤3. Kardeş: 38, lise, memur, 1800 TL.	32 Lise İşçi 2000 TL
4	➤40 ➤Ortaokul ➤ev hanımı	➤55 ➤Ortaokul ➤çalışmıyor	➤18, ➤ortaokul öğrencisi, ➤çalışmıyor.	-
5	➤47 ➤İlkokul ➤Ev hanımı	➤vefat etmiş	➤1.Kardeş: 30, ortaokul, Türkiye Jokey Kulübü'nde çalışıyor, 1700 TL. ➤2. Kardeş: 35, lise, çalışmıyor.	-
6	➤38 ➤ortaokul ➤ev hanımı	➤40 ➤lise ögr. ➤şoför ➤1000 TL	➤1.Kardeş: 5, okula gitmiyor. ➤2.Kardeş: 12, ortaokul öğrencisi, çalışmıyor. ➤3. Kardeş: 15, lise öğrencisi, çalışmıyor	-
7	➤52 ➤Ortaokul ➤Ev hanımı	➤63 ➤ortaokul, ➤emekli, ➤1500 TL	➤1.Kardeş: 11, ortaokul öğrencisi, çalışmıyor. ➤2. Kardeş: 28, lise, kendi işinin sahibi, 2500 TL. ➤3. Kardeş: 29, ortaokul, fabrikada çalışıyor, 1100 TL.	-
8	➤39, ➤İlkokul ➤Ev hanımı	➤42 ➤ilkokul, ➤özel sektörde çalışıyor, ➤2000 TL	➤1.Kardeş: 14, ortaokul öğrencisi, çalışmıyor. ➤2.Kardeş: 15, lise öğrencisi, çalışmıyor. ➤3. Kardeş: 18, açık öğretimde okuyor, çalışmıyor.	-
9	➤60, ➤ilkokul, ➤emekli, ➤1000 TL	➤60, ➤üniversite, emekli, ➤1500 TL	➤33, ➤üniversite, ➤gemi firmasında çalışıyor, ➤gelirini bilmiyor	32 Üniversite Özel bir firmada 2000 TL
10	➤52, ➤Ortaokul, ➤Ev hanımı	➤65, ➤ortaokul, ➤çiftçi, ➤gelirini bilmiyor.	➤1.Kardeş: 23, lise, makine teknisyeni, 2000 TL. ➤2. Kardeş: 27, üniversite okuyor, satış danışmanı, 1500 TL.	-
11	➤41, ➤lise, ➤özel sektörde çalışıyor, ➤aşgari ücret (949TL)	➤47, ➤lise, ➤emekli ve halen çalışıyor, 2000 TL	➤24, ➤dershaneye gidiyor, ➤çalışmıyor	-
12	➤43, ➤ilkokul, ➤ev hanımı	➤49, ➤lise, ➤emekli memur, 1000TL	➤1.Kardeş: 26, üniversite öğrencisi, satış danışmanı, 1000 TL. ➤2. Kardeş: 18, dershaneye gidiyor, çalışmıyor. ➤3. Kardeş: 10, 5. Sınıfa gidiyor, çalışmıyor.	-
13	➤60, ➤Okuryazar değil, ➤Ev hanımı	➤vefat etmiş	➤Kardeş: 45, ilkokul, çalışmıyor. ➤Kardeş: 41, lise, operatör, 3000 TL. ➤3.kardeş: 37, lise, operatör, 3000 TL. 4. Kardeş: 25, yüksekokul, Burger King'de vardiya müdürü, 1600 TL.	➤44, ➤ortaokul, ➤serbest meslek, ➤3800 TL
14	➤50, ➤İlkokul, ➤Ev hanımı.	➤52, ➤üniversite, kamuda şoför, 2500 TL.	➤30, ➤üniversite, ➤özel firmada mühendis, ➤2000 TL.	-

15	➤ 58, ➤ ilkokul, ➤ ev hanımı.	➤ 59, ➤ ilkokul, ➤ emekli, ➤ 1400 TL.	➤ 1.kardeş: 30, lise, çalışmıyor. ➤ 2.Kardeş: engelli.	-
16	➤ 65, ➤ ilkokul, ➤ emekli, ➤ 1100 TL.	➤ vefat etmiş	➤ 1.kardeş: 42 ilkokul, torna ustası, bilmiyor. ➤ 2. Kardeş: 41, üniversite, astsubay, bilmiyor.	➤ 33, ➤ lise, ➤ mağaza müdürü, ➤ 2500 TL.
17	➤ 42, ➤ Okuryazar değil, ➤ Ev hanımı.	➤ 48, ➤ Okuryazar değil, ➤ esnaf, ➤ 2000 TL.	➤ 1.kardeş: 19, yüksek okul, çalışmıyor. ➤ 2. Kardeş: 18, lise, çalışmıyor. ➤ 3. Kardeş: 14, lise öğrencisi, çalışmıyor. ➤ 4. Kardeş: 9, ilkokul öğrencisi, çalışmıyor.	➤ 30, ➤ lise, ➤ satış danışmanı ➤ 1700 TL.
18	➤ 50, ➤ İlkokul, ➤ Ev hanımı.	➤ 60, ➤ lise, ➤ bilgi vermedi.	➤ 1.kardeş: 28, lise, çalışmıyor. ➤ 2. Kardeş: 30, lise çalışmıyor	-
19	➤ 54, ➤ ilkokul, ➤ ev hanımı.	➤ vefat etmiş	➤ 1.Kardeş: 30, lise, satış danışmanı, 1000. ➤ 2.Kardeş: 20, lise mezunu, esnaf, 1000. ➤ 3.Kardeş: 15, lise öğrencisi, çalışmıyor.	-
20	➤ 54, ➤ İlkokul, ➤ Ev hanımı.	➤ vefat etmiş	➤ 1.Kardeş: 26, lise, esnaf, 1000. ➤ 2.kardeş: 18, lise öğrencisi, garson, 1200. ➤ 3. Kardeş: 15, lise öğrencisi, çalışmıyor.	-
21	➤ 39, ➤ İlkokul, ➤ Ev hanımı.	➤ 44, ➤ lise, ➤ şef garson, ➤ 3000 TL.	➤ 1.kardeş: 23, lise, özel sektör, 1500. ➤ 2. Kardeş: 21, lise, garson, 1300. ➤ 3.Kardeş: 7, 2. Sınıfa gidiyor.	-
22	➤ 48, ➤ İlkokul, ➤ Ev hanımı.	➤ vefat etmiş	➤ 1.kardeş: 35, ortaokul, fabrikada işçi, 948. ➤ 2.kardeş: 34, ortaokul, özel sektör, 2000. ➤ 3. Kardeş: 27, üniversite, tekniker, 3000 TL.	-
23	➤ 56, ➤ ortaokul, ➤ ev hanımı.	➤ 57, ➤ Lise, ➤ emekli, ➤ 1500 TL.	➤ 1.kardeş: 34, lise, AVM'de mağazada koordinatör, 4000-5000. ➤ 2. Kardeş: 37, lise, kendi işi, 4000-5000.	-
24	➤ 55, ➤ üniversite ➤ emekli, ➤ bilmiyor.	➤ 58, ➤ lise, ➤ emekli, ➤ bilmiyor.	➤ 1.kardeş: 33, lise, ev hanımı. ➤ 2.kardeş: 30, ün., özel bir firmada, bilmiyorum. ➤ 3. Kardeş: 24, ün. Öğrencisi, çalışmıyor.	➤ 29, ➤ lise, ➤ AVM'de mağazada, ➤ 2000 TL.
25	➤ 71, ➤ ortaokul, ➤ ev hanımı	➤ 80, ➤ ilkokul, ➤ emekli, ➤ 10000 TL	➤ 1.kardeş: 52, ün. Müdür, bilmiyorum. 2.kardeş: 50, ilkokul, ev hanımı.	-
26	➤ 54, ➤ ortaokul, ➤ ev hanımı.	➤ 58, ➤ lise, ➤ öğretmen, ➤ 3000 TL.	➤ 32, ➤ lise, ➤ şirkette pazarlamacı, ➤ 2500 TL.	-
27	➤ 56, ➤ İlkokul, ➤ Ev hanımı.	➤ 66, ➤ ilkokul, ➤ THY emekli, ➤ 1500 TL.	➤ 1.kardeş: 30, lise, ev hanımı. ➤ 2.kardeş: 39, lise, tekstil sektöründe, 2000.	-
28	➤ 50, ➤ İlkokul, ➤ Ev hanımı.	➤ 52, ➤ ortaokul, ➤ çiftçi, ➤ 2500 TL.	➤ 1.kardeş: 25, lise, AVM'de, asgari üç. ➤ 2. Kardeş: 24, lise, AVM'de, asgari ücret. ➤ 3.kardeş: 28, lise, pazarlamacı, asg.üç.	-
29	➤ 55, ➤ lise, ➤ emekli ebe- hemşire, ➤ bilmiyor.	➤ 66, ➤ üniversite ➤ Emekli (öğretmen), ➤ bilmiyor.	➤ 1.kardeş: 40, ün., öğretmen, bilmiyor. 2.kardeş: 33, ün., öğretmen, bilmiyor.	-

30	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 49, ➤ ilkokul, ➤ bir şirkette yemek yapıyor, ➤ asgari ücret. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 52, ➤ ilkokul ➤ hem emekli hem de bir şirkette temsilci, ➤ 2300 TL. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 1.Kardeş: 22, üniv. Öğrencisi, çalışmıyor. ➤ 2.Kardeş: 24, üniv., öğretmen, bilmiyor. ➤ 3. Kardeş: 31, ortaokul, telefon operatörü şirketinde çalışıyor, bilmiyor. 	-
31	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 60, ➤ lise, ➤ ev hanımı. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 60, ➤ üniversite ➤ emekli pilot ve halen çalışıyor, ➤ söylemedi. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 35, ➤ y.lisans, çalışmıyor. 	-
32	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 57, ➤ okur yazar değil, ➤ ev hanımı. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 62, ➤ okur yazar değil, ➤ emekli esnaf, ➤ 1700 TL. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 1. Kardeş: 18, lise öğrencisi, çalışmıyor. ➤ 2.kardeş: 21, lise, beyaz eşya mağazasında satış danışmanı, 1500 TL. ➤ 3. Kardeş: 29, i.o., matbaada çalışıyor, 1600 TL. 	-
33	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 59, ➤ İlkokul, ➤ emekli, ➤ bilmiyor. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ hiçbir bilgisi yok. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Anlatmadı. 	-

EK 6: KADINLARIN ÇALIŞMA DURUMLARINA İLİŞKİN BAZI BİLGİLER

Çalıştığı yıl	Değiştirdiği iş sayısı	Daha önce nerelerde çalıştığı	Daha önce AVM’de olan iş sayısı	AVM’de çalışılan yıl
3	0 (ilk iş)	-	-	3
4	0 (ilk iş)	-	-	4
9	3	Mobilyacı ve 2 tane gıda firması	0	6
1.5	2	tekstil	0	1
7	3	Çağrı merkezi ve muhasebe	0	4
4	2	tekstil	0	1.5
7	4	Konfeksiyon, fırın ve çekmek fabrikası, market	0	3
2.5	0 (ilk iş)	-	-	2.5
6	5	Hepsi mağaza	1	1
4	1	Gıda firması	Hepsi(1)	4
1.5	1	Hastane	0	1
2	0 (ilk iş)	-	-	2
6	2	Temizlik şirketi ve mağaza	0	2
5	2	Fuar hostesliği ve dışçı	0	4
5	2	Mağaza ve sekreterlik	0	3.5
10	5	mağaza	Hepsi(5)	10
5	5	Hastane, market, anaokulu ve mağaza	0	3
11	2	mağaza	Hepsi(2)	3
2	0 (ilk iş)	-	-	2
13	1	Ayakkabı firması	Hepsi(1)	13
8.5	0 (ilk iş)	-	-	8.5
11.5	3	tekstil	0	1.5
2	1	Arkeoloji müzesi	0	1
11	4	Market, şirkette muhasebede, giyim mağazası ve çağrı merkezi	1	3
23	4	Kendi şirketi, ithalat-ihracat firması, bir şirkette koordinatörlük ve mağaza	0	1.5
12	4	Otel ve ev tekstil mağazalarında	3	6
1	0(ilk iş)	-	-	1
2	1	tekstil	0	1
15	4	kendi dükkanında, anaokulu, sekreterlik ve market	0	1
2	2	Anaokulu ve mağaza	1	1
3	2	Dil okulu ve kolej	0	1
7	4	Gıda firması, kozmetik mağazası ve giyim mağazaları	3	5.5
15	3	Satış mağazaları	Hepsi(3)	15

EK 7: KADINLARIN ÇALIŞMA DURUMLARINA İLİŞKİN BAZI BİLGİLER 2

Çalışılan Mağaza	İş tanımı	Günde kaç saat çalıştığı	Yol ve yemek ücretleri	İşi nereden bulduğu	Ailede AVM'de çalışan
Çilek mobilya	Satış danışmanı ve mağaza sorumlusu	8	0/270	Gezerken mağazadaki ilanda	-
Sbarro	Müdür yardımcısı	8	0/çalıştığı firmada yiyor	Arkadaş haber verdi	-
Sbarro	Müdür	9	Servis kullanıyor/ çalıştığı firmada yiyor	Arkadaş tavsiyesi	-
Sbarro	kasiyer	8	0/ çalıştığı firmada yiyor	Gezerken kendim buldum	-
Çöp-Şiş	müdür	15	0/ çalıştığı firmada yiyor	Kendim buldum	-
Sbarro	Servis uzmanı	8	0/ çalıştığı firmada yiyor	Arkadaş vasıtası	-
Popeyes	Müdür yardımcısı	9	0/ çalıştığı firmada yiyor	Arkadaş vasıtası	-
Popeyes	Müdür yardımcısı	8	0/ çalıştığı firmada yiyor	Arkadaş sayesinde	-
Englis Home	Satış danışmanı	8	185/320	Kendim başvurdum	-
Englis Home	Satış danışmanı	8	185/320	Akraba aracılığıyla	-
Englis Home	Satış danışmanı	8	185/320	Kendim başvurdum	-
Turkcell	Kasa sorumlusu	9	0/280	Akraba aracılığıyla	2(abla,kuzen)
Englis Home	Satış danışmanı	10	180/320	internet	-
Englis Home	Satış danışmanı	8	150/290	Tanıdık vasıtasıyla	-
Fresh Company Boyner	Satış sorumlusu	10	Servis kullanıyor/320	internet	-
Penti	Satış danışmanı	8	Servis kullanıyor/350	Arkadaş vasıtası	1(eş)
Mavi Jeans	Satış danışmanı	8	100/300	Arkadaş tavsiyesi	-
Dilim Börek	garson	10	200/300	Arkadaş vasıtası	-
Özsüt	garson	10	0/anlaşmalı firmada yiyor	Ablam sayesinde	1(abla)
So Shic	müdür	10	0/225	Tanıdık vasıtasıyla	1(kardeş)
Komşufirin	İş tanımı yok	8.5	0/250	Arkadaş vasıtası	-
Komşufirin	İş tanımı yok	8	0/250	Arkadaş vasıtası	-
Esse	Görsel sorumlusu	8	0/200	Ağabeyim sayesinde	1(abi)
Karaca	Kasa sorumlusu	8	0/250	İşkur	1(eş)
Enplus	Müşteri temsilcisi	11	0/300	Arkadaş ricası	-
BRN Yatak	müdür	10	150/385	İlanda gördüm	-
Esse	Satış danışmanı	8	110/140	Arkadaşım söyledi	-

Esse	Satış danışmanı	8	100/200	AVM'de gezerken gördüm	2(kardeş)
Fresh Company Boyner	Satış danışmanı	10	0/350	Tanıdık vasıtasıyla	1(kuzen)
Coquet	Satış temsilcisi ve kasa sorumlusu	8	0/320	Eski müdürüm vasıtasıyla	-
Flormar	Güzellik uzmanı	8	Bilgi vermedi	Mağazaya gelip başvurduğum	-
Flormar	Güzellik uzmanı	8	210/350	Kendim başvurduğum	-
Carnevale	Satış danışmanı	8	170/340	Arkadaş vasıtasıyla	-

EK 8: KADINLARIN SOSYO-EKONOMİK DURUMLARINA İLİŞKİN BAZI BİLGİLER

Aylık kazanç	Oturulan ev	Kendine Ait Banka Hesabı	Kredi kartı sahipliği/Ne amaçla kullandığı	Ehliyet sahipliği
1400 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	market alışveri	✓
1250 TL	kira	Maaş hesabı	-	-
1950 TL	kira	Maaş hesabı	Ay sonları maaşım bitince her yerde	-
1000 TL	kira	Maaş hesabı	-	-
1700 TL	kira	Maaş hesabı	-	-
1000 TL	kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
1400 TL	kendilerinin	Maaş hesabı	-	✓
1200 TL	kira	Maaş hesabı	-	-
1250 TL	kira	Maaş hesabı	Kıyafet ve tekstil alışverişi	✓
1500 TL	kira	Maaş hesabı	Kıyafet ve tekstil alışverişi	-
949 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
1500 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
1280 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	Hastane gibi acil durumlarda	✓
1300 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	Babamın ek kartı.Çok kullanmıyorum	✓
1250 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	Kıyafet ve ayakkabı alışverişi	✓
1500 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
1200 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	✓
1200 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
1200 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
2000 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
1140 TL	kira	Maaş hesabı	kapattım	-
1140 TL	kira	Maaş hesabı	Başvurdum, vermediler	-
1500 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	✓
1500 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	Büyük ihtiyaçlar	✓
2000 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	Kızımın ihtiyaçları	✓
2000 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	Giyim alışverişi	✓
1440 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
1300 TL	kira	Maaş hesabı	-	-
1134 TL	kira	Maaş hesabı	-	-
1050 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	-
Bilgi vermedi	Kendilerinin	Maaş hesabı	-	✓
1050 TL	Kendilerinin	Maaş hesabı	Giyim ve güzellik markası ürünlerde	-
1050 TL	kira	Maaş hesabı	-	-

EK 9: KADINLARIN SOSYO-EKONOMİK DURUMLARINA İLİŞKİN BAZI BİLGİLER 2

Ekonomik durum	En önemli sorun	Kazancın en fazla harcandığı yer	Artan para ile ne yapıldığı	Yaşamdaki en önemli şey
Orta	Maaş.Hak ettiğimi alamamak.(para)	Ev kredisine gidiyor	-	aile
Orta	Çabuk sinirlenmek (müşterilere).	Kendime	Arkadaşlarımla geziyorum. Evlenirsem kullanırım diye biriktiriyorum	-
İyi	Takıntılı bir insanım. Evde ve işteki her şeyi kafama takıyorum	Çocuğuma ve eve. Kendime değil.	Araba almak için biriktiriyorum.	Aile
Orta	Bilinçaltım. Psikologa gidememek. Zaman bulamıyorum.	Aileme veriyorum. Ben harcamıyorum.	-	Annemin sağlığı.
Orta	Para	Gezme,yeme-içme(kendime).	-	Hayatımdaki insan.
İyi	-	Kendime. Kıyafet,çeyiz alıyorum.	Aileme veriyorum.	-
Orta	Sosyal hayatım yok. (iş yüzünden)	Krediye gidiyor.	-	Annemin sağlığı.
Orta	-	Eve veriyorum.	-	Aile
Kötü	Ekonomik sıkıntılar. Ev yok.	Boğaz ve kira	Hamileyim. Bebek için birikim yapıyorum.	Sağlık
Kötü	-	Krediye gidiyor.	-	Sağlık
Çok iyi	-	Evin borcuna gidiyor(kredi).	-	4 yıllık üniversiteyi kazanmak.
Kötü	işim	Borçlara, faturalara. Eve de veriyorum.	-	Ailem
Çok iyi	Eşim. Problemlerimiz var.	Eşime veriyorum. Bilmiyorum nereye harcadığını.	-	Çocuklarım
Orta	Sağlık	Krediye gidiyor.	Lazım olur diye birikim yapıyorum.	İş ve ev hayatındaki huzur.
Orta	İş. İstediğim işi yapamamak.	Kendime harcıyorum. Eğlence,yeme-içme,gezme.	Büyük bir ihtiyaç olur diye birikim yapıyorum. Ev alabilirim.	Sağlığım
Orta	-	Araba kredisi	-	Oğlum
Kötü	Fazla çalışıp az kazanmak. Aynı yerde saymak,ileri gidememek. (iş)	Eve gidiyor, ihtiyaçlara.	-	Sağlığım
Orta	-	Ev ihtiyaçları, kendime.	-	Annem
İyi	Aşk	Birikim yapıyorum (kendime).	Çeyrek altın yapıyorum, üniversite için birikim.	Uğur. Seviyorum haberi yok.
Orta	Annemin sağlık problemi.	Ev ihtiyaçları.	-	Ailem
Orta	İş	Evin kredisine	-	Ailem
Kötü	Oğlum. Onun isteklerini karşılayamıyorum(para).	Kira, faturalar	-	Oğlum
Orta	İstanbul. Kalabalık, trafik, ulaşım.	Kitaplara (kendime)	Yurtdışı eğitim, dil eğitimi için birikim yapıyorum.	Annem
Orta	Para	Arabanın masraflarına	-	Aile
Kötü	Aşksızlık. Aşka vakit bulamamak.	Kızıma	Kızımın eğitim masrafları için birikim yapıyorum.	Kızım

Kötü	Maddi sıkıntılar.	Çocuğumun eğitime ve kişisel harcamalarıma.	-	Oğlum
Orta	Okula devam edememek.	Kıyafet (kendime)	-	İşim
Orta	Haftaya olacak nişanım.	Krediye gidiyor ve abime veriyorum.	-	Yeğenim
Orta	İş yoğunluğu.	Kendime, yeğenlerime.	Bankaya koyuyorum.	Ailem
Orta	-	Eve veriyorum. Faturalar, evin ihtiyaçlarına.	-	Ailem
Orta	Metrobüs. İstanbul'da ulaşım.	Yiyecek, ulaşım, giyim (kendime).	-	Huzur
Orta	Ayakta çalışmak.(İş)	Cilt bakımı, giyim (kendime).	İleriye dönük birikim yapıyorum.	Ekonomik özgürlüğümün olması.
Kötü	Para	Çocuklara	-	Çocuklarım

ÖZ GEÇMİŞ

- Adı ve Soyadı :** MERAL TOKMAK
- Doğum Tarihi :** 08.12.1988
- Doğum Yeri :** İstanbul
- Eğitim Durumu:** 2012 – 2018 **Abant İzzet Baysal Üniversitesi (Bolu) sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Yüksek Lisans Eğitimi**
- 2007 – 2011 **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Lisans Eğitimi.**
- 2006 – 2007 **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisans Öncesi İngilizce Hazırlık.**
- 2003 – 2006 **Halkalı Toplu Konut Lisesi (İstanbul)**
- 1995 - 2003 **Zühtü Şen Yuva İlkÖğretim Okulu (İstanbul)**
- Yabancı Diller:** İngilizce
- Denevimler :** 19.10.2016'dan itibaren Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı İstanbul İl Müdürlüğü Esenyurt Sosyal Hizmet Merkezi'nde sosyolog olarak çalışmakta. 01.04.2014 – 01.04.2015 “113K515” proje numaralı “Huzurevi Köyleri: Kırsal Kesimde Yaşlılık” adlı TÜBİTAK destekli projede anketör olarak çalıştı. İstanbul Büyükşehir Belediyesi idaresinde yürütülen “İstanbul Turizm Master Planı” dahilinde Temmuz 2011-Aralık 2011 tarihleri arasında Stratejitekn Kurumsal Danışmanlık'tan görevli olarak sahada supervisor olarak çalıştı. 28–23 Haziran–Temmuz 2010 tarihleri arasında İstanbul Küçükçekmece Belediyesi Sosyal Hizmetler Müdürlüğü'nde gönüllü olarak staj yaptı.